RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 356

ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA XV

UREDNIK

akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1969

Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Tiskara, Zagreb

FERDO ČULINOVIĆ

DRŽAVNOPRAVNI RAZVITAK VOJNE KRAJINE

(s naročitim osvrtom na Slavoniju)

Čitava tri i pol vijeka postojala je u jugoslavenskim zemljama prema Turskoj Vojna krajina kao zasebna administrativno-teritorijalna oblast. Poslije poraza ugarske feudalne vojske kod Mohača (1526) ona je postala historijskom nuždom, da bi se od evropskog zapada odbila tadašnja turska invaziona opasnost.[1] Sigurnost evropskog zapada iziskivala je da se na ovom pograničnom pojasu prema tadašnjoj Turskoj organizira obrambeno područje, koje će na sebe primati i odbijati invazione nasrtaje turske vojske. Zato je dakle u ovim krajevima nastala Vojna krajina,[2] u kojoj je narod s oružjem u ruci stajao na braniku Zapada, da bi se njemu osigurao ekonomski i kulturni razvitak nesmetano od turskog ekspanzionizma.

Zato je Zapad pridao narodu ovih jugoslavenskih zemalja kao pohvalan i tada počasni naziv »Antemurale christianitatis«, ali zato je Vojna krajina plaćala naročito krvav danak. Nije bilo pretjerano da je narod s ovih krajeva dao tom području tačniji naziv, kada je govorio kako je – »Vojna krajina krvava haljina«. Vijekovima je tu narod ovog područja bio izložen vrlo čestim nasrtajima turskih invazionih odreda, tu je otpornost i požrtvovnost krajiškoga naroda suzbila nekadanji turski ekspanzionizam prema Zapadu. Ima historičara koji nisu skloni priznanju ove činjenice. Po njima turski ekspanzionizam nije zaustavljen krajiškim bedemom, nego smatraju da su na to odlučno utjecale druge činje-

[1] Ovdje se ograničavamo uglavnom na historijat Hrvatsko-slavonske vojne krajine, ali se osvrćemo i na osnovne linije razvitka cjelokupnog vojnokrajiškog režima.

[2] Od Požarevačkog mira Kraljevina Hrvatska i Slavonija obuhvatala je 42.650 km², ali je do 1882. bila faktično podijeljena na provincijal (nekadašnja banska Hrvatska) i na Vojnu krajinu kao zasebnu vojnoadministrativnu oblast, koja je de jure ipak smatrana integralnim dijelom teritorija Kraljevine Hrvatske i Slavonije, ali je de facto bila izvan njezinog sklopa.

nice, npr. neuspjeh druge opsade Beča itd. Istina će biti na drugim faktorima. Nema sumnje da su turski ekspanzionizam gušile i unutrašnje prilike u tadašnjoj Turskoj, ali i njeni ratni neuspjesi, a naročito prema Vojnoj krajini.

Činjenica je ipak, da turska invazija nije probila ovaj krajiški obrambeni bedem. Ne zato što to ona ne bi navodno htjela (a činjenice su pokazivale baš protivno tome!), nego zato što ih je tu zaustavljala krajiška obrambena snaga. Ma što se govorilo o uzrocima likvidacije turskog ekspanzionizma, ipak preostaje činjenica da je Vojna krajina bila snažan obrambeni zid, koji je turske invazione nasrtaje ovdje zaustavljao i tako branio Zapad od svojedobne velike opasnosti.

A što je narod ovih krajeva dobio za to? Kad je feudalnim vrhovima habsburških zemalja trebala ova vojnoobrambena snaga Krajine, onda se nije štedjelo s obećanjima. Vladarski privilegiji mnogo su davali u riječima, da s vremenom zaborave na to i da ovaj narod podvrgnu nezasluženom teškom vojničkom režimu, gdje je Krajišnik stajao pod krutom vojnom disciplinom od rane svoje mladosti pa sve do svoje starosti, izložen samovolji tuđinskih oficira, proizvoljnostima krajiških komandi. Govorilo se i pisalo svojedobno kako je krajiški narod ne samo hrabar nego i pokoran, caru vjeran vojnik, »nepokolebljiv u predanosti prijestolju«. O hrabrosti Krajišnika govore mnoge nepobitne historijske činjenice, kao i o tome da je on svojim požrtvovanjem nerijetko spasio interese habsburškog dvora. Činjenice pokazuju da je Krajišnik savjesno održavao svoju riječ braneći kao vojnik mjesto na kojemu je zadržavao ekspanzionističke nasrtaje. Ali historijska fakta pokazuju i naličje ove stvari. Iz historijskih činjenica može se naime razabrati da je Krajišnik u više navrata ustajao i na oružje protiv krajiške komande, ako nije mogao drukčije da zaštiti svoje pravo na život i svoje dostojanstvo kao čovjeka. Pobuna u Varaždinskom generalatu od 1755. nije jedini primjer takva stava naroda Vojne krajine.[3] Nije ipak netačno da se Krajišnik često pouzdavao i u konačnu riječ vladara, da je zato dvoru upravljao svoje pritužbe, kao npr. 1755. svoje »potežčice« i dr. Ali oružani istupi Krajišnika razotkrivali su činjenicu da su oni ustali protiv krajiške komande, a nju je postavljao car, dakle da su kroz to posredno istupali i protivu vladaru. Konačno, previranja nastala u Vojnoj krajini, naročito od 1848. dalje, pokazuju da je Krajišnik znao tko mu zapravo oduzima njegova osnovna prava na život. Zato ova nekadašnja propagandistička dinastička fraza nije imala istinske, historijske podloge.

»Hrabri i caru odani Krajišnik« postajao je sve to svjesniji da iza okrutnih tuđinskih krajiških oficira i same general-komande stoji onaj faktor koji je konačno dopuštao ovaj grubi i surovi režim. Dvor je u Krajini organizirao najveću vojničku kasarnu svoga vremena u Evropi i

[3] Tako je npr. za pobune kmetova ispod Kalnika neki Švagelj pisao podbanu Rauchu 4. marta 1755 kako bi – »... muži ... silum radi krainščaki postati, ne pako da bi tlaku delali ...« (Ljudevit Ivančan, »Buna Varaždinskog generalata i pograničnih kmetova godine 1755«, Zagreb, 1903, str. 53).

odatle izvlačio vojnu silu, koja je brojala približno oko 50 do 60.000 vojnika. Dvor je ovdje čuvao za sebe najjeftiniju vojsku u Evropi i zato je uporno podržavao taj režim, čak i onda kada je on već bio očigledni anahronizam.

U vrijeme kad se evropskim zapadom potkraj kasnofeudalnog apsolutizma sve više razvijao liberalistički duh budućeg buržoaskog poretka, na području Vojne krajine još uvijek se živjelo u uvjetima specifičnog feudalizma, koji je bio prožet doživotnom vojničkom obavezom[4] stanovništva ovog kraja, izloženog grubostima i surovostima, što su se ispoljavale u mnoštvu bezobzirnosti i tjelesnim kaznama od batinanja »na klupi« do trčanja kroz ubitačnu »mrtvu šibu«.[5] Na ovom području stjecala se ekonomska zaostalost s obespravljivanjem i zlostavljanjem Krajišnika.

Nastavši u vrijeme turske invazione opasnosti Vojna krajina se produžavala i onda kada je te opasnosti već nestalo. Bečki dvor je naime podržavao krajiški režim i onda kada je 1848. bio formalno ukinut feudalizam u Austriji i kada se u okolnim krajevima već živo razvijao buržoaski poredak. Od prvobitne vojnoobrambene ustanove Vojna krajina postala je u tim novim prilikama za bečki dvor instrumentom represivnosti prema narodima ove višenacionalne monarhije. Dakle, poslije 1848. Vojna krajina ostaje gotovo četiri decenija anahronistički preostatak ukinutog već feudalnog sistema u jugoslavenskim krajevima.

Deceniji su prolazili nakon 1848, ali bečki dvor nije pokazivao nimalo volje da ukine Vojnu krajinu. Pritješnjen sve otvorenijim ogorčenjem naroda ovoga područja, bečki dvor je u nizu vladarskih »reskripata« (priznavajući teritorijalnu pripadnost Vojne krajine Kraljevini Hrvatskoj. Slavoniji i Dalmaciji) obećavao *reinkorporaciju.* Ali se na to nije mogao odlučiti. Za takav stav dvora govorili su njegovi politički i vojni interesi. Politički je za to govorila okolnost da je dvor Vojnu krajinu držao kao svoje političko sredstvo u borbi protiv Sabora Hrvatske, na-

[4] Vrijeme vojne obaveze za Krajišnike nije bilo uvijek podjednako utvrđeno. Potkraj Vojne krajine bilo je propisano npr. s tzv. »Grenzgrundgesetzom« od 1807. da vojna dužnost Krajišnika počinje sa navršenom 20. godinom života. Ali dokle je ona trajala? O tome je više govorila životna praksa negoli krajiški propisi. Faktično je Krajišnik bio doživotni vojni obveznik, od svoje odrasle dobi pa do duboke starosti. Bečki dvor je s područja Vojne krajine izvlačio maksimum vojnika, čiji je broj varirao prema vojnim potrebama habsburških vrhova i mogućnostima da se s ovog područja na ratište odvuče što više za oružje sposobnih ljudi.

[5] Stariji naši historiografi pisali su o nastojanju Marije Terezije, da »humanizira« režim, naročito u kaznenopravnom pogledu. Ali i za njena vladanja (1752) objavljena je odredba o »trčanju kroz šibe«, koju je kaznu Marija Terezija istina nešto ublažila time što je naredila da se trčanje kroz »mrtvu šibu« može narediti samo »na osnovi ratnog prava«. S tim u vezi Naredba generalkomande od 20. juna 1752. propisala je da se nije smjelo kod pješadije »preći ulicu od 300, a kod konjaništva od 150 ljudi«. Dakle, i s takvim ublaženjem kažnjavanje batinanjem značilo je grubu nečovječnost, a mrtva šiba i kvalificiranu kaznu smrću. General Daun je svojim Regulativom (1764) zabranio dotle uobičajeno tučenje vojnika, »udaranje batinom po glavi, rukama, prsima, vratu ili nogama«, udaranje kundakom u rebra i prsa te dr. (Dokumenti o tome u Državnom arhivu SR Hrvatske, Zagreb, spisi Vojne krajine).

ročito opozicije u njemu, ali i kao sredstvo političke ucjene. Vojnički je Krajina značila snažnu vojnu rezervu za čuvanje dinastije i poretka u državi. Istom 1882. prestaje Vojna krajina, ali su i dalje neki njeni elementi ostali dosta dugo u životu Hrvatske.

O Vojnoj krajini pisalo se razmjerno malo. Ali pri tome treba naročito istaći zaslužno nastojanje Franca Vaničeka, historiografa Vojne krajine, koji je svojim kapitalnim djelom o Vojnoj krajini uvelike pridonio poznavanju i mogućnosti daljeg izučavanja historijata ovoga područja.[6] Pored više historičara ovoga područja treba tu upozoriti i na zasluge onih koji su se bavili prošlošću Vojne krajine, iako s drugih aspekata, kao npr. Matija A. Relković i drugi.[7] No svi ti protagonisti upozoravaju i na suvremenu potrebu, da se produži istraživanje historijata Vojne krajine. To iziskuje i mjesto Vojne krajine u razvitku jugoslavenskih zemalja, jer to zahtijeva njezin naročiti značaj i u naučnom pogledu, a to traži i današnjica, koju se i ovdje može temeljitije upoznati samo ako se sazna jučerašnjica.

Naš je zadatak da (ovim okvirnim izlaganjem) analizom razvitka Vojne krajine pridonesemo u izvjesnoj mjeri boljem poznavanju života naroda ovog područja u spomenutom razdoblju. Ta analiza nije ograničena samo na državnopravne elemente, već se po samoj superstrukturalnosti takav istraživački rad usmjeravao na razmatranje svih strana društvenog života u vezi s osnovnim zadatkom ovog nastojanja. Prema tome ovdje će biti riječi ne samo o državnopravnom problemu oko statusa Vojne krajine u spomenutom vremenu, nego donekle i o ekonomskoj, kulturno-prosvjetnoj, napose političkoj strani toga razvitka. Ovdje se naime nameće čitav niz pitanja, na koja treba potražiti objektivan odgovor. Tako je npr. među prvima problem o vremenu i načinu postanka Vojne krajine.

Začetak Vojne krajine nalazili su neki stariji historičari već u vojno-obrambenim akcijama hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina. On je naime nakon zauzeća Jajca[8] odanle odveo oko 18.000 ljudi i naselio ih na područje Like i Krbave, da tu stvori prvi obrambeni pojas protiv turske opasnosti. To bi dakle imali biti naši prvi »graničari«. Ali netačnost ovog gledišta razotkriva već sama činjenica da su Turci ubrzo po-

[6] Franz Vaniček, »Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenurkunden geschöpft«, 4 sveska, Wien, 1875.

Značenje ovog djela utoliko je veće što su se tečajem vremena izgubili (ili uništili) mnogi dokumenti, te je ovaj rad Fr. Vaničeka u tom pogledu ostao fundamentalnim priručnikom za poznavanje mnogih strana krajišničkoga života.

[7] Od ovih naročito treba ukazati na autore: Josip Matasović (»Do Ozore 1848.«, Zagreb, 1919. i dr.), Vaso Bogdanov, (»Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49«, Zagreb, 1912, i dr.), Stjepan Pavičić (»Razvitak naselja u vinkovačkom kraju«. Vinkovci, 1964. i dr.), Emil Laszowski (»Spomenici Hrvatske krajine«, Zagreb, 1926. i dr.), Aleksa Ivić (»Seoba Srba u Hrvatskoj i Slavoniji«, Karlovci 1914. i dr.), Og. Utješenović, »Die Militärgrenze und ihre Verfassung«, Wien, 1861, St. Pejaković, »Aktenstücke zur Geschichte des kroatischslavonischen Landtages 1848« i dr.

[8] 16. decembra 1463.

slije bitke kod Mohača (1526) likvidirali ovaj prvi obrambeni pojas na tadašnjoj granici.[9]

Početak Vojne krajine inače nalazi se u prvim vojno-obrambenim mjerama Ferdinanda I Habsburga. Pri tome se upozorava prvenstveno na zaključke austrijskih feudalnih staleža od 14. marta 1530, kojim se utvrđuju *nove vojnoobrambene pogranične mjere* i naročito vojnoobrambeni doprinos feudalaca i vojna dužnost stanovnika područnih feuda. Feudalni veleposjednici imali su prema tom zaključku da opreme stanoviti broj konja za vojsku, građani plaćati određeni vojnoobrambeni doprinos, a od stanovnika na feudima imala se formirati tzv. »portalna milicija«,[10] koja bi imala karakter tradicionalnih srednjofeudalnih »banderija«. Svakako je osnutak Vojne krajine usko povezan s obvezama austrijskih faudalaca (susjednih Hrvatskoj) na pokriće troškova vojno-*obrambenog pojasa prema tadašnjoj* Turskoj. No ipak nije sasvim osnovano ako se upravo u tome traži glavni faktor za pojavu Vojne krajine. U spomenutom zaključku feudalaca (a i drugim njima sličnim) još se ne radi o pojavi Vojne krajine. Kod spomenutog zaključka očito se mislilo prvenstveno na feudalne regionalne vojne odrede, a pojava Vojne krajine obilježila je u Habsburškoj monarhiji (na ovoj njenoj strani) upravo likvidaciju starih feudalnih »banderijalnih« odreda, jer se tu stvarala specifična regularna »carska vojska«, izvan kompetencije *feudalnih zemaljskih gospodara*, a koja se nalazila pod vrhovništvom vladara. Organiziranje vojnokrajiških odreda razotkriva tendenciju kasnofeudalne Habsburške monarhije da umjesto razdrobljenih regionalnih, pa čak i lokalnih feudalnih oružanih snaga stvori za sebe, pod svojom dispozicijom, centralistički organizovanu redovnu, »carsku« vojsku, koja će zavisiti od naredbodavne vlasti dvora kao vrhovnog komandnog njezinog faktora. Umjesto feudalnih »banderijalaca« dvor je (pored ostalih svojih odreda) s Vojnom krajinom stvarao svoju oružanu silu, koja postaje sve to snažniji instrumenat vlasti centralističke monarhije, i to ne samo kao vojnoobrambena sila prema vanjskoj opasnosti nego i kao sredstvo za provođenje kasnofeudalnog državnog centralističkog političkog kursa. Zato se već ne može gledati postanak Vojne krajine u spomenutim zaključcima feudalnih staleža Austrije.

Ali i bez toga potrebno je ovdje podsjetiti, da se stanovita državnopravna uređenja ne stvaraju samo i isključivo dekretalnim putem, jer su ovi i drugi akti redovno samo izraz određenog prethodnog društvenog procesa, koji je i sam izazvao ove ili one dekrete. Zato i ne valja posvema odbacivati gornju tezu kao potpuno neosnovanu, nego ju valja dovesti u vezu s objektivnim stanjem kako u samoj zemlji, tako i u svijetu, a napose s tadašnjom politikom državnih vrhova tadašnje Habsburške monarhije.

[9] Nestalo je uskoro tzv. Jajačke, zatim Srebreničke i Šabačke banovine.

[10] *Naziv »portalna milicija«* poticao je od obaveze svake kuće (od svakog »dima«) da (po broju kućnog ulaza ili »porte«) dade određeni broj vojnika za te odrede.

Vojna krajina je – kako to opravdavaju historijski izvori – nastala u već spomenutim uvjetima neposredne opasnosti turske invazije, a njezino nastajanje popraćeno je bilo nizom značajnih i za vojnokrajišničko ustrojstvo karakterističnim obilježjima. Između mnoštva takvih elemenata posebno izražavaju nastajanje Vojne krajine naročito: 1) *kolonizaciono napučivanje* pograničnih predjela, koje je dotadašnje stanovništvo ili potpunoma ili znatnim dijelom napustilo od straha pred turskom ekspanzijom, 2) *dodjeljivanje tzv. »carske« zemlje* tim naseljenicima i drugim osobama uz uvjet da kao uzvrat za to oružjem brane to granično područje, a u kasnijem razvitku ovog ustrojstva da vrše vojnu dužnost i izvan Vojne krajine i 3) kada se ovo pogranično područje *organizira kao posebna oblast*, koja se stavlja pod vojnoupravnu vlast, a *izuzima se od nadležnosti legitimnih državnopravnih faktora*, kojima bi inače pripadala po načelu teritorijalnog suvereniteta.

Vojna krajina se očito nije pojavila odjednom, jer su se spomenuti karakteristični elementi razvijali postepeno i kroz stanovito vrijeme. Bez obzira na različitost trajanja toga procesa na raznim stranama kasnije Vojne krajine, ipak se može zaključiti da se o Vojnoj krajini kao posebnom vojno-administrativnom uređenju može govoriti onda i ondje kada i gdje su se već formirala ova *tri za to uređenje tipična obilježja*, i to tako da oni zajedno predstavljaju njezinu karakteristiku. S obzirom na historijske činjenice može se prema tome kazati da se Vojna krajina javlja polovinom XVI vijeka i da je ona za vrijeme svoga postojanja, sve do svog prestanka (1882), prošla kroz više svojih naročitih promjena.

Kakva su ova karakteristična obilježja Vojne krajine? Kako su se ona u vrijeme njezina postojanja mijenjala, te što ona znače, u koju ih kategoriju možemo svrstati, kako općenito tako i napose u državnopravnom pogledu? Na to pitanje potražimo odgovor u narednoj analizi ovih pojava.

Kolonizaciono napučivanje područja, koja su polovinom XVI vijeka bila prema Turskoj pogranična, svakako predstavlja jedno od posebnih obilježja nastajanja Vojne krajine. Poslije propasti Bosne (1463) i Mohačkog sloma ugarske feudalne vojske (1526) Hrvatska i Ugarska ostale su izložene sve češćim turskim naletima, koji su prijetili i dubljem zaleđu ovoga područja. Učestali prepadi turskih četa na pogranično područje Hrvatske i Ugarske izazvali su kod stanovništva panični »turski strah«. *Narod je u masama ostavljao svoje kuće, naselja su ostajala pusta*, sav život je u tom graničnom području gotovo zamro. Neophodna je postala *potreba da se to opustjelo pogranično područje nastani* i od njega stvori obrambeni zaštitni pojas Zapada. To su željeli vrhovi feudalne Habsburške monarhije, a napose feudalci susjednih krajeva, koji su od turskih najezda bili najugroženiji. Na drugoj opet strani, u turskom području nemuslimansko stanovništvo živjelo je pod veoma teškim uvjetima. *Teror turskih zavojevača* navodio je nemuslimanski živalj da prebjegava na sigurniju stranu, da se oslobodi turskog terorizma. Takvo stanje išlo je uskorak sa *željom habsburških vrhova* da se prebjezi iz ta-

dašnjih turskih krajeva prihvate na pograničnom području prema Turskoj i da se njihovim naseljavanjem postignu dva cilja: da se proganjani nemuslimanski elemenat iz tadašnjih turskih krajeva spasi, a istodobno da se opustjelo pogranično područje Habsburške monarhije nastani i pretvori u pogranični obrambeni bedem zaštite od turskog ekspanzionizma. Banderijalna vojska Hrvatske nije bila dovoljna za stalnu i potpunu zaštitu, te je pored sve »insurekcije«[11] trebalo misliti na organizaciju trajne i kontinuirane obrane pograničnog područja pored tadašnjih vojnih snaga kraljevstva.[12] Zato je habsburškom dvoru, a i feudalcima s pograničnih područja (prema tadašnjoj Turskoj) veoma dobro dolazila sve učestalija fluktuacija prebjega odnosno »uskoka«[13] s turske strane u prekosavske krajeve. Naročito od polovine XVI vijeka učestalo je sve masovnije prebjegavanje nemuslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Makedonije. Na prekosavskom pograničnom području izjavljivali su kako su za uzvrat prihvata pripravni da oružjem brane granicu od turskih prepada. Iako je prebjega s turske strane bilo čak i prije Mohača, u većoj mjeri javljaju se ove seobe potkraj prve polovine XVI vijeka. Već oko 1535. i dalje nadolaze »uskoci« na područje Žumberka, gdje se nastanjuju kao seljaci vojnici, koji će braniti ovo područje od turskih najezda. Njima je Ferdinand I Habsburški svojim Privilegijem od 5. septembra 1538. zajamčio pravo na zemlju, na ličnu slobodu, izbornost njihovih starješina i oslobodio ih je javnih dažbina za narednih 20 godina.[14] Time se već izrazitije javlja prvi elemenat buduće Vojne krajine, naime kolonizacija naseljenika s dužnošću obrane pograničnoga područja od turske ekspanzije. Ali to samo za sebe još nije značilo i osnutak Vojne krajine kao zasebnog vojno-administrativnog područja.

Drugi elemenat značajan za pojavu Vojne krajine bilo je dodjeljivanje *zemlje* ovim naseljenicima uz uvjet vojnoobrambene dužnosti. Tu se suočavamo *sa specifičnim donacionalnim sistemom* kasnofeudalne Habsburške monarhije.

Donacionalni sistem obično se povezuje (kod historijata jugoslavenskih zemalja) s razvitkom kontinentalnog feudalnog sistema u Hrvat-

[11] »Insurectio« – opći narodni ustanak za obranu napadom neprijatelja ugrožene Hrvatske.

[12] »Banderijalna« kraljevska vojska u tadašnjoj Hrvatskoj imala je jedva oko 1000 pješaka i konjanika, te oko 300 »haramija«, dok je Turska na granici prema Hrvatskoj imala u isto vrijeme oko 4000 vojnika (»krajišnika«, »vojnikluka« i dr.).

[13] Pod ovim nazivom (»uskoci«) nisu se razumjevali samo oni koji su kao vojnici svojedobno služili u Klisu, Senju i Bihaću, te se oko 1535. naselili u Žumberku nego uopće svi prebjezi se turske strane, bilo da su ih (u aktima) nazivali Vlasima (»Valachi«) ili »Serviani seu Rasciani« i sl.

[14] »... Quod nos idcirco volentes eosque Vojvodas et Capitaneos Servianorum seu Rascianorum eorumque homines et personas seu adherentes predicto aliquo Regie beneficentie et libertatis uberrimo munere prosequi... infra scriptum privilegium, exemptionem prerogativam atque libertatem promittendam, dandam et procedendam duximus...« (Ferdinandov Privilegium od 5. septembra 1538, reskript ddto 24. januara 1721, Bestättigungsurkunde vom 22. Februar 1721, Državni arhiv SR Hrvatske, Zagreb, Arhiv zagrebačke Generalkomande cit.).

skoj, kada se ovdje s kraljevim darovnicama javljaju i razvijaju društveni odnosi obilježeni s feudalnim veleposjedom i sitnoseoskim proizvodačem, koji je ekonomski i politički podređen feudalnom zemljišnom vlasniku, dakle kada se ističu odnosi – feudalni »zemaljski gospodar« i kmet, podložan dominikalnoj vlasti feudalnog veleposjednika. Ovaj društveno-politički sistem obilježen s odnosima »zemaljski gospodar« i »kmet podložnik« predstavljao je osnovnu jezgru tog donacionalnog sistema, gdje je »obdarenik« feudalac bio obvezan prema vladaru na vojnu dužnost. To je i u srednjofeudalnoj Hrvatskoj bio ovladali feudalni sistem. Na području kasnije Vojne krajine pojavljuje se sličan sistem, koji se (uz razumljive rezerve)[15] može obilježiti ovim specifičnim donacionalnim sistemom.

Zajedničko je između klasičnog donacionalnog sistema srednjovjekovnog feudalizma Hrvatske i sistema Vojne krajine bilo u činjenici da je vladar i u jednom i u drugom sistemu darivao zemlju pojedincima (ili grupama ljudi, napose porodicama) uz obvezu da vrše prema njemu vojne dužnosti. Dvije su se dakle činjenice tu stjecale : vladarevo dodjeljivanje zemlje i prećutni ili dogovorni uvjet vojnoobrambene obaveze. No razlikovali su se međusobno po društvenim odnosima, koji su na ovim područjima nastajali u vezi s vladarevim aktom darivanja zemlje. I na jednoj i na drugoj strani postojali su elementi tzv. podijeljenoga vlasništva, jer je vladar zadržavao vrhovno vlasništvo nad zemljom koju je dodjeljivao, a obdarenik je zemlju dobivao u koristovno vlasništvo ali sub modo. Kod feudalca obdarenika zemljom vlasništvo se postepeno via facti (napose sa slabljenjem srednjofeudalne staleške države) pretvaralo u pravo vlasništvo feudalca, dok je vrhovno vlasništvo vladara postajalo tek nominalno, a kod dodjele zemlje Krajišnicima prvotno puno vlasništvo obdarenika pretvaralo se kasnije u koristovno vlasništvo Krajišnika, dok je vladarevo pravo na vrhovno vlasništvo ove zemlje ojačalo da konačno (od 1848) sasvim prestane u prilog vlasništva Krajišnika.

Zemlja je pri formiranju Vojne krajine bila i ostala bitan elemenat nastajanja ovog uređenja. Ona je bila i ostala glavno sredstvo za proizvodnju, makar da je vladar obećavao da će Krajišnicima plaćati i određenu novčanu svotu kao njegov doprinos za održavanje ovog vojnoobrambenog područja. Dodjeljivanjem zemlje stvarala se realna, ekonomska osnova za formiranje krajiškog područja i taj se elemenat ispoljavao svuda gdje su se vladarskim aktima kreirala vojnoobrambena pogranična područja Krajišnika.

Način života Krajišnika proizlazio je već iz same ove činjenice. Naseljenici su napučivali pogranično područje s jedne strane zato što im je vladar uz ostale privilegije dodijelio i zemlju kao njihov glavni izvor privrede, a na drugoj strani što su se obdareni upravo zato obvezivali na vojnoobrambene službe. Krajišnik se dakle ovdje javlja kao *seljak vojnik*. Ipak se pred nekoliko godina pojavilo kod nas (među histori-

[15] Dakle nipošto izjednačavati sa spomenutim donacionalnim sistemom u spomenutom klasičnom smislu (srednjovjekovnog feudalizma u Hrvatskoj).

čarima) pitanje o tome što je bio Krajišnik po svom glavnom zanimanju. Po jednima on je bio *zemljoradnik*, jer mu je osnovno sredstvo za privredu bila zemlja, a glavni način proizvodnje poljoprivreda. Drugi smatraju da je Krajišnik bio pretežno *stočar*, jer da se on zbog vojnih svojih dužnosti nije mogao, barem ne neprekidno i nesmetano, baviti zemljoradnjom. Iako se o tome kod nas dosta raspravljalo, historijski izvori odgovaraju na gornje pitanje razotkrivajući *poljoprivredni* karakter Krajišnika, ali ne isključujući ni stočarstvo, bilo kao dopunsku privrednu granu Krajišnika zemljoradnika, bilo da se time kraće vrijeme morao pretežnim dijelom baviti zbog ratnih neprilika, napose uz samu granicu, na »kordonu« i uz »čardak«. Krajišnik je nastanio ovo područje i da se oslobodi turskog terora, ali i da živi na način njemu svojstven i uobičajen. Makar da su poneki od njih do ove seobe i bili uglavnom stočari, oni su od cara dobili zemlju, a s njom i mogućnost poljodjelstva. Krajišnici su se zbog zemlje dizali i na bune,[16] a krajiška komanda je naređivala često i način obrade zemlje, kontrolirala poljoprivredu Krajišnika, pa i oduzimala Krajišniku zemljište, koje bi tri ili više godina ostalo neobrađeno.[17] Historijski izvori pokazuju koliko se Krajišnik borio za vlasništvo svoje zemlje i što je ono značilo za nj. Konačno treba ukazati i na činjenicu da u Vojnoj krajini nije ratno stanje neprekidno trajalo, a naročito da rat nije onemogućavao zemljoradnju na širokom prostoru Vojne krajine, napose u krajevima udaljenijim od granične linije. Zato je neosnovana bila tvrdnja o Krajišniku kao pretežnom stočaru, te se nameće zaključak da je Krajišnik bio pretežnim dijelom *zemljoradnik*. Inače, čemu vladarsko dodjeljivanje zemlje Krajišnicima?! I ovo dakle upozorava na spomenuti drugi osnovni elemenat krajišničkog donacionalnog sistema, čija se specifičnost sastojala u uvjetu pod kojim je Krajišnik od vladara dobivao zemlju, naime da vrši vojnu dužnost. Krajišnik je sve vrijeme trajanja Vojne krajine smatran kao *seljak vojnik*.

Lični status Krajišnika bio je s time neposredno povezan kao bitan elemenat relevantan za specifičnost uređenja ovoga područja. Za čitavo

[16] Tako npr. Krajišnici s područja Varaždinskog generalata pišu iz Severina 25. januara 1755. Mariji Tereziji među svojim »potežčicama« i ovo: »... Zemlje naše na klaftre izmjeriše... Do sad bilo nam je dopuščeno, kojemu je nevolja i koji zaduživ se, od svoje zemlje, livade, vinograda prodavati i založiti, kak bi hlašte živio, a sad čisto prepovjedano niti založiti svojim voljni nismo...« (Lj. Ivančan, »Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova g. 1755.«, Zagreb, 1902, str. 18–22).

[17] Tako je npr. zaključkom Varaždinskog i Karlovačkog generalata od 1763 (od 27. i 31. oktobra 1763.) bilo predviđeno da će se zemljište, koje je ostavljeno neobrađeno šest godina oduzeti nemarnom Krajišniku i dodijeliti drugome (F. Vaniček. »Spezialgeschichte der Militärgrenze«, Wien. 1875, II knj. str. 70). Sličnih propisa bilo je i ranije. Uporedo s mnoštvom agrarnopravnih regulativa za Vojnu krajinu organizirane su od polovine XVIII vijeka po regimentama mnoge tzv. Oeconomieccommissionen«, koje su u svojoj nadležnosti imale nadzor nad krajiškom ekonomijom, a napose nad zemljoradnjom regimentskoga područja. Naročito se za Marije Terezije donijelo (od 1754. dalje) niz gospodarskih normi za područje Vojne krajine, pri čemu se naređivalo i uvođenje novih poljoprivrednih kultura (krumpir, kukuruz), podizanje vinograda, maslinjaka i bademova, reguliralo pitanje racionalnog šumarstva itd. (F. Vaniček. cit., knj. II, str. 593–614).

vrijeme postojanja Vojne krajine Krajišnik je imao poseban lični status, koji se usprkos raznim promjenama ipak u znatnoj mjeri razlikovao od kmeta kao feudalnog podložnika na području susjedne banske Hrvatske. *Zajedničkog* su imali i Krajišnik i kmet u tome što su oba bili više ili manje sitnoseoski proizvođači na tuđem zemljištu. Dok je kmet obrađivao zemlju u vlasništvu feudalca veleposjednika, Krajišnik je posjedovao tzv. »carsku« zemlju, koja je uza sve koncesije prema Krajišniku ipak ostajala u vrhovnom vlasništvu vladara. Zajednička im je nadalje bila crta i u tome što su upravo zbog svoje zavisnosti prema vrhovnom vlasniku zemljišta i jedan i drugi stajali pod stanovitim teretima, ličnim i realnim. Ali baš u tom pogledu bilo je krupnih razlika između Krajišnika i kmeta. Kmet je na području banske Hrvatske stajao pod dominikalnom vlašću svog »zemaljskog gospodara«, koji mu je bio i sudac i neposredni naredbodavac. Kmet je prema njemu napose bio obvezan na sve tri osnovne vrste feudalne rente (radnu, naturalnu i novčanu). Za kmeta je važilo urbarijalno pravo, a ono je u srednjem feudalizmu bilo regionalno, pri čemu su mnogi feudalci propisivali bezobzirno krute i teške terete za svoje kmetove,[18] a tek od polovine XVIII vijeka s unifikacijom urbarijalnoga prava od države[19] normama je stanje kmetova nešto poboljšano, ali nisu uklonjena mnoga ograničenja kmeta u njegovoj ličnoj i poslovnoj sposobnosti. Krajišnik nije nad sobom imao vlastelinske jurisdikcije, nije stajao pod dominikalnom vlašću feudalnoga »zemaljskog gospodara«, ali je kao seljak vojnik stajao pod vojnom disciplinom. Njegova lična i poslovna sposobnost bila je zbog njegove vojne dužnosti razmjerno ograničena, ali je prema kmetu i u tom pogledu bio razmjerno u povoljnijem položaju. Njegova pravna sposobnost se u toku vremena dosta mijenjala, ali je u cjelini Krajišnik prema kmetu imao ipak nešto veću pravnu zaštitu.[20] I Krajišnik je mnogo trpio od namet-

[18] Partikularističko agrarno urbarijalno pravo, koje su u srednjofeudalnoj Hrvatskoj (kao i u drugim tadašnjim evropskim zemljama) normirali za svoj feud »zemaljski gospodari« obuhvatalo je često ne samo izrazito poljoprivredne nego i druge, napose statusne norme regulirajući odnose vlastelin kmet. Politička razbijenost srednjofeudalne države na pojedine feude (naročito s moćnim feudalcima) odražavala se naročito u regionalnim i lokalnim agrarnopravnim feudalnim odredbama. Njihovi tzv. »urbari« po banskoj Hrvatskoj nerijetko su bili prožeti krutim feudalčevim egoizmom i bezobzirnošću prema kmetu kao osnovnom proizvođaču, koga su izrabljivali. Nisu se pri tome mnogo razlikovali ni istaknutiji domaći magnati u poređenju prema strancima feudalcima. Tako je npr. Zrinjski svojim Statutom za Ozalj (1642) pored ostaloga propisivao za kmeta i ovo: »... Dužni su galge (tj. vješala; primj. autora) načinjati i osujenog do galag sprovoditi, ali čuvati i lojtre k galgam držati...

... Dužni su bigu i konop držati na mučenju zločinca...« (Lopašić Rad., »Spomenici Hrvatske krajine«, cit., str. 217).

[19] Prvi državni, unificirani urbarijalni propisi za naše područje datiraju iz prve polovine XVIII vj. iz doba Karla VI (Naredba od 22. juna 1737), a naročito su značajni akti Marije Terezije: Urbarska naredba od 15. marta 1756, odnosno Naredba o urbarskom uređenju Hrvatske ili »Hrvatski urbar Marije Terezije« od 27. novembra 1780, a posljednji urbari datiraju od 30-tih godina XIX vijeka (npr. Zak. čl. IV-XII od 1836).

[20] Nju su regulirali već prvi vladarski akti za Vojnu krajinu, a zatim i niz drugih krajiških propisa. Što se tiče ličnog pravnog statusa Krajišnika, on je uz vojnodisci-

nutih mu tereta, premda je formalno bio oslobađan od javnih nameta. Naročito je stradavao zbog uzurpacija prava od strane krajiških regionalnih komandi i samovolje krajišničkih oficira, većinom tuđinaca, koji su nastojali da za svoje bogaćenje iskoriste svoj položaj, kad su već bili upućeni na službu u zabačeno krajiško područje. Ali uza sve to Krajišnici su zauzimali drugi položaj negoli kmetovi. I vladar i krajiška komanda morala je ipak imati više obzira prema krajiškom narodu negoli je postupao s kmetovima njihov »zemaljski gospodar«. Vojna krajina predstavljala je golemu vojnu kasarnu sa tada najjeftinijom vojskom u zapadnoj Evropi. Ta vojska trebala je habsburskom dvoru, ali nezadovoljni i ogorčeni Krajišnici predstavljali su (kao naoružani ustanici) vrlo opasnu silu, s kojom nije bilo uvijek lako ni dvoru izaći na kraj. Zato su i dvor i krajiške komande, pored svih pritisaka i izrabljivanja Krajišnika, ipak povremeno bili prisiljeni na popuštanje, na obećavanje mnogih povlastica, koje se kao po nekom pravilu kasnije zaboravljalo i napuštalo. Krajišnik je dakle po svom osobnom statusu kao seljak vojnik proizvađač na tzv. »carskoj« zemlji bio specifično obilježje za područje Vojne krajine, po kome se ona (pored ostaloga) vidno i razlikovala od susjednog feudalnog dijela države, napose od banske Hrvatske.

Ustrojstvo Vojne krajine predstavljalo je naročitu stranu ovog područja. Premda habsburški dvor nije nijednim svojim aktom vojnokrajiško područje izričito izdvojio iz državnopravnog okvira hrvatske, odnosno ugarske države, ipak je vojnokrajiško područje bilo uređeno kao zasebna vojno-administrativna oblast, koja faktički nije bila u sastavu Kraljevine Hrvatske i Slavonije, dakle izdvojena od nadležnosti hrvatskog Sabora, bana i županija. Nastala u XVI vijeku kao nuždom izazvani provizorij koji treba radi obrane države posebno organizirati, područje Vojne krajine razvilo se u zasebnu državnopravnu oblast pod vojnom komandom i upravom, gdje je svima (i vojnim i civilnim) stvarima upravljala vojna vlast, a potpuno bila isključena svaka relevantna ingerencija Sabora i bana.

Vojna krajina nije bila uvijek jednako uređena. Njezina se uprava mijenjala, kao što je to bilo i s njezinom ekonomskom osnovom, a i sa lič-

plinsku njegovu podređenost komandi ipak imao pravne mogućnosti (koja se često nije mogla ipak ostvariti) da se žali na više vlasti, pa i samom vladaru. Krajišnik je bio vojnik, ali inače za svoju ličnost više pravno zaštićen negoli kmet. Samovolja krajiških komandi i oficira često je kršila one garancije koje su habsburški vrhovi svojevoljno davali, odnosno stavljali u izgled Krajišnicima. I u pogledu svoje poslovne sposobnosti Krajišnik je bio ograničen svojom vojnom dužnošću; npr. nije se mogao odseliti s područja Vojne krajine, nije mogao promijeniti zanimanje bez odobrenja komande, nije mogao sklapati pravne poslove protivne njegovom vojničkom svojstvu. No ipak je i u tome pogledu bio slobodniji od kmeta. On se (napose u prvim vjekovima Vojne krajine) smatrao vlasnikom zemljišta, koje mu je bilo dodijeljeno, mogao ga je opteretiti i otuđiti (sub condicione), mogao je raspolagati svojom imovinom mortis causa itd. Uza sva ograničenja Krajišnik je ipak bio prema kmetu u boljem položaju. Uočavajući ovo kmetovi sa feuda susjednih Krajini u nekoliko su navrata zahtijevali da budu priključeni Vojnoj krajini, a sami Krajišnici oštro su se suprotstavljati zahtjevima hrvatskih feudalaca da se njima oslobođena područja (na kome su već bili Krajišnici) vrate kao njihovi feudi.

nim statusom Krajišnika. No usprkos mnogim njenim promjenama, Vojna krajina je ostala uglavnom ipak ista, naime *zasebno vojnoupravno područje sa vlastitom organizacijom i svojim posebnim pravnim životom.* U državnopravnom pogledu moglo bi se kazati da je postanak i postojanje Vojne krajine predstavljalo kršenje teritorijalnog suvereniteta Kraljevine Hrvatske i Slavonije, odnosno i Kraljevine Ugarske.[21]

Osnovni pravni regulativi za uređenje Vojne krajine bili su vladarske diplome, privilegiji i dekreti, kojima se propisivalo ne samo kolonizacione elemente, nego i organizaciju vlasti na području i dr. Među tim vladarskim aktima posebno mjesto pripada naročito dvama: carskom dekretu pod nazivom »Statuta et privilegia in Generalatu Varasdinensi« od 14. aprila 1630. godine[22] i Diplomi Leopolda I od 21. augusta 1690. godine.[23] Iza tih prvih vrhunskih regulativa o ustrojstvu krajiškog područja i društvenim odnosima na njemu, slijedio je niz ostalih vladarskih akata i drugih normativnih propisa o Vojnoj krajini, među kojima su po njihovu značenju za uređenje ovog područja osobito mjesto zauzimala dva dalja akta, naime – tzv. »Cantonsregulativ« od 14. februara 1787. s njegovim važnijim kasnijim izmjenama i dopunama, te tzv. »Grenzgrundgesetz« od 7. augusta 1807. godine.[24]

U državnopravnom pogledu ovi vladarski akti predstavljali su apsolutističku negaciju teritorijalnog suvereniteta Kraljevine Hrvatske i Slavonije, premda to expressis verbis nije izraženo ni u njima ni u kasnijim normativima za Vojnu krajinu. Iako su se habsburški vladari zaklinjali da će štititi teritorijalni integritet Kraljevine Hrvatske i Slavonije oni su osnutkom i proširivanjem vojnokrajiškog područja provodili upravo suprotno od njihovih svečanih obećanja. Postojanje Vojne krajine predstavljalo je dakle neskrivenu negaciju historijskih državnih prava Kraljevine Hrvatske i Slavonije, te otvoreni izraz apsolutizma i centralizacije vlasti habsburškog dvora.

Stav Sabora Hrvatske prema ovim vladarskim aktima mijenjao se s vremenom. U početnoj fazi nastajanja Vojne krajine Sabor Hrvatske nije izjavljivao suprotnosti za vojnoupravno uređenje ovog pograničnog područja. Sredinom XVI vijeka u kulminaciji turskog ekspanzionizma feudalci Hrvatske gledali su u tim prvim vojnoobrambenim organizacijama i zaštitu svojih vlastitih interesa. Zato se nisu ni protivili početnom formiranju vojne granice. No ipak je i tada već Sabor Hrvatske

[21] Za banatsku Vojnu krajinu i krajišku organizaciju na današnjem području Vojvodine.

[22] Tekst ovog vladarskog akta objavio je Fr. Vaniček u cit. djelu (»Spezialgeschichte der Militärgrenze«, knj. I, str. 87. i slij.) s tim da se ovaj akt (»Statuta et privilegia Valachorum in generalatu Varadinensi« od 14. aprila 1690.) nalazi se u Banskom arhivu Hrvatske pod reg. Nr. 33, A–300. Ova isprava nalazi se danas u Povjesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu. Hrvatski tekst objavio je Jar. Šidak u svom zborniku »Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj god. 1848.«, Zagreb, 1952, str. 134–136 (u izvodu).

[23] Vidi: Franz Vaniček, »Spezialgeschichte der Militärgrenze«, knj. I, str. 119–122.

[24] O njima je riječ u daljem izlaganju o razvitku Vojne krajine.

smatrao potrebnim da naglasi vrhunsko pravo Kraljevine na ovo područje, koje samo faktično dolazi pod vojnu upravu radi obrane od granice. No kada se već Vojna krajina razvila a turske invazione opasnosti više nije bilo,[25] Sabor Hrvatske uporno je isticao svoje zahtjeve da se Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji *reinkorporira* teritorij Vojne krajine. Već je kasnofeudalni Sabor Hrvatske u nekoliko navrata upućivao dvoru traženje za reinkorporacijom,[26] ali naročito uporan i oštar bio je pri tomu zahtjevu Prvi građanski sabor Hrvatske (1848). Sabor je gotovo kao cjelina[27] istupio sa zahtjevom da se Vojna krajina ukine i njezino područje »vrati materi zemlji«. Pri tome su vrlo aktivni bili i krajiški članovi toga Sabora.[28] Uporedo s upornošću bečkog dvora da se Vojna krajina usprkos svemu zadrži u vojnoupravnom uređenju, postavljao je svoje zahtjeve naročito tzv. Veliki Sabor od 1861. godine. Tom prilikom su se čuli i *mnogi glasniji* i otvoreniji prigovori protiv vojnokrajiškog anahronizma.[29] Sabor Hrvatske zahtijevao je u nizu svojih zasjedanja uspostavu teritorijalnog *integriteta* Hrvatske protestirajući protiv jednostranog kršenja državnoga prava Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Pri pretresanju o stanju na području Vojne krajine mogle su se u tom Saboru od 1861. čuti i državnopravno osnovane oznake vojnokrajiškog statusa kao – *naročita, kvazikolonijalna vojna administracija na državnom teritoriju Hrvatske.*[30]

[25] Naročito poslije Požarevačkoga mira od 1718. i dr.

[26] Franjo Rački ističe da je Sabor Hrvatske stao upućivati dvoru zahtjeve za reinkorporacijom Vojne krajine naročito potkraj XVII vijeka.

[27] Jer usprkos jednodušnosti i Sabora od 1848. i ovog od 1861 (da se ukine Vojna krajina), ipak je prevladavao uticaj kako bana Jelačića (1848), tako i bana Josipa Šokčevića (1861) da se Vojna krajina i dalje ostavi, makar da je krajiški narod bio odlučno protivan tom vojnoupravnom ustrojstvu.

[28] O oštrim istupima Krajišnika članova Sabora od 1848. opširne podatke objavio je zagrebački list »Slavenski Jug« (za juni 1848), zatim »Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske« od jula 1848. i Saborski spisi III, a pobliže je ovo obradio Vaso Bogdanov u svom djelu »Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49,« Zagreb 1949, str. 196–210.

[29] Sabor od 1861. donio je (na sjednicama 65. i 66) članak LXXIV »o ukinuću Hrv.-slavonske vojničke krajine i uređenju njezinom na ustavno« i tom prilikom pozvao se na historijsko državno pravo Hrvatske.

Ali kralj Franjo Josip I svojim reskriptom (članak CXIII ovog Sabora) nije potvrdio ovaj saborski zaključak, iako je i u njemu priznao »zemljište Hrvatsko-slavonske krajine za cjeloviti sastavni dio trojedne kraljevine...« (»Spisi saborski Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861«, Zagreb 1862, knj. I, str. 159).

[30] Članovi Sabora iz Vojne krajine predali su Saboru (u Zagrebu 5 .maja 1861.) predstavku, kojom traže ukinuće Vojne krajine i njezino priključenje Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, te pored ostaloga ovdje navode i ovo:

»... Krajina se svojim državnimi uredbami i cielim ustrojstvom više razlikuje od trojedne kraljevine, nego ikoja druga austrijanska pokrajina; mi stojimo pod šibikom vojničkog absolutizma, a braća naša u provincijalu griju se na suncu ustavne slobode. Tu dakle o državnoj cjelokupnosti i svezi nemože biti govora...

... Sva je Krajina maloljetna siročad, stojeća pod neograničenom tutelom vojničke vlasti. U tom pogledu nestoje bolje ni komuniteti od ostalih miesta; sve se nareduje i zapovieda, te ima čovjek toliko svakojakih nalogah izvršivati, da napokon ni neradi

Razvitak Vojne krajine nije tekao jedinstveno. Uređivanje stanja na ovom području zavisilo je od mnogih unutrašnjih i svjetskopolitičkih događaja. Uzmemo li kao prekretničke događaje u historiji Vojne krajine s jedne strane prestanak turske invazione opasnosti, a na drugoj strani revolucionarnu 1848. godinu s njezinim odjekom i u Habsburškoj monarhiji, tada bi se ovaj inače jedinstveni proces (razvoja Vojne krajine) moglo razmotriti metodološki podijeljeno na *tri razvojne etape*. Prva bi njena etapa vremenski obuhvaćala razdoblje od početka organiziranja vojnograničarskog područja do približno polovine XVIII vijeka, a označavala bi *početnu fazu njezinog razvitka*. Druga etapa razvitka Vojne krajine vremenski bi obuhvaćala period od polovine XVIII do polovine XIX vijeka, a označavala bi razdoblje tzv. *vojno-lenskog sistema u Vojnoj krajini*. Treća etapa obuhvaćala bi razdoblje od 1848. do 1882, kada je prestala postojati Vojna krajina, te bi ovo razdoblje označili period *likvidacije Vojne krajine*.

Prva etapa razvitka Vojne krajine bogata je mnoštvom događaja i regulativnih akata, kojima se pristupalo organizaciji vojnoobrambenog sistema na ovom pograničnom području. Odmah ćemo kazati da je taj početni period organiziranja Vojne krajine značajan kako po organizaciji vlasti na ovom području, tako i posebno s obzirom na njezinu ekonomsku osnovu i na pravni položaj pripadnika ovoga pograničnog područja. U narednim izlaganjima ukazujemo na osobitosti toga uređenja.

Početak Vojne krajine ne bi se moglo sasvim sigurno i u potpunosti tačno odrediti, naročito ako se pri tome ima na umu samo jedan ili nekoliko vladarskih regulativa za organizaciju toga pograničnog područja. Jedno je potrebno ovdje istaći naime da Vojna krajina nije nastala jednim vladarskim aktom (kako se to po pravilu uzimalo u starijoj historiografiji), niti da se ona pojavila jednim organizacionim elementom. Ona je *nastajala* postepeno, sa nizom više relevantnih događaja, koji su svi zajedno označavali specifičnu vojnoobrambenu organizaciju ovog područja.

U vezi s već navedenim činjenicama o začecima Vojne krajine potrebno je ovdje ukazati naročito na organizacione radove obrane granice za Ferdinanda I, kada je senjski kapetan Ivan Lenković (od 1559) kao »Grenzobrist« utvrdio prve obrise kasnije *Slovenske* (tada nazvane »Windische« ili »Oberslavonische Grenze«), a uz nju i *Hrvatske granice*. Već tada je austrijsko Ratno vijeće preuzelo na sebe vrhovno rukovod-

drugoga nego ono, što mu se zapoviedi. Ovim neprestanim komandiranjem ubijena je u Krajini svaka svojstvena djelatnost, svaki spontanitet.

... U Krajini je sve od djeteta u povoju do starca stojećega jednom nogom u grobu, pod strogim vojničkim zakonom.

... Vaše veličanstvo! Tolika nejednakost, tolika samovolja, tolike nepravde podnošene od vajkada ovlašćuju nas u državi osnovanoj na pravu, kao što je Austrija, u državi koja je prigrlila načelo ravnopravnosti, kao što je naša pomlađena monarkija, da tražimo ukinuće sve pravne i državne nejednakosti, da tražimo ukinuće instituta vojničke Krajine...« (»Spisi saborski..., kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861«, knj. I, str. 209–220).

stvo nad ovim vojno-organizacionim nastojanjem. Već tada se sve jače ispoljava *kolonizacioni elemenat* kao bitan faktor pojačavanja vojnoobrambenog sistema, u kome su još uvijek bili (polovinom XVI vijeka) u znatnom broju tudinski plaćenici (»Knechten«). Sa tzv. *Bručkim Libelom* (»Das Brucker Libell«) od 1. marta 1578. osigurali su austrijski feudalci pokriće materijalnih troškova oko održavanja vojnoobrambenog pograničnog pojasa (za tzv. »Grenzkriegsstaat«). Od osnutka Karlovca (1579) okolno vojnoobrambeno područje, koje se (oko 1580) dotada zvala Hrvatska granica, sada se u aktima naziva *Karlovačka granica.* Uporedo s ovom razvijala se i tzv. *Gornjoslavonska granica.*[31] Iz jednog komisijskog izvještaja (od 4. augusta 1563) o pregledu stanja u ovim graničnim predjelima proizlazi da je na području tzv. Hrvatske, odnosno Karlovačke granice tada bila uglavnom plaćenička vojska (»Knechten«), a na području Varaždinske granice, da je sastav posada utvrđenih graničnih mjesta bio već mješovit, naime pored tzv. »knehta« bilo je i »haramija«, odnosno »uskoka«.[32] Uskočkog elementa bilo je već sredinom XVI vijeka naročito na području Žumberka, kako to pokazuje i dekret Ferdinanda I od 5. septembra 1538, gdje se navode – »... Vojvodas et Capitaneos Servianorum seu Rascianorum eorumque homines et personas seu adherentes predicto ...«, a vladar im zajamčuje slobodno i mirno korištenje dodijeljenoga zemljišta (»... familia, que scilicet in una domo et sub uno tecto et super uno fundo habitaverit, debeat, possit atque valeat per viginti annorum spatium continue libere ... degere et fundos colere seu coli facere fructusque et emolumenta quoqumque exinde percipere ...«).[33] Uskočki elemenat, odnosno prebjezi iz tadašnjih turskih krajeva sve je češći, te ga dokumenti iz tih dana nazivaju »nacionalnom milicijom«. Upravo to naseljavanje novih seljaka vojnika u granično područje i daje poseban karakter ustrojstvu tog pograničnog obrambenog pojasa i sve izrazitija obilježja Vojne krajine u njezinom postepenom nastajanju.

Prvi organizacioni dekret o Vojnoj krajini predstavljali su spomenuti već *Statuti za Varaždinski generalat*[34] (od 1630). Njima je vladar utvrdio slijedeće elemente tadašnjeg organizovanja ovog pograničnog vojnoobrambenog pojasa: 1) donaciju zemlje naseljenima uz uvjet da oružjem brane granično područje; 2) pravo na izbor starješina i 3) pravo na autonomiju u upravi s ovim područjem, te 4) podredenost svih organa na ovome području vladaru kao vrhovnom faktoru vlasti. U tom vladarskom dekretu se naročito normiralo i ovo:

[31] Koja se u dokumentima naziva i »Slovenskom« (»Windische Grenze«), a obuhvaćala je prva »kapetanate«: varaždinski, križevački, koprivnički i ivanički.

[32] Kako se u izvorima početkom XVII vijeka nazivaju naseljeni seljaci vojnici.

[33] Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 30–33, te str. 37–38.

[34] »Statuta et privilegia Valachorum in generalatu Varasdinensi«, Ratisbonae anno 1630, 14. aprilis, vidi primjedbu br. 22.

»... Svako vlaško mjesto[35] između Drave i Save ima se birati po jedan knez, koji za ovu dužnost mora imati potrebita svojstva. Za slobodne izbore utvrđuje se dan uoči Đurđevdana, a potrebna je potvrda od strane generalobrista.

Sve općine na području kapetanata Koprivnice, Križevaca i Ivanića, imaju za svaku kapetaniju birati po jednog vještog i domaćim zakonima upoznatog za vrhovnog suca, koji će predsjedavati kapetanatskom sudu sa osam prisjednika (asesora) i raspravljati sve procese i sporove te odlučivati prema ovim Statutima.

Izbor oberknezova i prisjednika ima se provoditi na Đurđevdan ili neposredno pred njim ili slijedećega dana, i to tako da se sakupe svi knezovi pojedinoga kapetanata sa dva do tri općinska predstavnika ili prisežnika svakoga sela i u jednom mjestu kapetanata da biraju glavnog suca i prisjednika (asesore). Imena onih koji su izabrani u tri kapetanata moraju se javiti generalobristu, koji ih u carevo ime potvrđuje ili ako protiv njih ima bilo kakvih osnovanih primjedaba, on će ih s izvještajem dostaviti caru na potvrdu.

Svake godine u isto vrijeme imaju odstupiti sudski službenici, koji su dotle bili na dužnosti i na isti način imaju se na njihova mjesta izabrati novi, osim ako narodna probit iziskuje da oni i dalje ostanu na svojim mjestima, u kojemu slučaju neće trebati odreći ponovnu njihovu potvrdu ...«[36]

Ovim Statutima vladar je dakle Krajišnicima priznao pravo na *izbor starješina*, i to za cjelokupnu upravu njihovim područjem (podijeljenim na kapetanate). Iz prednjeg se može pretpostaviti da je narod imao ujedno i pravo kontrole nad radom svojih izbornih organa, kao i pravo na opoziv. Izričito o tome ovdje nema propisa, ali se ovo može izvesti iz priznatog biračkog prava i izbornog karaktera starješina sela, općina i kapetanata.

No karakteristična je dalja odredba o zabrani *skupština* u Vojnoj krajini, jer se tu normiralo i ovo:

»... Pod smrtnom su kaznom zabranjene sve tajne i javne skupštine, izuzimajući one za izbor vrhovnoga suca, knezova i asesora. Ako bi se ipak pojavila potreba za njihovo održanje, tada se mora zatražiti dozvola generalobrista ...«

Sudovi su se sastojali u svakoj kapetaniji od jednog vrhovnog suca i osam sudskih zakletih asesora, kojima će se pridati i jedan zaprisegnuti pisar (bilježnik). Regulativom je normiran i sudski postupak, ali ne bez komplementarnog važenja narodnih pravnih običaja.

Naročito su značajne za ocjenu novog uređenja norme o tzv. »državnopravnim pravima«. Regulativom su priznata mnoga prava Krajišnicima,

[35] Naziv »Vlasi« ovdje je upotrijebljen za oznaku naseljenika na području Varaždinskog generalata. Pri tome se prvenstveno misli na Srbe, koji su u pretežnom dijelu prelazili pred turskim zulumima u naše prekosavske krajeve.

[36] Statuta Valachorum..., cit. Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 87–88.

po kojima se u znatnoj mjeri oni razlikuju od kmetova na feudalnom vlastelinskom dobru.

Krajišnicima je naime priznato *pravo vlasništva* i nad nekretninama, dakle ne samo posjed zemljišta, nego uz pravo na njegovo koristovanje (plodoužívanje) ujedno i pravo raspolaganja s nekretninom. O pravu na dispoziciju nekretninom govore npr. ove odredbe tog vladarskog Privilegija:

»... Ugovori o poljoprivrednim plodovima i drugom pokretnom dobru, imaju pravnu valjanost samo ako su sklopljeni barem pred dva do tri svjedoka.

Ali onaj tko namjerava da proda, založi ili bilo što pod ma kojom osnovom i ma iz kojega razloga (otuđi) svoju kuću, oranicu i druge nekretnine, taj mora ovo učiniti pred svojim knezom i pred dva ili tri svjedoka, jer inače ugovor neće imati nikakvu pravnu snagu . . .«[37]

»... Ako netko založi svoje dobro, ali ne može do određenog vremena vratiti dugovanu (založnu) svotu, *to se na* zahtjev vjerovnika mora pozvati na svoju obavezu te ako ova opomena ostane po proteku triju mjeseci bez uspjeha, onda će se založeno dobro prodati pred knezom uz učešće dva ili tri najstarija mještanina, vjerovnika namiriti iz postignute kupovine, a možebitni ostatak uručiti dužniku . . .«[38]

Vladarev Regulativ ozakonjuje i dispoziciju imovinom za slučaj smrti. O tome se ovdje kaže:

»... Za rasporedbe posljednje volje potrebno je svjedočanstvo kneza pred 4 do 5 osoba ili jednog svećenika pred dvije do tri osobe, pri čemu mora biti prisutan uvijek jedan bilježnik ili mjesto njega dva do tri zakonska svjedoka . . .«[39]

»Ako starješina kuće umre bez djece, tada će najbliži srodnik s udovicom umrloga predstavljati domaćinstvo. No ako pokojnik ostavi djecu, tada udovici pripada domaćinstvo zajedno s tutorom ili kuratorom, te i najmlađe dijete ima s odraslom braćom bez razlike spola neumanjeno pravo na njemu pripadni nasljedni dio . . .«[40]

Vladarev dekret priznavao je nadalje Krajišnicima i pravo trgovine za njihovu pokretnu imovinu, i to ne samo u njihovom boravišnom distriktu nego i izvan njega, ali u ovom posljednjem slučaju treba platiti propisane dažbine.

Od naročitog državnopravnog značaja bila je odredba Ferdinanda II, od 15. novembra 1627, prema kojoj se krajiško područje *izuzima od kompetencije* legitimnih organa hrvatsko-ugarske države i naređuje da se Krajišnici podvrgavaju »ubuduće nama i našim nasljednicima prema našoj volji i nahođenju zapovjednicima ili upraviteljima, te će oni (Kra-

[37] Članak 2. ovog Dekreta.

[38] Članak 4. i 5. istoga.

[39] Članak 7. cit.

[40] Članak 8. cit.

jišnici) tako živjeti da ih nitko neće smetati u pogledu njihove osobe ili imovine . . .«[41]

Od ovog Statuta navode se u izvorima dalje dva sektora krajiškog vojnoobrambenog područja, naime Varaždinski i Karlovački generalat. Oba su djelovala isprva odjelito, ali pod rukovodstvom Dvorskog ratnog vijeća. Od 1658. nadzor nad radom obaju generalata pripada generalnom upravitelju (»Generalamtsverwalter«).[42] On je bio ovlašten da izdaje potrebna naređenja i direktive za usklađenje vojne uprave na ovom graničarskom području. Konačna odluka pripadala je Dvorskom ratnom vijeću. Za Marije Terezije izvršena je nova reorganizacija ovog područja, zadržane su obje generalkomande pod rukovodstvom dvora, svaka generalkomanda je (1750) podijeljena na dvije regimente, a osnovne vojnoupravne jedinice bile su »kumpanije«. Potkraj svoje vladavine Marija Terezija naredila je ujedinjenje krajiškog vojnoupravnog rukovodstva na čelu sa Zagrebačkom generalkomandom Granice.

Od daljnjih akata, koji su bili značajni regulativi za uređenje Vojne krajine u ovom periodu potrebno je još istaći carski Patent od 2. aprila 1691, koji je donesen u vezi sa spomenutom Diplomom Leopolda I (od 21. augusta 1690) u povodu seobe Srba pod vodstvom patriarha Arsenija Černoevića. Tim Patentom ponovljena je Krajišnicima garancija njihova nesmetanog posjeda i užitka nekretnina, koje im je dodijeljeno, te naročito je naglašena zabrana nametanja kontribucije i drugih tereta Krajišnicima.

Kakav je dakle bio položaj Vojne krajine u tome razdoblju? Njezino uređenje karakteriziraju za ovo vremensko razdoblje naročito slijedeće činjenice: 1) *izbornost starješina* na krajiškom području, iako uz potvrdu viših komandi za izabranoga, 2) *izuzimanje krajiškog područja od kompetencije Sabora i bana*, 3) priznavanje njihova *vlasničkog prava na nekretnine*, 4) pravo na *razmjenu dobara*, napose na trgovinu njihovim proizvodima, i to ne samo na svom užem području nego čak i izvan Krajine, ali uz naplatu određenih dažbina, 5) *oslobođenje* Krajišnika *od javnih dažbina*, napose od kontribucija i drugih sličnih tereta, 6) *dužnost* Krajišnika *na obranu* Vojne granice i 7) potpadanje Krajišnika pod *vojnu disciplinu*.

Pravo na ovom području bilo je specifično i odgovaralo je osnovnoj namjeni čitave te vojnoupravne organizacije. Osnovni pravni regulativ bio je vladarski dekret, a s njim i svi važniji regulativi krajiških generalata, a napose Dvorskog ratnog vijeća kao tadašnjeg vrhovnog upravitelja ovim područjem. No usporedo s tim na ovom se području primjenjivalo i *običajno pravo*, dakle nepisane pravne norme, koje je narod godinama razvio i priznao im normativnu valjanost. To običajno pravo nije smjelo kolidirati s pisanim normama, naročito ne s vladarskim aktima. Ono je dakle imalo supsidijarno i komplementarno značenje. Važenje običajnog prava na ovome području proizlazi iz tadašnjeg uređenja sudstva.

[41] Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 96.

[42] Prvi upravitelj za to bio je grof Juraj Frankopan Trsatski.

Pravosuđe na ovom području za spomenuto vrijeme bilo je *izborno*. Krajišnici su birali sudove u općinama i u kapetanatima. Tzv. »*osmosud*« pokazuje da je sudovanje u ovom razdoblju Vojne krajine bilo *porotničko*. I kod prvostepenih, tzv. općinskih sudova sudjelovali su uz redovnog, stalnog suca i tzv. asesori ili »prisjednici«. Formalnopravnih propisa bilo je u tome razdoblju veoma malo i sudovi su se u svojim postupanjima pridržavali prvenstveno malobrojnih pisanih odredbi, a inače uobičajenoga načina, koji je dotle potvrdila sudska praksa.

Lični status Krajišnika u ovom razdoblju pokazuje se kao povoljan u usporedbi s kmetovima na susjednom feudalnom, vlastelinskom području. Krajišnik je bio vojni obveznik i stajao je pod vojnom disciplinom, ali je inače bio lično slobodan, te je imao svoju i pravnu i poslovnu sposobnost, koja je istina bila ograničena njegovom vojnom dužnošću, ali je bila daleko veća negoli ju je imao kmet.

Krajišnik naime nije stajao pod dominikalnom vlašću feudalaca,[43] niti pod njihovom vlastelinskom jurisdikcijom. On je, istina, kao vojno lice potpadao pod jurisdikciju vojnih komandi, ali je i u tom pogledu bio više zaštićen od kmeta naprama njegovu vlastelinu. Dvoru su Krajišnici trebali naročito u ovome razdoblju i odatle je njihov položaj bio povoljniji. Koliko je dvor u privilegijima Krajišnicima tada išao na ruku, pokazuje, pored ostalog, npr. i odredba čl. 5. Statuta Varaždinskog generalata, u kojemu se Krajišnicima priznaje pravo da za slučaj smrti vojvode, zastavnika i drugih oficira mogu na njihova mjesta predlagati zaslužne ljude.[44]

Što se Krajišnikove vojne obaveze tiče, značajno je za ovo razdoblje da je on bio obvezan da brani *granično područje*. On dakle u prvom periodu razvitka ovog vojnoobrambenog područja nije bio (bar ne redovito!) dužan da vrši vojnu službu i izvan svog graničnog područja. On je dakle u to vrijeme zaista bio »*graničar*«.[45]

U pogledu *poslovne sposobnosti* treba istaći da je Krajišnik u ovom vremenskom razdoblju imao punu slobodu raspolaganja svojim imetkom. Njemu je bilo priznato *pravo vlasništva* i nad nekretninama sa svim njegovim daljim pravnim posljedicama, a napose s pravom na raspolaganje zemljišta u krajišničkom vlasništvu. Više regulativnih akata priznaje Krajišniku expressis verbis pravo na otuđenje i opterećenje nekretnina, te dakle u tom pogledu on ima punu imovinskopravnu slobodu. No ipak ova sloboda raspolaganja imovinom nije bila bez ikakvog ograničenja. Granicu za Krajišnikovo pravo otuđenja i opterećenja njegovih nekretnina određivao je već i sam karakter vojnokrajiške službe. Krajišnik je naime od vladara dobio zemljište da bi za uzvrat vršio vojnoobrambenu dužnost. Njemu su kuća i kućište bili ekonomska osnova za njegovo kra-

[43] Iako su neki feudalci s područja banske Hrvatske to uzalud pokušavali postići.

[44] Odsjek »De re militari«.

[45] U mnogim aktima iz tog razdoblja nazivaju se i krajiške komande »graničarskim«, a čitavo područje »Granicom«. Ovaj se naziv održao i kasnije, kada je dužnost Krajišnika bila (u pogledu vojske) znatno proširena.

jiško svojstvo. On dakle nije mogao da sve ovo otudi i da se bez ikakve imovine odseli na koje drugo mjesto i napusti svoju dužnost vojnika. Kasniji regulativi Vojne krajine izričito ograničavaju ovo imovinsko pravo Krajišnika već time što je za valjanost pravnih poslova o otuđenju i opterećenju krajiških nekretnina bila potrebna i javnost sklapanja ugovora kao i potvrda od strane krajiške vlasti.[46] Samim time se već onda de facto onemogućavala proletarizacija Krajišnika. U daljem pravnom razvitku Vojne krajine normirano je da kod otuđenja i opterećenja Krajišniku prodavcu, odnosno zalagatelju mora ostati barem polovina imovine, odnosno osnova njegove krajišničke egzistencije. U pogledu Krajišnikove imovinskopravne slobode valja naglasiti i pitanje mogućnosti izbora zanimanja drugog osim zemljoradničkog. Načelno se nije dozvoljavala promjena zemljoradničkog svojstva Krajišnika. On je morao ostati poljoprivrednik, a odatle i u narodu stara poslovica – »gradi kotac, ko i otac!« Ali u kasnijem razvitku Vojne krajine dano je krajiškim komandama pravo da one dozvoljavaju pojedincima (za vojsku nesposobnima) izbor drugog zanimanja.

Iz svega navedenoga može se za Vojnu krajinu u ovoj prvoj etapi njezinog razvitka zaključiti ovo: 1) da je Vojna krajina u ovom početnom stadiju imala *autonomiju*, koja se sastojala u *izbornosti*, kontroli i opozivosti njenih organa vlasti, 2) da je na ovom području *pravo* tada bilo pretežnim dijelom *nepisano* ili običajno, ali su osnovne pravne norme bile sadržane u vladarskim regulativima o uređenju stanja na ovome području, 3) da je Krajišnicima bilo priznato njihovo pravo *vlasništva* nad nekretninama koje su dobivali od države, 4) da je Krajišnik bio obvezan na obranu svoga graničnog područja, a samo iznimno i na vršenje vojne dužnosti izvan svoga područja, drugim riječima, da je u ovome razdoblju pripadnik ovog područja bio *graničar*, 5) da je graničar bio podvrgnut vojnoj disciplini i podređen svojim vojnim komandama, ali uporedo s time da mu je glavno sredstvo za proizvodnju bila zemljoradnja bez ikakve dominikalne vlasti, ali je Krajišnik stajao pod vojnom disciplinom, te premda je Krajišnik u ovom prvom razdoblju Vojne krajine bio dužan da brani granično područje, a samo iznimno bio je obavezan da vrši vojnu dužnost i izvan svoga kraja, ako se za to ukaže naročita potreba, s vremenom se ova iznimka postepeno pretvorila u pravilo, te je graničar postao pripadnik *regularne* carske vojske.

Druga etapa razvitka Vojne krajine ispunjena je krupnim promjenama, kako u pogledu samog unutrašnjeg uređenja ovoga područja, tako napose i s obzirom na lični status Krajišnika. Te su promjene udarile pečat čitavom uređenju Vojne krajine, a naročito su pogoršale pravni položaj Krajišnika.

Promjene su izazvane prvenstveno razvitkom vojnih akcija protiv Turske. Već Požarevački mir razotkrivao je opadanje turskog ekspanzionizma, a samim time i nestajanje onog prvotnog i presudnoga razloga

[46] U Varaždinskom statutu normirano je za takve ugovore da budu sačinjeni »coram knezio et duobus vel tribus testium . . .«

postanka, odnosno održavanja Vojne krajine u onom stanju u kojemu se ona dotle razvijala. Otkako je konačno likvidirana invaziona opasnost od strane Turske, Vojna krajina je sve očiglednije prestajala biti granična obrambena oblast, jer je sve manje imala što da brani. Ona se postepeno pretvarala u vojničku administrativno-teritorijalnu jedinicu, koja je po svojoj dotadašnjoj vojnoj organizaciji imala da u izmijenjenim prilikama preuzme posvema nove zadatke.

Treba istaći da je apsolutistička kasnofeudalna monarhija nerado podnosila autonomnost vojnokrajiškoga područja. Krajiška samouprava nije se slagala s centralizmom i apsolutističkim kursom Habsburške monarhije potkraj XVII i početkom XVIII vijeka. Za vladavine Marije Terezije u njenoj se državi s centralizacijom ispoljava i germanizatorski kurs, koji bi imao stvoriti jedinstvenu državu pod vlašću dinastije. A krajiška autonomija bila je tome prepreka, i to baš na području gdje su se isticale neposrednije mogućnosti za bečki dvor da provodi ovaj svoj politički kurs. Zato su promjene u ratu s Turskom dobro dolazile habsburškom dvoru da pristupi i vojnoadministrativnim promjenama na području Vojne krajine.

U prvi mah bečki dvor je pokušao da novo oslobođeno pogranično područje feudalizira, kako se to vidi u poslovima Bečke komore s prodajom Like grofu Adolfu Sinzensdorfu (10. februara 1692), zatim pri uspostavljanju feudalnih veleposjeda u oslobođenoj Slavoniji i dr. Pobune Krajišnika[47] uputile su dvor na drugi put, na put potpune reorganizacije Vojne krajine i radikalne izmjene pravnog položaja Krajišnika. Reforme su bile postepene, ali sve radikalnije.

Vidjelo se to napose po normama koje su neposredno po oslobođenju ovih područja učestale naročito na području tadašnjeg tzv. *Slavonsko-Srijemskog generalata.*

Među prvim takvim reformatorskim aktima dvora nalazi se tzv. *Khevenhüllerov patent* od 8. februara 1735. godine.[48] U tom patentu na prvom je mjestu istaknuto da su Graničari obvezani na *vojnu dužnost i van graničnog područja.* Oni će – kaže se tu – uvijek imati biti »Grenzsoldaten«, ali prema dispozicijama dvora, a za vrijeme mira njih će car upotrebljavati za unutrašnje poslove u zemlji, a napose za radove na utvrđivanju i dr. Zato ih vladar oslobađa od dužnosti plaćanja *kontribucije*, ali im nameće dužnost *snašanja troškova za monturu i vojne rekvizite.* Ovim je patentom zabranjeno da oficiri Krajišnike iscrpljuju[49] i da s njima »nepodnošljivo« postupaju. Pojave li se slučajevi koji bi iziskivali takvo postupanje, tada se ovo mora prijaviti komandantu ili generalu. Preporučeno je da se na krajiškom području osnivaju škole i da se Krajišnici »kršćanski odgajaju, kako ne bi rasli kao životinje,

[47] Gdje je 1728. i 1732. došlo do krvavih oružanih pobuna protiv bečkodvorskog pokušaja feudaliziranja ovoga područja.

[48] Patent koji je Karlo IV objavio tog dana na prijedlog novoimenovanoga komandanta Varaždinskog generala grofa Khevenhüllera.

[49] »Aussaugen«.

nego se navikli na spoznaju dobroga i odgajali se u strahu gospoda . . .«[50] Zabranjeno je višem oficiru da tuče Krajišnika, ali kod prekršaja dužnosti, kod manjih prestupa, dugova i drugih manjih ispada mogao je komandant kompanije da okrivljenoga »vojnički kazni«, ali ne da mu određuje »pedeset udaraca štapom i uopće takvu kaznu kao što je udaranje po glavi i trbuhu . . .«[51] Ovdje je karakteristična napose i odredba tog patenta prema kojoj je »oficirima i redovima pod prijetnjom najteže kazne zabranjeno da vojnička dobra prodaju, da ih kao legate predaju mrtvoj ruci ili ugovorno drugima odstupaju, jer oni *nisu pravi vlasnici,* nego samo njihovi plodouživaoci . . .«[52]

Dok je kapetanima i višim komandantima bilo dozvoljeno da na krajiškom području drže mesnice i gostionice, dotle je Krajišnicima nametnuta dužnost *robote.* Kako su dotle krajiški komandanti očito pretjerivali s pozivanjem Krajišnika na ovaj prinudni rad, to je ovim Patentom pobliže regulirano ovo »pravo na robotu«. Prema tim propisima morao je svaki Krajišnik da »*uz vlastitu prehranu*« godišnje radi tri dana (»rabote«), a kapetanu da dovezu 36 hvati drva za gorivo. Bez znanja višeg komandanta nije smio nijedan oficir da »osim izvanredno nužnih reparatura« njegova stana traži još neke druge radove »neplaćeno«.[53]

Dakle, sada su se uveli u Vojnu krajinu oni tereti koje Krajišnici dotle nisu poznavali (osim kod oficirskih uzurpacija). Nije čudo stoga što je iste godine buknula u Posavini krajiška buna protiv komandi zbog ovih tereta, napose zbog troškova oko nabavke monture, vojnih rekvizita, te naročito zbog »rabote« oficirima i dr.[54]

Teško stanje naroda na krajiškom području, česte zloupotrebe i nasilja od strane tuđinskih oficira, surove kazne, naročito javno batinanje odraslih ljudi, koje im je ubijalo društveni ugled i grubo ih ponižavalo, svakovrsno iscrpljivanje Krajišnika kulučenjem i mnogovrsni načini izrabljivanja pored sve otvorenijega obespravljivanja dovelo je (naročito u *Slavoniji*) do jedne društvene pojave, koja je za tadašnje prilike u Vojnoj krajini bila naročito karakteristična.

Hajdučija se javlja na području Vojne krajine s ukidanjem pređašnje krajiške autonomije i uvođenjem oštrog vojnoupravnog režima s povećanom bezobzirnošću oficira nad Krajišnicima. U prvome razdoblju Vojne granice hajdučije uglavnom nije ni bilo. Domaći starješine općina

[50] Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 246.

[51] Odredba §-a 18. Khevenhüllerova patenta (Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 250).

[52] Odredba §-a 22. istog patenta (Vaniček, cit. knj. I, str. 251).

[53] Isto, odredba § 32.

[54] Naročito žestoka pobuna Krajišnika bila je u Posavini. Kada generalkomanda sama nije mogla ugušiti ovu pobunu, ona je u pobunjenički kraj uputila karlovačkog mitropolitu i protu iz Šida, koji su (prema izvještaju) išli od kuće do kuće i umirivali Krajišnike. (O tome: Khevenhüllerov izvještaj dvoru o uzrocima pobune na području Slavonske krajine; akti Vojne granice, godine 1740, Nr. 909 u Ratnom arhivu u Beču.)

i izabrani komandanti uopće imali su više ugleda među narodom, prema tome i moći da suzbiju kakve pokušaje protivne ustaljenom društvenom redu na ovome području. Ali otkako je s ovoga područja uklonjena samouprava i na mjesto izabranih domaćih ljudi imenovani većinom stranci, prilike su se pogoršale i Krajišnici su zapadali u sve teži položaj. Za tuđince je služba na području Vojne krajine bila slična progonstvu. A kada su se već jednom ondje oni našli, tada su nastojali iskoristiti sve mogućnosti koje im je pružao njihov povlašteni položaj vojnih starješina. Ti tuđinci kao oficiri ponašali su se prema Krajišnicima nerijetko bezobzirno, što je izazivalo živu reakciju među Graničarima, koji su bili ponosni na svoje ratničko svojstvo i tražili da se s njima postupa kao s »carskim ljudima«. Oficiri su međutim nerijetko prelazili preko toga i svojim grubim odnošenjem prema Krajišnicima mnogoga od njih prinudili na istupe koji su se kvalificirali kao prekršaji vojne discipline. Uzme li se da je za manje prekršaje discipline bila (sve do 1780.) dozvoljena i tjelesna kazna batinanjem, razumljivo je što su se nerijetki od takvih prestupnika odmetnuli od svojih vlasti, jer je to u danim prilikama bila jedina mogućnost da se izbave od javnog sramoćenja. K tome su pridolazila i raznovrsna otimanja dobara, što je sve pridonosilo tome da su se nerijetko Krajišnici odmetnuli od vlasti i postali hajduci.

Dok je krajiška komanda u svojim izvještajima o hajducima u njima gledala samo prestupnike, koje treba najoštrije kazniti i zato ih je svestrano i uporno progonila, dotle je narod na krajiškom području o hajducima većinom imao i drugo mišljenje. Hajduci su bili odmetnici, ali od vlasti koja je gonila krajiški svijet, koja je nerijetko svojim postupcima sama pridonosila za to odmetanje ljudi od kuće u šume. Nisu bili rijetki slučajevi da je krajiški narod više osuđivao preuzetnog oficirskog sljedžiju negoli hajduka, kojega je ovaj otjerao u šumu. Konačno, treba napomenuti da su hajduci pomagali siromašni narod, a osvećivali se zulumćarima u Krajini. Tako je dakle krajiški narod većim svojim dijelom gledao na pojavu hajdučije kao na nuždom izazvani korektiv za nasilničke zloupotrebe krajiške komande i njenih oficirskih članova.

Hajdučija se pojavljuje na novo oslobođenim graničnim područjima, naročito u Lici i Slavoniji. Kako je ova pojava preotela maha, to se i sam bečki dvor našao prinuđenim da pokuša likvidirati ovu pojavu. Nakon što je carska istražna komisija prethodno u Slavoniji i Srijemu ispitala stanje u samoj Krajini i dvoru podnijela o tome izvještaj, vladar je 1736. objavio tzv. *Patent o hajdučiji* (»Räuberpatent«) s normama o suzbijanju hajdučije.[55]

Nakon uvodnog poziva na sve pripadnike Vojne krajine, da pomognu nastojanje vlasti kako bi se hajduci pohvatali, napose da pomažu u otkrivanju odbjeglih, njihovom prokazivanju i neposrednom učestvovanju u hvatanju, u patentu se objavljuje tzv. »*Generalpardon*«. Objavila se naime amnestija za sve hajduke, ako se odmah prijave svojim mjesnim vlasti-

[55] Fr. Vaniček, cit., knj. I, str. 470.

ma i prestanu hajdukovati. No ako bi i dalje produžili s hajdukovanjem, zaprijećeno im je smrtnom kaznom vješanjem.

No ono što posebno prikazuje krajiške vrhovne komandante, to su, pored ostaloga, mjere koje predvida ovaj patent o hajdučiji protiv porodica i drugih pomagača odbjeglih hajduka. Ovim je aktom predvideno da se odmah imaju uhapsiti žene, djeca i roditelji hajduka, koji se ne pokore Patentu, te ako se oni (hajduci) za četrnaest dana od objave tog akta ne prijave vlastima, onda će se njihovi najbliži protjerati iz Krajine, njihove kuće će se porušiti, a na njihovom mjestu će se postaviti stup sramote s imenom hajduka i navodom njegovih djela. Konfiscirat će se i sva njihova imovina.

Onom hajduku koji se bude koristio amnestijom i vratio u mjesto svog boravišta, te ako oda kojeg od svojih drugova, njemu će se dati i posebna nagrada od 50 for. No koliko je i sama vlast malo vjerovala u uspjeh ovog patenta, vidi se i po tome što je istodobno izdana (za Krajišnike) zabrana nošenja oružja, osim ako idu u pratnji funkcionera, dok će se oficirima i Graničarima, te putnicima s oružjem, izdati za to posebna dozvola.

Hajdučija je razotkrivala kakvo je stanje tada vladalo na krajiškom području. Zato su u uvjetima nezaštićenosti Krajišnika a samovolje krajiških komandi i zaredali oružani ustanci. Da je stanje u zapadnoj Slavoniji bilo veoma teško, na to pored ostalog ukazuje i zahtjev pobunjenih Krajišnika iz okoline Suboce (1742) da se njihovo područje priključi Varaždinskom generalatu, jer su vjerovali da će im tamo biti lakše.

Iz Khevenhüllerovog Regulamenta proizlazi da je (naročito prema njegovim tzv. »Relacijama« iz 1744) stanovništvo Slavonske granice još bilo »pomiješano«, napose da se u Posavini pored naseljenih Graničara nalazilo i poneko vlastelinsko naselje (npr. oko Đakova i dr.). Bečki dvor je nastojao da se takva područja unificiraju u potpuno krajišničke predjele. Na tome se nastojalo otkupima i drugim pravnim poslovima tako da se područje Vojne krajine postepeno širilo.

Prema spomenutom Regulamentu stanovništvo ovog krajiškog područja bilo je podijeljeno na *četiri* »*klase*«, i to: tri klase obuhvaćale su obveznike krajiških vojnih odreda, a četvrtu su sačinjavali oni izvan vojne obaveze, koji nisu bili sposobni za vojnu dužnost ili se kao kasniji doseljenici bavili (dozvolom komande) obrtom i trgovinom. Istom prilikom bila je za spomenuto područje Slavonije utvrđena i *kvota zemljišta* koja pripada svakom Krajišniku. Tako se na području Brodske regimente dodijelilo svakom Krajišniku pješaku po 13 jutara zemlje, dok je husarima ta kvota povećana za četiri jutra.

Od naročitog je značaja *Regulament* od 29. juna 1747, kojim je Krajišnicima *zabranjeno otuđivanje i opterećivanje zemlje*, koju su dobili od vladara, jer da oni »*nisu vlasnici nego samo uživaoci*«.

Uporedo s takvim oduzimanjem dotadašnjeg prava vlasništva htjelo se prividno olakšati tadašnje stanje Krajišnicima. Tako je naređeno da se »što je moguće više štedi Krajišnike kod određivanja *kuluka*«. No kako

je ta pošteda praktički izgledala, na to ukazuje i zaključak komisije vojne uprave, koja je zasjedala 31. oktobra 1736. u Koprivnici (za oba generalata) i regulirala »pravo na *robot*«, i to tako da je »robotovanje« bilo dopušteno, ali »kao izuzetak pod nadzorom jednog podoficira, ako kuluči 10 ljudi, a ako ih ima oko 50 onda jednog višeg oficira . . .« Uza to naređeno je da se ne smije u Krajini obaviti ni jedno *vjenčanje* bez prethodne dozvole komande.

Česte pobune Krajišnika naročito oko polovine XVIII vijeka primorale su bečki dvor da unese neke reforme u krajiški sistem. U vezi s time došlo je do nekih mjera vrhovne krajiške komande za vladavine Marije Terezije, koje neki historičari nazivaju uvođenjem humanitarnih elemenata u uređenje Vojne krajine. Tako je sa reskriptom od 25. januara 1763. naređena »restrikcija« kod izricanja tjelesnih kazni nad Krajišnicima, i to tako da se one imaju izricati i primjenjivati samo kod »naročitih slučajeva«. Ovo je izričito bilo predviđeno za kaznu *batinanja*. Marija Terezija ovim reskriptom ukazuje na štetnost ovakvih kazni, kojom se difamira »carski vojnik« i zato se mora strogo voditi računa o tome kada i kako će se izricati i izvršavati ova kazna. U vezi s time objavljena je 1764. tzv. *Daunova kaznena normala*. Njom se nastoji uvesti kakav takav pravni red u postupanju s Krajišnicima. Ovim se aktom za buduće zabranjuje tući Krajišnika, naročito se zabranjuje uobičajene udarce nogama (»Fusstritte«), bijenje štapovima po glavi, prsima, nogama. Tzv. »mrtva šiba«[56] ima se odredivati samo u naročito teškim slučajevima povrede vojne discipline i drugih prestupa, a za to treba posebna odluka ratnog suda. Ali time batinanje nije bilo sasvim uklonjeno iz krajiških vojnih odreda. Komande i oficiri naredivali su i dalje batine, iako nešto rjeđe negoli dotle.

Dalji stepen centralističke reorganizacije ovoga područja predstavljalo je tzv. »*kantonalno uređenje Vojne krajine*«. U težnji da se u potpunosti likvidiraju elementi stare autonomnosti Vojne krajine, te ona reorganizira kao strogo vojnička administrativna oblast koja će biti u punom skladu s centralističkim tendencijama kasnofeudalne monarhije, bečki dvor je 1787. propisao tzv. *Cantonalregulativ*.

Ovim Kantonalnim regulativom pravno je normirana ne samo organizacija vojnoupravnih vlasti na tome području nego i njen ekonomski osnov, te društveni odnosi prema novim, izmijenjenim prilikama. Ovim regulativom organizirana je Vojna krajina kao jedinstveno vojnoupravno područje, gdje su svi njezini organi vlasti međusobno centralistički povezani vertikalnom zavisnošću po načelu nadređenosti i podređenosti nižih organa prema višim i vrhovnim.

Čitava Vojna krajina ostala je i ovim Kantonalnim regulativom pod vrhovnim rukovodstvom Dvorskog ratnog vijeća uz neposredno rukovodstvo krajiških generalata. Izvršena je manja teritorijalna izmjena, ali

[56] »Mrtvom šibom« nazivalo se trčanje kažnjenoga kroz »ulicu« od 200 vojnika, *od kojih je svaki sa batinom morao udariti osuđenika kuda bi stigao i koliko god* je jače mogao (»Gassenlaufen«).

naročite su promjene propisane u vojnoadministrativnom organizacionom pogledu. Tzv. »*kanton*« predstavljao je osnovu za administrativno-teritorijalnu i funkcionalnu reorganizaciju Vojne krajine. Pod »kantonom« razumijevalo se dio krajiškog teritorija, koji predstavlja jedinstvenu ekonomsku i vojnoupravnu cjelinu (ali je integralni dio jedinstvenog područja Vojne krajine), te iz koga se ima određivati određeni broj vojnih obveznika. Vojna dužnost krajišnika bila je i tu glavni kriterij za ovu reorganizaciju. Kantonom je rukovodio pukovnik (kao komandant krajiške regimente). Svaki kanton dijelio se na *dva* »*distrikta*«, a distrikti su se dalje dijelili na *tri ratne čete* (»Feldkompagnien«).[57] Njima su upravljali kapetani s područnim, njemu podređenim oficirima. Svaka krajiška »kumpanija« dijelila se na općine, čije je starješine potvrđivala nadležna krajiška komanda.

Cjelokupni vojnoadministrativni organ bio je organiziran po vojnobirokratskom principu. Ovdje više nije bilo mjesta niti za autonomiju, a niti za izbornost organa vlasti. Sve funkcionere u Vojnoj krajini odsad je imenovala komanda, oni su njoj odgovarali i ona ih je prema potrebi i svom nahođenju i opozivala, odnosno premještala. S tom reorganizacijom postepeno je iz Vojne krajine nestajalo domaćeg starješinskog (oficirskog) elementa, a ovamo su sve više nadolazili stranci.

Gradske općine ili »komuniteti« predstavljali su prividan ostatak nekadašnje lokalne autonomije. Nje je nestalo u okviru krute vojničke centralizacije i povezanosti nižih organa prema višim kao naredbodavnim rukovodstvima. Dotadanji tzv. »komuniteti III klase« (Vinkovci, Mitrovica, Nova Gradiška i dr.) prestali su funkcionirati kao samostalne autonomne upravne jedinice i uključile su se u okvir kantonalnog općinskog sistema. Kod preostalih »komuniteta« vlast magistrata bila je svedena na neposrednu kontrolu krajiških vojnoupravnih oficira, te su ovi magistrati postali samo ekspozitura krajiške komande, a njoj su oni i odgovarali kao njezini eksekutivni organi. U magistratima formalno su postojale dvije vrste funkcionera, naime postavljeni i izborni. Prvi su bili imenovani izravno od krajiške komande i djelovali su kao njezini funkcioneri, a drugi su tek formalno bili birani iz redova gradanstva, ali je i njihov izbor potvrđivala krajiška komanda. Gradski načelnik bio je imenovan. Tako je, dakle, izgledala ova nova gradska uprava.

Pravosude je od sad čvršće povezano s krajiškom komandom, jer su iz njega odstranjeni prijašnji autonomni elementi,[58] a u sudove postavljeni krajiški oficiri, pretežnim dijelom stranci.[59] Prvostepeni sud po gradovima bio je magistrat, u nižim sudovima zadržani su tzv. Gerichtsbeisitzer, ali oni nisu imali porotnički karakter, te je i tu uklonjen stari porotnički karakter sudovanja iz prve razvojne etape Krajine. Drugostepeni sudovi bili su generalati, odnosno za Slavoniju krajiška koman-

[57] Sa tzv. Landsturmdivisionen.

[58] Ukinut je sada i tzv. »Osmosud« s porotom.

[59] Jer je njemački jezik bio službeni »za sve vojne poslove«, dakle i u sudovima.

da u Petrovaradinu. Vrhovni sud za Vojnu krajinu bilo je Dvorsko ratno vijeće.

Pravo je pretrpjelo isto tako krupne izmjene. Suci, većinom tuđinci, nisu poznavali narodnih pravnih običaja. Postupalo se uglavnom po vojnom statutarnom pravu, a praznine su krajiški sudovi dopunjali po austrijskim propisima, regulativima i naredbama krajiških komandi.

Tzv. *Grenzgrundgesetz* od 7. augusta 1807. obilježio je Fr. Vaniček kao »naročitu prekretnicu ka poboljšanju« stanja na ovom području. No već letimičan pregled ovog posljednjeg krajiškog kodeksa iz ove (druge) razvojne periode pokazuje da se to za nj nipošto ne može kazati. I ovaj je zbornik normi donio vladar, bez obzira i osvrta na Sabor kao vrhovno tijelo za tadašnju Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Grenzgrundgesetz podijeljen je, naime, na odsjeke, od kojih svaki pravno regulira zasebnu pravnu granu, ali su svi odsjeci zajedno sačinjavali jedinstvenu sistematsku cjelinu. Prema tome ima osnova da se za taj Grenzgrundgesetz kaže da je on bio kodeks krajiškog prava.

U prvom odsjeku govori se o pravima na nekretninama. Tu se izričito normira da na području Vojne krajine postoji *vojno-lenski sistem*.[60] Pri tome je utvrđeno da Krajišniku pripada – »*koristovno vlasništvo*«,[61] ali pod uvjetom da Krajišnik obavlja svoje vojne dužnosti. Po pravilu nekretnine mogu sticati samo seljaci vojnici, a ne i ostali nevojnički stanovnici Krajine. Tzv. provincialisti i građanska lica na području Krajine mogu samo iznimno sticati nekretnine na području Krajine, i to – »iz osobitih obzira prema trgovini« i to da trgovci i obrtnici nabave gradilište za izgradnju magazina i tvornica. Oficiri, činovnici i svećenici mogu posjedovati ovdje samo stambene zgrade. Zabranjeno je inače predavati nekretnine u zakup.[62]

Regulativom bio je propisan i maksimum krajiškog zamljišnog posjeda, ali norma nije bila podjednaka za čitavo krajiško područje. Tako je za Varaždinsku i Slavonsku granicu propisan maksimum krajiške »sesije« od 24 jutra oranice, 10 jutara livade. Osnovno dobro Krajišnika nazivalo se »*baštinskom imovinom*« (»Stammgut des Grenzhauses«) i ono je po pravilu bilo neotuđivo, te se na njegove dijelove nije dozvoljavalo ni založnopravno opterećenje. Ali komanda je dozvoljavala Krajišniku da svoj »Stammgut« proširi krčevinama. Takova novo stečena nepokretna imovina zvala se »*Überland*« i ona je mogla biti predmetom pravnog prometa.

Krajiška komanda prikazivala se ovim »Grenzgrundgesetz« kao faktor koji se brine za gospodarski uspon ovoga područja. Zato je postojalo više razloga. U prvome redu bečki dvor je nametnuo Krajišnicima dužnost plaćanja monture i vojnih rekvizita, te mu je za to trebalo osigurati sredstva. Osim toga bečki dvor je htio da Krajišnik kao vojnik

[60] »... Das wahre Militärlehen ...«

[61] »Das Nutzeigenthum«.

[62] Tzv. koristovni zakup (»Nutzpfand«), dakle ugovor o plodoužitku.

bude materijalno opskrbljen i njegova porodica osigurana sredstvima dok je on kao vojnik na vojnoj dužnosti. Zato je ovim regulativom, pored ostaloga, bilo propisano da će se nemarnom kućegospodaru oduzeti zemljište koje tri godine uzastopce nije bilo obrađeno i ako bez uspjeha protekne naknadni rok koji mu bude dan za obradu nekretnine.

Iz ovog regulativa proizlazi da i zakonodavac tu smatra zemljoradnju kao osnovno sredstvo za proizvodnju, a ostale privredne grane dopušta samo kao dopunske i iznimne. U vezi s tim regulativom uslijedio je za područje Vojne krajine niz propisa o unapređenju ekonomskog života na ovom području.

U težnji za boljim *gospodarskim razvojem Krajine* bečki dvor je 80-tih godina XVIII vijeka uputio ovamo više svojih komisija, koje su imale proučiti agrarnopravne odnose i gospodarske potrebe Krajine. Tako je baron Beck, izaslanik Josipa II po obilasku Krajine, pored ostaloga, predložio a dvor je naredio da se na ovome području osnivaju *Krajiški žitni magazini*. Iz njih bi se u slučaju gladi narod opskrbljavao žitom, a inače bi se za slučaj potrebe pojedincima mogle dati i pozajmice žita od žetve. Za te magazine Krajišnici su morali odvajati kod žetve određeni njen dio kao svoj doprinos za tu kolektivnu ustanovu. Krajiška komanda preuzela je na sebe i brigu za nabavku boljega sjemena, koje se razdavalo seljacima. Tako je oko 1760. u Krajinu uveden *krumpir*, s čijom je obradom (kao i s *kukuruzom)* bilo dosta muke, dok se seljaci Krajišnici nisu navikli na ovu novinu. Uprava Vojne krajine brinula se (prvenstveno iz vojničkih interesa) za bolji uzgoj stoke, a naročito konja. Za marljivije gospodare bile su predviđene i gospodarske nagrade. Krajiška komanda brinula se i za poboljšanje kola, kako bi se unaprijedio zaostali promet robe i ljudi, što je bilo od naročite važnosti za krajišku vojsku. U tradiciju Vojne krajine spadalo je unapredivanje *voćarstva*. Komande su naredivale sadenje korisnih voćaka, naročito i uzduž javnih putova (glavnih cesta). Pri tome vodilo se obzira i o razvitku *svilarstva*, što je bilo razvijeno naročito po tadašnjoj Slavoniji.[63] Posebnu pažnju posvećivale su krajiške komande *šumarstvu*, naročito na području Slavonije. Ali i tu valja istaći da je mnogo štete ovdje učinila korupcija krajiških faktora, koji su mjestimično i povremeno neracionalno iskorištavali krajišku šumu.

Poljoprivreda je pored svega nastojanja komande i samih Krajišnika ipak zaostajala. Razlozi tome bili su koliko u čestim preprekama obrade zemljišta zbog vojne dužnosti Krajišnika, a zatim i zbog zastarjelih gospodarskih poljoprivrednih oruđa. Još uvijek su prevladavali drveni plugovi i brane, a s takvim oruđem nisu se mogli tada još postići napredniji, bolji rezultati.

Obrt i trgovina stajali su pod nadzorom krajiške komande. *Obrtni cehovi* bili su obavezni za proizvođače i krajiška komanda pazila je da

[63] Po ukidanju Vojne krajine svilarstvo je prestalo. Vjerojatno će biti da je za to postojao ekonomski, a ne koji drugi razlog. Svilarstvo se seljaštvu kasnije nije isplaćivalo i zato se njime više nije bavilo (poslije 1882).

obrtnici i trgovci budu pravilno razmješteni po krajiškim naseljima, a ne koncentrirani u samo jednom mjestu. Obrtom su se bavili većinom stranci, koji su dobivali posebne povlastice. Za dozvolu vršenja obrta i trgovine dozvolu je davala generalkomanda. Propise o tome donio je ovaj »Grenzgrundgesetz«. Obrtom se mogao baviti »svaki Krajišnik ... bez ikakva ograničenja« (§ 42), ali ako mu to dozvoli komanda, jer je on u prvome redu bio – »seljak-vojnik« (§ 37). »Grenzgrundgesetz« je propisivao, naime, da se Krajišnici mogu baviti »i drugim privrednim granama«, ali samo – ukoliko to ne bi bilo »na štetu njihove vojne dužnosti« (§ 46).

U *trećem odsjeku ovog* Zakonika govori se o *kućnim zadrugama*. Stav zakonodavca za Vojnu krajinu prema kućnim zadrugama vidi se naročito iz odredbe § 55. gdje se kaže:

»Da bi gospodarstvo graničarskih domova u odsustvu muškaraca moglo neprekinuto da se odvija, zato je neophodno potreban zajednički život većeg broja ljudi u istoj kući ili u zadruzi.«[64] Starješinstvo kućne zadruge (prema ovom krajiškom zakoniku) pripadalo je najstarijem muškom članu ovog kolektiva, a – »pod njegovim rukovodstvom njegova žena ili ako ona za to nije podesna, onda druga najstarija žena, vrši potreban nadzor nad ženskim zadrugarima i nad vođenjem kućanstva ...« (§ 57). Dokle god postoji zadruga, svi zadrugari imaju podjednako pravo na imovinu zadruge (§ 64). Pri nabavci ili prodaji nekretnina, njihove zamjene, uzimanja u zakup itd. starješina zadruge mora imati pristanak zadrugara (§ 68). U slučaju spora u zadruzi odluka pripada krajiškoj komandi. Ni starješina zadruge, niti koji zadrugar ne može na području Vojne krajine imati svoju zasebnu imovinu, svoj »osebunjak« (§ 72). Diobu zadruge može dozvoliti krajiška komanda, ali pod strogim zakonskim uvjetima (§ 78).

U četvrtom odsjeku (»O vojničkom pozivu Krajišnika«) govori se o vojnim dužnostima odraslih muških pripadnika Vojne krajine. Pri tome je karakteristična odredba § 91, gdje se kaže: »... Cjelokupno za oružje sposobno ljudstvo obavezno je prema tome ne samo da brani zemaljsku granicu nego također i da odlazi *i izvan zemlje* na službu njegovog veličanstva«. Tu se potcrtava svojstvo Krajišnika kao vojnika »*regularca*«. On se dakle ne tretira više kao graničar, iako mu je takav naziv i dalje ostao u naredbodavnim i drugim regulativnim krajiškim aktima.

U petom odsjeku (»O erarskim i općinskim radovima«) pravno su uređene obveze Krajišnika na *robotu* ili rabotu. Regulativ ovdje pobliže razvrstava robotu, koju Krajišnik mora vršiti besplatno (§ 105. i slij.). Čini se kao da se ovim propisom namjeravalo ograničiti dotadašnju proizvoljnost pri opterećenju Krajišnika besplatnom rabotom, ali se to olakšavanje ne može primijetiti. Dovoljno će biti ukaže li se ovdje na nesraz-

[64] Zato je npr. u Saboru Hrvatske u raspravljanju o Zakonu o kućnim zadrugama nekoliko saborskih članova iznijelo mišljenje kao da su kućne zadruge nastale pod utjecajem vojnokrajiških komandi za feudalizma.

mjerno veliki broj normi o »roboti« (§§ 105–138), pa da se uoči upravo izrabljivački karakter ovih propisa.[65]

U šestom odsjeku (»O zemljišnim porezima«) normirane su javne dažbine, koje je Krajišnik morao plaćati za svoj zemljišni posjed. Svojedobno, kada je bečki dvor trebao vojnu snagu za obranu graničnoga pojasa, habsburški vladari su oslobađali naseljenike od javnih dažbina i obećavali im mnoge sloboštine. Nakon prestanka turske opasnosti, dvor nameće Krajišnicima javne dažbine bez obzira na davna obećanja. U § 139. ističe se da su ovi nameti određeni radi pokrića »unutrašnjih potreba granice«. Ali naredni propisi ovog regulativa (§§ 140 i 146) razotkrivaju pri tome pravu tendenciju bečkoga dvora. Dvor je naime ovim regulativom dosta neprikriveno prebacio sve glavnije terete Vojne krajine na same Krajišnike. Nije bio dovoljan dosadašnji krajišnički danak u krvi, već sada su morali plaćati i monturu i vojne rekvizite i hranu za dane na vježbama i kod vojnih pokreta, kao i davati doprinose za održavanje krajiških utvrđenja i drugih obrambenih postrojenja.[66] Prvotnim privilegiranim »graničarima« toliko se obećavalo, a sada su Krajišnici kao »regularci« ne samo morali ratovati po evropskim bojištima nego i pridonositi materijalne žrtve za održavanje Vojne krajine.

U sedmom odsjeku (»O industriji i zaštitnom porezu«) pokazalo je Dvorsko vijeće da želi ekonomski unaprijediti ovaj dotle veoma zaostali kraj. Zakonodavac naime (u odredbama iz §§ 147–154) propisuje razne mjere za podizanje ne samo poljoprivrede nego i razvitak robnonovčane privrede u ovom kraju, a napose manufakturu i obrt. I iz tih normi proizlazi da bečki dvor nije stanovite pravno-ekonomske koncesije učinio iz ljubavi prema narodu Vojne krajine, nego prvenstveno iz fiskalnih interesa bečkoga dvora. Razvitkom i ovih privrednih grana išlo se svakako za tim da se Vojna krajina i ekonomski uzdigne iz svoje zaostalosti, ali istodobno da se kroz to dođe i do značajnijih fiskalnih prihoda.

U vezi s ovim Regulativom uslijedio je niz kasnijih akata o pravnom i ekonomskom uređenju Vojne krajine, a svi ti akti nosili su na sebi pečat vojnobirokratskog centralizma, kojim se u potpunosti s ovoga područja uklonilo ostatke predašnjega uređenja ovoga područja.

U pogledu razvitka Vojne krajine u ovom razdoblju može se iz navedenoga zaključiti: 1) da je u toj drugoj razvojnoj etapi Vojne krajine ovdje potpunoma uklonjena dotadašnja autonomija i da se mjesto nje razvio krajiški *vojnobirokratski centralizam;* 2) da je radikalno izmijenjen dotadašnji pravni položaj Krajišnika, jer on je (mjesto predašnjeg »graničara«) sada pripadnik carske vojske, te se smatrao za »*regularca*«*;* 3) da je istodobno prestalo dotadašnje puno vlasničko pravo Krajišnika na njihovu zemlju, napose pravo opterećivanja i otuđivanja njihovih nekretnina, te da je od ovih reformi zemlja proglašena za »*carsku*«, a

[65] Krajišnici su se na ove terete tužili i u Saboru 1848. godine tražeći njihovo ukinuće.

[66] Tek su carskim patentom od 7. maja 1850. ovi tereti za Krajišnika ukinuti i prebačeni na državu.

Krajišniku se priznavalo samo tzv. »*koristorno vlasništvo*« sa pravom na posjed i plodoužitak, ali bez prava na otuđenje posjedovanoga zemljišta; 4) da je istodobno Krajišnik kao »regularac« postao u većoj mjeri *ograničen u svojoj pravnoj i poslovnoj sposobnosti*, jer ne samo što nije mogao sklapati pravne poslove u pogledu posjedovanoga »carskog« zemljišta nego je skučeno još više njegovo pravo promjene zanimanja i preseljenja u druge krajeve, ali je Krajišnicima ipak bilo dozvoljeno sklapati pravne poslove samo za tzv. »Überland«, naime za krčevine, no ukoliko mu je isto dozvolila njegova krajiška komanda.

U ovoj drugoj etapi razvitka Vojne krajine ona je dakle bila organizirana kao *vojno-lensko područje sa vojno-birokratskom centralističkom organizacijom i Krajišnikom kao pripadnikom regularne carske vojske*. Kroz to se vrijeme s Krajišnikom u tom vojnobirokratskom režimu postupalo kao s vojnikom pod vojnom disciplinom, koji je od rane mladosti podložan vojnoj komandi i čije je zapovijedi bio dužan bespogovorno izvršavati. Taj pogoršani pravni položaj Krajišnika u ovome periodu izazvao je veći broj krajišničkih pobuna, koje su završavale nejednako. Gdje je lokalni karakter pojedinih pobuna dopuštao, krajiška komanda je te ustanke surovo i nemilosrdno ugušivala, ali gdje je pobuna zahvatila šire područje i kada je veće mnoštvo pobunjenih krajišnika prijetilo ozbiljnije interesima dvora, tu je krajiška generalkomanda bila prinuđena na kompromise. No u svim tim oružanim akcijama na području Vojne krajine vidjelo se da krajiški narod teško podnosi zulume vojnobirokratske uprave i da ustaje na oružje kad god mu to dozvoljavaju prilike i mogućnosti za poboljšanje svoga teškog položaja. Svi ti ustanci razotkrivali su da vojnobirokratski teror nad ovim krajiškim svijetom nije kod Krajišnika ubio slobodarsku volju i da je krajišnička težnja za oslobođenjem vrlo često i tada ispoljavana.

Treća etapa razvitka Vojne krajine razotkriva, s jedne strane, zaoštravanje krajišničkih akcija i nastojanja za oslobođenjem od krajiškog vojnobirokratskog režima, a na drugoj se strani vide taktički potezi bečkog dvora da što je moguće duže otkloni neophodnost koja se nametala, naime da konačno prestane ovaj anahronizam kakva je bila Vojna krajina poslije 1848. godine.

Koliko god je bečki dvor nastojao da vojnokrajiško područje izolira od hrvatskog provincijala, u tom svom nastojanju nije mogao, barem ne u potpunosti, uspjeti. Političko previranje koje je naročito od 30-tih godina XIX vijeka sve više zahvatalo hrvatski provincijal, odražavalo se sve to vidnije i na području Vojne krajine. Nije to bilo jedino u nacionalnopolitičkom pogledu, odnosno težnji za oslobođenjem Hrvatske od tuđinske vladavine, a naročito od velikomađarskog pritiska, nego i u socijalno-političkom pogledu, naime s obzirom na oslobođenje seljaštva od dotadašnjih feudalnih stega. Pokreti seljaka kmetova na području provincijala odjeknuli su i u Vojnoj krajini, gdje su Krajišnici sve to otvorenije počeli zahtjevati ukinuće Vojne krajine i njihovo oslobođenje od vojnih stega.

Veliki revolucionarni prekretnički događaji na Zapadu, naročito velika francuska revolucija, kao i kidanje feudalizma i jačanje buržoaskih elemenata u izvanaustrijskim zemljama imali su živ odjek i na području Vojne krajine. Krajišnik se nije ni prije ropski pokoravao krutoj vojno-birokratskoj vladavini, on se i ranije protivio batinanju i drugim grubim represivnim, nečovječnim mjerama na ovome području, a revolucionarni prevrat u 1848. godini ovdje se čuo kao poziv Krajišnicima za pokret na njihovo puno oslobođenje.

Evo kakvo je stanje vladalo u Krajini uoči ovih revolucionarnih prekretničkih dana, koji su 1848. već snažno zahvatili hrvatski provincijal. Zagrebački list »Slavenski jug« piše 18. augusta 1848, uz ostalo, i ovo:

»... Krajišniku još ne služi država za sredstvo, već je on sredstvo države, ili bolje rečeno Austrije, koja je njega i nadalje osudila, da za sve krvni harač plaća i da joj bude i nadalje slijepo oruđe uvođenju njemačke centralizacije.

Krajina još stenje pod stogodišnjim Belagerungs-Zustandom, tj. u Krajini još bajoneti gospoduju, a osuđena je da će za uzdarje svoga požrtvovanja i nadalje te blagodati novog austrijanskog života uživati.

U Krajini se jošte sve, staro i mlado, bez iznimke i iste žene po Kriegsrechtu sude, dapače i sama djeca ...

... Da, da, krajišnik je najjadnije i najkukavnije stvorenje pod ovim suncem ...

... Svagdje i svuda u Krajini još uvijek gadna njemština zdravi narodni duh truje, kuži, gnjavi i tare ...

... U Krajini po školama još nam uvijek odurna i omrznuta njemština našu nevinu i punu nade mladež demoralizira ...«[68]

Krajiška komanda nije mogla zaustaviti snažno previranje, koje je od martovskih dana 1848. zahvatilo čitavu Vojnu krajinu. Na svima stranama po Krajini govorilo se o potrebi ukidanja vojničke uprave i prisajedinjenju ovog područja Hrvatskoj. Krajišnik više nije bio voljan da podnosi vojničku disciplinu, da mora upotrebljavati njemački jezik u odnosu prema vlastima, da i ono malo krajiških škola ostane i dalje sredstvom germanizacije, da Krajišnik i dalje bude podvrgnut svakovrsnim teretima od »rabote« do obaveze na »foršpana« i dovlačenja drva oficirima itd. Krajišnik je odlučno postavljao svoje zahtjeve za oslobođenjem.

O tome pored mnogih drugih vijesti s područja Vojne krajine piše zagrebački »Slavenski jug« dalje i ovo:

»... Narod pako naš hoće Trojednu Kraljevinu i Vojvodinu, složnu i jedinu – bez ikakvog vojničkog posebnog Kronlanda – na temelju zaključaka svojih narodnih sabora i skupština, na temelju potpune političke

[67] Tako npr. juna 1808. na području Srpsko-banatske krajine (oko Bele Crkve) i dr.

[68] »Slavenski jug«, br. 118 od 18. augusta 1849. Pobliže o tome Vaso Bogdanov, »Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49«, Zagreb 1949, str. 117–119.

i narodne ravnopravnosti, na temelju slobodoumnih i duhu vremena odgovarajućih inštitucija . . .«[69]

S poznatom narodnom skupštinom, koja je u Zagrebu 25. marta 1848. javno istakla zahtjev za demokratizacijom zemlje, istodobno je i apel za priključenjem Vojne krajine »Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«[70] našao živog odjeka po čitavoj Vojnoj krajini. Na čitavom krajiškom području zaredale su narodne skupštine, na kojima su Krajišnici otvoreno i odlučno zatražili da se ukine vojnobirokratski krajiški režim i ovo područje priključi provincijalu.[71] Nije bilo nikakve sumnje o stavu Krajišnika prema vojnom režimu na tome području. Krajišnici više nisu htjeli Krajine i taj zahtjev postajao je sve odlučniji i sve oštriji.

U takvim prilikama došlo je i do saborskih izbora 1848. U tzv. Prvi građanski sabor pored virilista i izabranih predstavnika provincijala ušlo je i 44 izabranih zastupnika s područja Vojne krajine. Konzervativni krugovi u Hrvatskoj, a naročito bečki dvor, pretpostavljali su da će vojnički predstavnici iz Krajine biti kočnica suviše slobodarskom poletu tada naprednih građanskih elemenata i da će se ti Krajišnici moći i u Saboru držati pod starim »soldačkim zaptom« i istupati onako kako to bude odgovaralo komandama. Međutim. Krajišnici u Saboru pokazali su se solidarnim sa čitavim krajiškim narodom. te je većina njih istupila u Saboru otvoreno i potpuno odlučno.[72]

U Saboru su Krajišnici razotkrivali težak svoj život i tražili prestanak tog režima. ali je konzervativni dio članova toga Sabora zagovarao produženje Vojne krajine. Kad su krajišnički zastupnici zahtijevali da se opozove krajiška vojska iz Italije. ban Jelačić se protivi tome prijedlogu. »Imademo mi dosta vojske kod kuće – rekao je 11. juna 1848. u Saboru Jelačić – moja gospodo, ne dirajmo za sada tu stvar . . .« Kada su sabor-

[69] Slavenski jug , br. 206. od 3. prosinca 1849.

[70] U Zagrebu na toj Skupštini građani su pored ostalog istakli: ». . . Zahtijevamo od pravednosti kralja našega slijedeće:

. . . 3. Krepko i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nama pripadajuće kraljevine Dalmacije s kraljevinom hrvatskom i slavonskom, kao *također i cijele naše vojničke granice glede političkog upravljanja* . . .

. . . 18. Svake vrsti narodna vojska, kad ne ima izvanjskoga rata, neka ostane kod kuće . . . *a graničari, koji se nalaze u Italiji da se odmah kući povrate.*

. . . 26. Svaki krajišnik neka uživa kao slobodan čovjek jednaka prava i slobodu s ostalim stanovnicima trojedne kraljevine.

27. Neka se u granici općine varoške i seoske urede na slobodnom temelju, s tim pravom da mogu same sebe upravljati i da se urede po starinskom načinu, a na novom temelju sadašnje slobode.«

(Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu, akti iz 1848; V. Bogdanov, cit., str. 156–157).

[71] O tomu niz dokumenata u Državnom arhivu SRH u Zagrebu iz 1848. godine. Izvode odatle objavio je V. Bogdanov, cit., str. 121–128.

[72] Od 44 krajiških saborskih članova 32 su se potpuno otvoreno izjasnila protiv vojnobirokratskog krajiškog režima, a ostalih 12 zastupnika zauzimalo je izvjestan kompromisan stav, ali su konačno i oni bili suglasni s ostalima sa zahtjevom da se krajiško područje prisajedini Hrvatskoj.

ski članovi pokušali braniti kralja (od prigovora da ne pristaje na narodne zahtjeve), krajiški zastupnik Matić (na sjednici Sabora 1. jula 1848) kaže uz ostalo:

»... Car naš hoće cjelokupnost monarhije, hoće uzdržanje i sjajnost prijestolja. Ali on ne priznaje zakonitost Sabora našeg. Ma kako bi ga priznao, kad ne može. Dosta je, ako ga sami (mi) priznajemo, jer kad je kralj nemoćan, treba da sam narod na kormilo stupi...« »... Oni nam ondje nalažu, da oružje položimo, a onda udri po nama! Ali mi se od njihove[73] kao ni od švapske politike prevariti ne damo...«[74]

U pitanju ukinuća Vojne krajine sukobili su se napredni građanski i krajiški zastupnici s konzervativnom grupom oko bana Josipa Jelačića. Između odlučnih krajiških zastupnika naročito se isticao natporučnik Dimitrije Orelj, koji se s nekolicinom svojih drugova suprotstavljao banovom dinastičkom oportunizmu i konzervativcima oko nje.[75] U vezi s pitanjem o ukinuću Vojne krajine konačno je pobijedila konzervativna struja oko bana Jelačića, te je 13. juna 1848. donesen saborski zaključak, članak XXVI, »*O ustavu Krajiškom i polašticah Krajine*«.

U ovom saborskom članku Sabor je zaključio:

»... Ovaj zakon po izrečenom načelu polašticah izraden ima se *kao prijelaz na ustavni temelj* do obćeg uređenja ciele domovine u mirnije vrieme smatrati, po njemu Krajina upravljati i tako u svom posebnom svojstvu *samo u organični savez s provincijalom pod vrhovnim prabiteljstvom ovih kraljevinah stupiti*...

U § 1. ovog Zak. članka normirano je: »*Vojnička krajina ostaje nerazdruživi dio trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske*...«

S obzirom na tadašnje suprotnosti između habsburške dinastije i velikomađarskih elemenata bilo je izgleda da se ostvare želje Krajišnika i Vojna krajina prestane. Za to je govorilo i opće stanje na području Vojne krajine, a naročito što je krajiška vojska u tadašnjoj Austriji predstavljala najjaču organiziranu vojnu silu, dok je nasuprot tome Austrija tada bila sva rastrojena svojim unutrašnjim suprotnostima. Bilo je dakle mogućnosti da se ukine Vojna krajina, jer bečki državni vrhovi ne bi to tada ni mogli spriječiti. Ali što oni tada nisu mogli ostvariti, postigli su to s pomoću svojih eksponenata u Hrvatskoj, prvenstveno s pomoću bana Jelačića. Sabor je spomenutim zak. člankom XXVI – 1848. zadržao Vojnu

[73] Misli se na Mađare i generala Hrabrovskog, koji je pozivao Krajišnike da se smire.

[74] »Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske« br. 68, od 1. jula 1840. sa saborske sjednice od istog dana.

[75] Kao što je s osnovom istakao Vaso Bogdanov (cit., str. 113 i slij.) tadašnje malobrojne novine u Hrvatskoj nisu donosile vijesti o radikalnijem istupanju krajiških zastupnika i drugih saborskih članova za ukidanje Vojne krajine. Pobliže podatke o tome iznio je V. Bogdanov (u cit. knjizi, naročito str. 196. i slij.), a zanimljive podatke donosi o tome i Krunoslav Tkalac u svom članku »Politički rad Mijata Stojanovića 1844–1849, njegovi pogledi na važnije političke događaje do 1881. godine«, obj. u »Godišnjaku ogranka Matice hrvatske Vinkovci«, br. 5 za 1966/67, str. 317–340.

krajinu, ali je karakteristično da taj saborski zaključak (makar da je bio povoljan po dinastičke interese) vladar nije sankcionirao, nego je prelazeći preko njega (kao da nije bio ni donesen) vladar 7. maja 1850. objavio svoj *patent* kao tzv. »*Temeljni zakon za Hrvatsko-slavonsku i Banatsko-srpsku Vojnu krajinu*«. Po tome Zakonu imala se vladati Vojna krajina sve do 1873. kada je on u znatnom dijelu izmijenjen.

»*Temeljni zakon za Vojnu krajinu*« od 7. maja 1850. regulirao je položaj i organizaciju Vojne krajine polazeći od Temeljnog zakona za Vojnu krajinu od 1807. i pozivajući se na austrijski oktroirani ustav od 4. marta 1849. Revolucionarna 1848. godina prinudila je austrijskog vladara na izvjesne koncesije, ali ne i na napuštanje svih tadanjih anahronističkih uredaba, a naročito ne i na ukidanje Vojne krajine.

Pregledom pojedinih odredaba ovog Temeljnog zakona za Vojnu krajinu (od 1850) razabire se da je kroz njega otvoreno ispoljena apsolutistička i centralistička politika bečkoga dvora, potpuno suprotna svima dotadašnjim krajišničkim zahtjevima za ukidanje Vojne krajine. Evo kako je pitanje Vojne krajine bilo regulirano po ovom patentu!

U uvodnom dijelu ističe se da je Vojna krajina »neodjeljivi sastavni dio Austrijske monarhije«, te da ona ima »posebnu upravu i zastupstvo«.[76] Stoga je izričito normirano u § 3. ovog patenta da – »*ustanova Vojne krajine ostaje u svojoj prvobitnoj organizaciji i u pogledu ratne i vojne administracije kao sastavni dio carske vojske podredena je izvršnoj carskoj vlasti.*«[77] Patentom se inače deklarira da pripadnici Vojne krajine[78] »imaju ipak svoju posebnu upravu i zastupstvo« – »eine freie Gemeindeverfassung«, ukoliko je ta općinska samouprava u skladu s interesima ustanove Vojne krajine.

Na osnovi toga donesen je za Vojnu krajinu 1862. *Zakon o općinama*, po kojima Krajišnici mogu birati svoju općinsku upravu, ali izbor potvrđuje komandant krajiške regimente. Ne odobri li izbor, onda se on mora obnoviti.[79] Sve općine sačinjavale su jedan *kotar* (»Bezirksgemeinde«), koji je bio pod kontrolom komande kumpanije (§ 64). Svi zaključci općinskih uprava, kao i kotara, zavisili su dakle od dispozicije vojnih vlasti. To je uglavnom važilo i za gradske uprave.

Vojna uprava na krajiškom području bila je prema ovom patentu i regulativu od 1851. organizirana na dva glavna krajiška područja: *Hr-*

[76] § 2. Patenta od 1850: »...Die Militärgrenze und das gleichnamige Provinzial bilden zusammen ein Landesgebiet, haben jedoch ihre besondere Verwaltung und Vertrettung«.

[77] U § 3. stoji: »Das Institut der Militärgrenze wird in seiner ursprünglichen Organisation aufrecht erhalten und bildet in Ansehung des Waffen – und Militär-administrationsdienstes als ein integrierender Bestandtheil des Reichsheeres der vollziehenden Reichsgewalt unterstellt...«

[78] Zakonodavac i ovdje uporno ostaje pri tradicionalnom nazivu »Militärgrenze«.

[79] Na svakih 1000 stanovnika u mjestu bira se po jedan odbornik, ali ne više od šest (§ 6). Po § 23. patenta »die Wahle der Ortsvorstände, als auch der Ausschussmänner« potvrđuje komanda regimente, kako za prvi, tako i za naredni izbor. Izborni rezultat zavisio je dakle od dispozicije komandanta regimente.

vatsko-slavonska granica imala je deset regimenti, a *Srpsko-banatska granica* četiri regimente i čajkaški bataljun.[80]

Službeni jezik na čitavom krajiškom području bio je i prema ovom patentu *njemački*,[81] ali se dopuštala i upotreba domaćega (»Die Landessprache«), i to na sudovima i u školskoj nastavi.

Normirajući (u II odsjeku) »prava i dužnosti pripadnika Vojne granice« u ovom se patentu prvenstveno ističe (u § 9) podređenost Krajišnika zakonima vojske za prekršaje vojne prirode (»für Militärverbrechen«), a u svima drugim odnosima »općim zakonima« (»den allgemeinen Gesetzen«), a njih propisuje vrhovna uprava za ovo područje. Inače se u § 10. ističe da i dalje ostaju »neizmijenjeno« sve dotadašnje uredbe o Vojnoj granici, te da su Krajišnici obavezni vršiti vojnu dužnost »u zemlji i izvan nje u miru i ratu« (in und ausser dem Lande nach Frieden und Kriege) i brinuti se za održavanje graničnih ustanova, a za to oni dobivaju posjede, koji se priznaju i njihovim potomcima kao *istinsko vlasništvo*.[82]

Priznajući krajišničkim zadrugama njihovo *pravo vlasništva*[83] i na nekretnine, patent proglašuje to pravo *uvjetnim*, jer je to pravo uvjetovano vojnom dužnošću pripadnika Vojne krajine kao »*regularca*«. Sa posjedom nekretnina – kaže se u narednom 12. paragrafu patenta – na Granici je povezana vojna dužnost« (»ist die Waffenpflicht verbunden . . .«). Ta dužnost prelazi na svakog trećeg stečenika nekretnine.[84] Zato na području Vojne krajine, po pravilu, ne može steći vlasničko pravo na nekretnine nitko drugi osim vojnih obveznika, a samo iznimno (§ 13) dopušta se patentom da krajiška generalkomanda dozvoli trgovcima i industrijalcima izgradnju magazina i sl. Pravo vlasništva nad nekretninama patent priznaje inače po pravilu krajiškim *kućnim zadrugama*. Krajiške nekretnine i ovaj patent dijeli u *dvije pravne kategorije:* baštinu i

[80] Na području Hrvatsko-slavonske »granice« bile su regimente: Lička (br. 1), Otočačka (br. 2) Ogulinska (br. 3), Slunjska (br. 4), Varaždinsko-Križevačka (br. 5), Varaždinsko-Đurđevačka (br. 6), Prva banijska regimenta (br. 10), Druga banijska regimenta (br. 11), Brodska regimenta (br. 7) i Gradiška regimenta (br. 8). Na tom krajiškom području imali su pravo krajiških općina (»Militärcommunitäten«): Bjelovar, Brod, Ivanić, Karlobag, Kostajnica i Petrinja.

Na području Srpsko-banatske krajine bile su (1848) ove regimente: Petrovaradinska (br. 9), Njemačko-banatska (br. 12), Rumunjsko-banatska (br. 13) i Srpsko-banatska (br. 13) sa Čajkaškim bataljonom, a pravo »komuniteta« imali su: Karlovci, Pančevo, Bela Crkva i Zemun.

[81] »In der Militärgrenze ist die Sprache des Militärdienstes jene des Reichsheeres« (§ 7).

[82] ». . . Dafür erhalten die Grenzcommunionen alle ihre rechtmässigen Besitzungen und ihre Nachkommen als wahres beständiges Eigenthum« (§ 10. patenta).

[83] ». . . Alle liegenden Güter der Grenzbewohner sind gegen Erfühlung der gesammten Grenzobliegenheiten vollständiges Eigenthum der Grenzcommunionen, welches insofern Beschränkungen unterliegt, als solche in den nachfolgenden Paragraphen festgesetzt sind . . .« (§ 11. patenta od 1850). Patent smatra subjektom prava krajišku kućnu zadrugu.

[84] U § 12. stoji dalje: ». . . es wird daher von Jedermann diese Verpflichtung durch den Erwerb eines solchen Besitzes übernommen«.

novu tečevinu ili tzv. »Überland«. Kao baština smatraju se sve nekretnine koje su prvotno već uvedene u zemljišnu knjigu kao nekretnine određene krajišničke kućne zadruge. Ta su zemljišta *po pravilu neotudiva* i od njih se samo u iznimnim slučajevima može hipotekarno opteretiti *jedna trećina* procijenjene sveukupne vrijednosti (»baštine«). Te se nekretnine mogu otuditi samo onda ako je inače osigurano izdržavanje zadruge i ako to bitno ne utječe na redovan njezin gospodarski život (§ 16). Nekretnine nazvane kao: »Überland« (napose krčevine i sl.) *mogu se* bez ikakvih ograničenja i otuditi i opteretiti (stav 2, 6, 16).

Pašnjaci postaju vlasništvo općina (§ 17). Svakome krajiškom domaćinstvu pripada srazmjerno pravo na *ispašu*. Šume su u državnom vlasništvu, ali se Krajišniku priznaje pravo da za kućnu upotrebu dobije stanoviti dio drva za gradnju i za ogrjev (§ 18).

Kućnu zadrugu ovaj patent regulira kao seosku srodničku proizvođačku zajednicu vlasništva i domaćinstva (§ 22). Ona je pravna osoba, koju po pravilu predstavlja najstariji muški[85] član, vojni obveznik (§ 22). Vlasnička prava na krajiške nekretnine toliko su nerazdjeljivo povezana s vojnom dužnošću Krajišnika da je zadruga dužna (u roku od 2 godine) prodati svoje »baštinsko« nepokretno imanje, ako u njoj ostane samo žena, a njezin muž (za koga se ona uda) ne potpada pod vojnu dužnost.[85] Kućna zadruga je vlasnički kolektiv, kojim rukovodi kućni starješina, ali koji je odgovoran čitavoj zadruzi, naročito u pogledu važnijih imovinskopravnih poslova (§§ 31–38). Patent je dozvolio diobu kućnih zadruga, ali uz uvjet da ostane osiguran egzistencijalni minimum Krajišniku, vojnom obvezniku, i da diobu dozvoli mjesna nadležna krajiška komanda (§ 39).

Vojna dužnost obvezuje sve muške stanovnike Vojne krajine, koji na ovom području imaju nekretnine a u stanju su da »nose oružje« (§ 51). Krajišnici su pripadnici redovne *carske vojske* (§ 52) i njihova vojna dužnost počinje s navršenom 20. godinom života (§ 54). Krajišnici su i po ovom patentu morali vršiti svoju vojnu dužnost »im eigenem Compagnie-Bezirke« *besplatno* (§ 57).

Politička podjela Vojne krajine prema ovom patentu ostala je (prema § 67. patenta) striktno u skladu s vojničkom organizacijom na regimente, bataljune i kompanije.[86] Najniža je administrativno teritorijalna jedinica općina, a više općina sačinjavaju »Compagniebezirk« (§ 68), sve

[85] »Bleibt nur noch ein einziges Weib im Hause und heiratet dasselbe einen Mann, der sich nicht den Grenzobligkeiten unterzieht, so muss es das unbewegliche Vermögen innerhalb zweier Jahre an Grenzer veräussern...« (§ 23. patenta).

[86] Prema odredbi § 53. ovog patenta svaka se regimenta sastojala od 2 bataljuna, koje su imale 12 kompanija; svaki rezervni bataljun sastojao se od četiri kompanije, a dvije banijske regimente i Rumunjsko-banatska regimenta svaka po dvije kompanije, dok su Varaždinska, Slavonska, Srpsko-banatska i Njemačko-banatska imale po jednu diviziju lake konjice, Titelski bataljon šest, a jedan rezervni bataljon četiri kompanije.

su podređene komandi teritorijalno pripadne regimente,[87] a ove generalkomandi. Vrhovno naredbodavno pravo i u pogledu civilne uprave ima vrhovna komanda vojske.[88]

Protiv produžavanja Vojne krajine i nakon 1848. ustala je odlučno i jedna grupa Krajišnika zastupnika u tadašnjem Prvom građanskom saboru, koja je (na čelu sa spomenutim Dimitrijem Oreljem) uputila 6. jula 1848. u Zagrebu banu Jelačiću veoma oštru *predstavku*, i u njoj su, pored ostaloga, iznijeli i ovo:

»... Mi zastupnici naroda graničarskog uvidili smo jučer sa žalostju, da se na predlog nekoliko gospode verwaltungs-oficirah ona bureaukratička administracija, tj. unutarnje upravljanje granice, još za sad ostavit, i graničarima samo neka polakšanja dati misle, dok se domovina ne obezbedi. To će toliko reći, da graničar svoju konštitucionalnu slobodu i sigurnost cijele trojedne kraljevine najprije izvojevati mora.

[87] Izvan ovih postojale su kao zasebne krajiške gradske općine (»Militärcommunitaten«) s relativnom samoupravom, ali su i one bile pod neposrednom kontrolom od strane vojnih komandi (§ 66. patenta).

[88] Prema krajiškim oficijelnim statističkim podacima Vojna krajina imala je tih godina 578 četvornih milja, a od toga je na Hrvatsko-slavonsku granicu otpadalo 357,60, a na Srpsko-banatsku 221, kv. m. Prema popisu stanovništva na krajiškom području bilo je 1869. 1,175.000 stanovnika, od čega je bilo na Hrvatsko-slavonskoj granici 739.990, a na Srpsko-banatskoj 386.220 stanovnika. Svih sedam hrvatsko-slavonskih »komuniteta« imalo je 1869. svega 13.999 stanovnika – Pančevo 9000, Zemun 7000 stanovnika itd. Prema tabeli, koju navodi Fr. Vaniček u cit. djelu (knj. IV, Wien 1875, str. 376) stanovništvo u tadašnjoj Vojnoj krajini bilo je ovako podijeljeno prema regimentama:

HRVATSKO-SLAVONSKA GRANICA:

Lička regimenta	s površinom od 50,44 kv. m.	87.345 stan.,	a 46.402 muških
Otočačka regimenta	s površinom od 52,57 kv. m.	79.440 stan.,	a 41.724 muških
Ogulinska regimenta	s površinom od 46.00 kv. m.	85.500 stan.,	a 44.080 muških
Slunjska regimenta	s površinom od 24.33 kv. m.	69.698 stan.,	a 35.132 muških
Varaždinska (Križevačka) regimenta	s površinom od 28.00 kv. m.	62.745 stan.,	a 30.917 muških
Varaždinska (Đurđevačka) regimenta	s površinom od 36.91 kv. m.	91.304 stan.,	a 45.054 muških
Brodska regimenta	s površinom od 38.59 kv. m.	75.323 stan.,	a 37.037 muških
Gradiškanska regimenta	s površinom od 33.52 kv. m.	59.477 stan.,	a 29.243 muških
Prva banijska regimenta	s površinom od 22.91 kv. m.	68.913 stan.,	a 35.791 muških
Druga banijska regimenta	s površinom od 25.24 kv. m.	59.507 stan.,	a 29.747 muških

SRPSKO-BANATSKA GRANICA:

Petrovaradinska regimenta	s površinom od 59.59 kv. m.	77.780 stan.,	a 39.780 muških
Srpsko-banatska regimenta	s površinom od 43.00 kv. m.	84.495 stan.,	a 42.870 muških
Titelski bataljon	s površinom od 16.00 kv. m.	31.711 stan.,	a 15.903 muških
Rumunjsko-banatska regimenta	s površinom od 60.06 kv. m.	96.414 stan.,	a 48.546 muških
Njemačko-banatska regimenta	s površinom od 42.35 kv. m.	95.827 stan.,	a 47.687 muških

Gospodo! Zar još niste uvidjeli nuždu, da se granica *reformirati mora* i da baš od same te reforme spasenje domovine naše zavisi?! Graničar hoće najprije da zna, zašto kerv proleva, pa kad vidi, da su mu stari bureaukrati sa njihovom sistemom još na vratu ostali, onda mora sudbinu proklinjati, da u vrijeme slobode sviuh europejskih narodah on sam kao graničar još dulje okove nositi mora.

Ti su okovi, kao što rekosmo, sadašnja administracija ili bolje reći dvogub despotizam od strane starješinah feldštanda i verwaltunga. Dok se ovi graničari s vrata ne uklone, dotle ostaje on rob, a kad ga opstojateljstva vremena probude, i on sam sebe izrabljivao bude, onda će gospodo anarhija nestati, koja celu domovinu upropastiti može.

... ako se naše pravedne želje ne ispune, onda ćemo znati što ćemo raditi, da bi se paklene sisteme oslobodili i dokazat ćemo zaista celoj Evropi, da smo i mi za reformu dozreli i da si ne damo sa malenkostima oči zalepiti . . .«[89]

Dok su takav stav prema vojnokrajiškom režimu zauzimali naši Krajišnici, a oni su očito govorili prema javnom mišljenju naroda Krajine, dotle su reakcionarni elementi, na prvomu mjestu ban Jelačić,[90] poduzimali niz mjera da se Vojna krajina zadrži, makar da je to 1848. već bio *anahronizam* kao jedinstveni ostatak ukinutog već feudalnog sistema u Evropi. Habsburgovci su za održavanje Krajine imali svoje interese i planove, ali što da se kaže za mamelučki stav ljudi oko bana Jelačića?!

Bachov apsolutizam je samo zaustavio, ali ne i ugušio ogorčenje naroda Vojne krajine zbog produživanja ovog vojno-birokratskog anahronizma. Kada se poslije tzv. Listopadske diplome (kraljev manifest od 20. listopada 1860. o obnovi »ustavnog poretka«) sastala banska konferencija (u Zagrebu, 26. novembra 1860), niti njezini učesnici, ti »prepokorni i vazda vjerni podložnici« (kako su se sami nazvali u svojoj zahvalnici na kraljev akt, 11. decembra 1860)[91] nisu mogli sasvim mimoići ni pitanje ukinuća Vojne krajine. Oni su na to ukazali tek veoma oprezno, kada su pozivajući se na precedent s Prvim građanskim saborom (od 1848) zamolili vladara – »neka bi Vaše apoštolsko veličanstvo blagoizvoljelo premilostivo odrediti da se vojnička krajina hrvatsko-sla-

[89] Dokument se nalazi u Državnom arhivu SR Hrvatske u Zagrebu, među saborskim spisima iz 1848. pod oznakom *III/11*, objavio ga je u cijelosti Vaso Bogdanov u cit. djelu, str. 206–207.

[90] Ban Jelačić se požurio da onemogući odjek istupa krajiških narodnih zastupnika Dimitrija Orelja i njegovih 28 saborskih drugova Krajišnika. Jelačić je 9. jula 1848. naredio komandama Gradiškanske, Brodske i Petrovaradinske regimente neka plijene Oreljeve letke i neka poduzmu mjere kako bi se narod umirio od onoga što je nastalo »... von Orelj verdammten Operate eine solche Richtung gegeben habe, welche die Grenzfrage, wie besagt, zur vollen Zufriedenheit, allen Ablegaten löste . . .«

(Dokument u spisima Državnog arhiva SRH u Zagrebu, objavljen u cjelini od V. Bogdanova, cit., str. 208–209.)

[91] »Spisi saborski Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.«, svezak I, Zagreb, 1862, str. XXIV.

vonska, koja je po naravi i zakonu cjelokupni dio ove kraljevine, nipošto nit s ikakvih obzirah nemimoiđe pri sazivanju i sastavljanju sabora hrvatsko-slavonskoga . . .«[92] No usprkos tom prijedlogu i nasuprot snažnom previranju na području Vojne krajine, ipak bečki dvor nije odmah pokazao pripravnost da na narednom saboru (od 1861) sudjeluju i predstavnici naroda Vojne krajine.

U Saboru Hrvatske od 1861. većina njegovih članova pokazala je odlučnost u pogledu sudjelovanja krajiških zastupnika u radu ovog Sabora. Zato je već na 9. sjednici tog Sabora donesen zaključak da se od kralja zahtijeva – »neka odrediti blagoizvoli, da se svekolika hrvatska i slavonska vojnička krajina, kao cjelokupni dio matere domovine, već na ovaj sabor slobodnim posve izborom pozove, i ustavne institucije da se na njih odmah protegnu . . .«[93] Kralj je na to 9. maja 1861. (otpisom br. 707) dozvolio izbor i sudjelovanje Krajišnika u tom Saboru. Sabor je to uzeo na znanje svojim člankom XXI, koji ima to državnopravno značenje, što se ozakonilo vladarevo priznanje da je *Vojna krajina sastavni dio teritorija »Trojedne kraljevine«*, kako to izlazi iz kraljevog reskripta, gdje on »dozvoljava« da krajiški zastupnici »učestvuju u riešenju državno-pravnih pitanjah, koja ovome saboru nadleže, i koja se *jednako tiču tako teritorija provincialnoga kano i Krajiškoga ovih kraljevinah.*«[94]

Kada su krajiški izabrani zastupnici stigli u Sabor (što je posebno utvrđeno u saborskom članku XXIV sa 19. saborske sjednice) Krajiški zastupnici su odmah podnijeli vladaru predstavku o ukinuću Vojne krajine, što je i Sabor preporučio svojim člankom XXXVI (sa 41. i 42. sjednice).[95] To je već uznemirilo krajišku komandu, jer se pokazalo da ona nastoji odvratiti krajiški narod od zahtjeva za ukidanjem vojnobirokratskog režima. Sabor je tim povodom (na svojoj 51. sjednici) donio zaključak, kojim se (člankom XLIV) izabire saborski odbor »za izradenje osnove o redovitom zastupanju vojničke krajine«. Pošto se razvila živa politička akcija za ukinuće Vojne krajine, intervenirao je u prilog dvorske politike prema ovom pitanju i Josip Šokčević, tadašnji ban Hrvatske. On je 8. augusta 1861. kao general naredio krajiškim saborskim članovima da bezodvlačno napuste Sabor i da se vrate u Krajinu. Sabor je na to odmah protestirao smatrajući da je ban Šokčević time »protuustavno« postupao i »povrijedio historijsko državno pravo Trojedne kraljevine«. Šokčević se izgovarao da je morao postupiti po vladarevom nalogu, a on »niti je dužan, a niti vlastan saboru priobćivati previšnje odluke ili odpise . . .« Međutim ovaj je Sabor donio (na svojoj 67. sjednici) članak LXXIV »*O ukinuću Hrv.-slavonske Vojničke krajine i uredenju njezinom na ustavno*«. U tom je članku Sabor istakao slijedeće:

[92] Isto, str. XL.
[93] Isto, str. 15.
[94] Isto, str. 25.
[95] Isto, str. 36.

»... Pošto hrvatsko-slavonska vojnička krajina sačinjava cjeloviti dio jedne kraljevine, te kao takov imade isto pravo na prastari i podpuni ustav trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kao što i ostalo iste kraljevine tielo, pošto je hrv.-slavonska vojnička krajina *neustavnim načinom*, dà usprkos protestacijama naših saborah od ostaloga tiela trojedne kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske *odkinuta*, pošto su i pređi njegovoga veličanstva sada vladajućega našega kralja *nezakonito odciepljenje vojničke krajine od ostaloga tiela kraljevine dalm.-hrv.-slavonske*, te uzkraćenje Vojničkoj Krajini po zakonu pripadajućeg joj prastarog dalm.-hrv.-slavonskog ustava priznali, te više putah dokinuće *nezakonitoga ovoga stanja u vojničkoj krajini* po glasu čl. 11, 12.: 1608., čl. 39: 1635., čl. 56. i 63.: 1647., čl. 113. i 116.: 1715., čl. 18.: 1792., zatim rezolucije kralj. od 10. srpnja 1703. i 24. siečnja 1704., obećali. to sabor trojedne kraljevine *zaključuje:*

§ 1. *Sustav Hrvatsko-slavonske vojničke krajine ukida se za uvjek.*

§ 2. Prastari i podpuni ustav trojedne kraljevine dalm. hrv. slavonske proteže se ovim na zemljište, koje sačinjava hrv. slavonsku vojničku krajinu ...«

Ali kralj nije sankcionirao ovaj saborski zaključak. Uzalud su »preponizni i vazda vjerni zastupnici Krajine na saboru kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«[96] posebnom predstavkom na kralja (iz Zagreba 5. maja 1861) apelirali na neophodnost ukinuća dotrajalog krajiškog vojnobirokratskog režima,[97] bečki dvor je ostajao uporan u svome stavu: da Vojna krajina ima i dalje ostati.

[96] Tako su se na spomenutoj predstavci potpisali članovi ovog Sabora iz Vojne krajine.

[97] U toj Predstavci kažu krajiški zastupnici, uz ostalo, i ovo:

»... Cjelokupnost kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske zahtieva ne samo teritorijalnu, nego i zajednicu državnoga života, kao što je nekoć postojala, a godine 1848. opet je obnovljena; ali ove cjelokupnosti, ovoga jedinstva neima među Krajinom i njezinom materom zemljom; nam se zabranjuje i viećati o njem, a kamo li ga izvesti ...

Prvotno zvanje krajišnikah bijaše samo obrana njihove zemlje od Turčina. No § 3. Grenzgrundgesetza kaže da je od sada svakolika Krajina cjelovit diel carske vojske; dakle malo i veliko, žena i djeca, kljasto i staro, sve se to kod nas broji u vojsku, sve potpada pod vojni zakon. Stoga smo mi u vjekovitom obsadnom stanju, i što se drugdje nameće kao kazan za nemir i bunu, to je kod nas usried mira i pokoja normalno stanje.

§ 7. istoga zakona naređuje da je njemački jezik uredovni u vojničkih poslovih, no budući da je po prvašnjem paragrafu u Krajini sve vojska, to se dakle i svi poslovi u vojno područje vuku, a narodnom našemu jeziku nigdje traga u javnosti ...

Vojnička Krajina sa svojih 1,082.000 stanovnikah daje odsjekom 60.000 vojnikah. Prema tomu je svaka 18. glava vojnik. Ako se od broja svega stanovništva odbiju ženske glave, djeca, staro i kljasto, to onda osobito u ratno vrieme, od dvojice jedan mora u vojsku, od trojice dvojica itd.

Da se prema ovomu razmjeru u ostaloj monarkiji novači, imala bi austrijanska država preko dva milijuna vojske. Ali se u drugih austrijanskih zemlja jedva svaki 140. u vojsku piše ... Prema drugim austrijanskim zemljam imala bi dakle Krajina samo jedno 10.000–15.000 vojnikah postaviti. Krajina dakle daje šest puta više vojske nego ostale austrijanske zemlje, zato i gine u ratu uviek šest puta više krajišnikah nego

Odgovarajući na saborsku predstavku kralj Franjo Josip je 8. novembra 1861. odrješito istupio – on je taj Sabor raspustio. U pogledu saborskog zaključka o ukinuću Vojne krajine, vladar je odbio da sankcionira taj saborski zaključak, koji prema tome nije dobio zakonsku snagu. O tome Franjo Josip ističe Saboru i ovo:

»... Prelazeć sad na posebne točke predloženih nam prepokornih predstavkah, scienimo da prije svega moramo i sad kraljevskom našom rieči osigurat vjernosti vaše, da smo mi zemljište današnje hrvatske i slavonske vojničke krajine, po primjeru slavnih naših predšastnikah, kao i po naših vlastitih, više puta ponovljenih previšnjih asekuracijah, *vazda smatrali i da ćemo ga smatrati i u napredak za cieloviti sastavni dio trojedne naše kraljevine.*

Ali vojnička sistema, obstojeća sada na onom zemljištu, usljed koje je ono u obziru administrativnom *oddieljeno od kompleksa matere zemlje*, ne samo u pogledu jakosti ukupne državе, nego osobito i u pogledu političnoga značenja i narodne budućnosti iste naše premile kraljevine, još je uviek od tolike važnosti, da nam *nije drugo od potrebe* nego samo opomenuti na to i vjernosti će vaše udilj vidjeti, kako malo i okolnosti političnе i vlastiti interesi matere-kraljevine savjetuju na to, da se sad onom sistemom bud kako stane bitno drmati.

Ništa manje, kakogod mi važnomu onomu zemljištu nikad nismo uzkratili *otčinske svoje brižljivosti*, tako i sad, nije tomu davno, povodom prepokorne predstavke zastupnikah krajiških, koju bijahu poduprle i vjernosti vaše, u krilu ratnoga našega ministarstva, u pogledu povlasticah, koje bi se imale podieliti mnogozasluženoj Krajini, bismo odredili *viećanja, kojih će uspesi*, tako se nadamo, zadovoljit primjerne želje naših krajišnikah, *ukoliko je to u sadašnjih okolnostih ukoliko samo moguće* ...«[98]

Bečki dvor je dakle pitanje ukinuća Vojne krajine ostavio za buduća »viećanja«, čiji će rezultati zavisiti »ukoliko (to bude) samo moguće ...« Izvještačeni diplomatički stil kraljevskog reskripta nije mogao prekriti svu himbenost i zlonamjernost bečkoga dvora u pogledu prestanka Vojne krajine. Prožet do srži anahroničkim legitimizmom i konzervativnošću, bečki dvor je providnim frazama nastojao prekriti inače provid-

ostalih Austrijanacah. A nije ovo prazan račun, već je dokazano da je mađarski i talijanski rat godine 1848. jedno 30.000 udovicah ojadio i 50.000–60.000 sirotah u crno zavio. Tako se evo ovim prekomjernim davanjem vojnikah ne samo sila porodicah tamani, nego buduć u ratu propada cviet od naroda, i naše se pleme tamani prema ostalim austrijanskim narodima, ubija se naša narodna snaga, pa ovako o našem trošku druga se plemena šire i jačaju.

To je uzrok, da se stanovništvo Krajine ne umnožava, dapače ga sve to više nestaje. Nas je bilo god. 1847. do blizu 1,100.000. Po pravilih štatistike imalo bi nas sada biti preko 1,244.000 dušah, a nas imade 1,074.000, dakle za 170.000 glavah manje nego što račun nosi. To je zaista strašna krvarina, a mi ju ne plaćamo od jučer, nego od 300 godinah!...«

(»Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861«, svezak II, str. 211–220.)

[98] »Spisi saborski...«, cit., svezak III, str. 287–294.

ne svoje namjere: održati Vojnu krajinu dokle god to bude moguće. Tako je od 1848. u čitavoj Habsburškoj monarhiji već bio ukinut feudalizam, ali je u svojoj specifičnoj formi on ipak ostao u krajiškom vojno-birokratskom režimu.

U državnopravnom smislu bilo je upravo napadno, što bečki dvor *uopće nije poricao teritorijalnu državnopravnu pripadnost Hrvatsko-slavonske vojne krajine tzv. »Trojednoj kraljevini«.* Priznajući da je ova Vojna krajina sastavni dio Kraljevine Dalmacije,[99] Hrvatske i Slavonije, dvor je faktično vršio *uzurpaciju prava* na Vojnu krajinu i *odcijepio* je ovo područje iz državnog sklopa, čiju je cjelovitost i sam formalno naglašavao. Paradoksalno je pri tome da je bečki dvor unatoč svojim kvaziustavnim aktima, kao što su bili Oktobarska diploma iz 1860. i Februarski patent iz 1861. kontinuirano *kršio* državno pravo Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Kralj Franjo Josip postupao je pri tome s obzirom na pravilo – »princeps legibus solutus«. Dok je spomenutim aktima stavljao u izgled »ustavnost«, vladar je produžavanjem vojno-birokratskog režima Krajine ovdje provodio svoj *apsolutizam.* Krajiški režim razotkrivao je i specifičan oblik *naročitog kolonijalnog upravljanja* ovim područjem. U vojnokrajiškom birokratskom režimu stjecali su se svi relevantniji elementi kolonijalne uprave. Tu je naime provođeno iscrpljivanje ovoga područja i u ljudskom i u materijalnom pogledu. Dvor je u Vojnoj krajini masovno podvrgavao stanovnike vojnoj i ratnoj dužnosti, a k tome prinuđivao ih je da oni sami (više ili manje) snose i troškove vršenja tih vojnih obaveza. Tomu su pridolazili i drugi oblici izrabljivanja usporedo s potpunim obespravljivanjem ovog naroda pod izgovorom održavanja vojne discipline. U klasnom pogledu uređenje Vojne krajine razotkrivalo se kao specifična vojno-birokratska ustanova kasnog feudalizma, koji se ovdje održavao i nakon ukinuća feudalizma u toj monarhiji. Takvo uređenje Vojne krajine davalo je ogromne i vojne i političke koristi vladajućoj skupini u Habsburškoj monarhiji. Zato se oni i nisu htjeli odreći tih koristi i ukinuti Vojnu krajinu.

No ipak je konačno nestalo Vojne krajine. Vladarskim rješenjem od 8. juna 1871. uvedena je na krajiško područje *građanska uprava.* No i to je postepeno išlo, te je istom 1873. proglašeno tzv. *»razvojačenje Vojne krajine«.* Ali je ipak trebalo gotovo osam godina dok je Vojna krajina i *formalno ukinuta. Ona je prestala postojati 1. januara* 1882. godine. Tada je Vojna krajina *reinkorporirana* Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, te je od tada ona njezin integralni dio.

Zašto je konačno došlo do ukinuća Vojne krajine? Poslije likvidacije turskog ekspanzionizma prema Zapadu, polovinom XVIII vijeka, bilo je jasno da je Vojna krajina očigledni anahronizam. Njezina prvobitna

[99] I taj oficijelni naziv za Hrvatsku bio je u suprotnosti s faktičnim stanjem i položajem Hrvatske. Jer Dalmacija je usprkos Hrvatsko-ugarske nagodbe (zak. čl. I od 1868) sačinjavala sastavni dio državnog teritorija Hrvatske (§ 66. iste nagodbe), ona je de facto (ali i de jure – po odredbi Austro-ugarske nagodbe od 1867) bila u sastavu Austrije kao države članice dualističke Austro-Ugarske.

osnovna zadaća (obrana graničnog područja od turske invazije) bila je svršena. Ali Vojna krajina je ipak ostajala i dalje, čak štaviše njezino unutrašnje uređenje reformiralo se u strogo centralističku vojno-birokratsku oblast. Konačno je 1882. prestala postojati s obzirom na niz svjetskopolitičkih i unutrašnjopolitičkih razloga. Među objektivnim faktorom, koji je 80-tih godina XIX vijeka išao u prilog ukinuću Vojne krajine bilo je u prvome redu *svjetsko političko stanje*. Austro-Ugarska nije na svojim granicama više imala opasnosti od oružanih invazija, a na Berlinskom kongresu uspjelo je njenim vrhovima da dobije i međunarodni mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Postalo je upravo drastičnim održavanje Vojne krajine nakon okupacije Bosne i Hercegovine i taj anahronizam više je štetio njenom ugledu velesile negoli je koristio. U vojničkom pogledu to uređenje više nije bilo neophodno, jer je moderna organizacija redovne vojske u potpunosti nadomještala ono što je nekada bilo veoma probitačno za vrhove habsburške dinastije. U političkom pogledu umjesto krajiškog vojnorepresivnog instrumenta za unutrašnji poredak habsburški vrhovi razvili su nove elemente svoje represivne vojno-policijske službe. Ni tu dakle više nije bilo razloga za održavanje Krajine. U unutrašnjopolitičkom pogledu produžavanje Vojne krajine izazivalo je sve otvorenije ogorčenje kako u redovima krajiškoga naroda, tako i na jugu ove monarhije, te je ukidanje Vojne krajine i za te vrhove konačno predstavljalo više koristi negoli produžavanje tog anahronističkog ostatka habsburškog kasnofeudalnog kvazikolonijalnog uređenja.

[100] *Unijaćenje* (a historijski izvori pokazuju da je to bio oficijelni habsburški kurs prisilnoga pokatoličavanja Srba u feudalnoj Hrvatskoj) zahvatilo je naročitoga maha od polovine XVII do polovine XVIII vijeka. Na tome su radile naročito krajiške više komande i zagrebački nadbiskup, pri čemu su se napose isticali jezuiti. Poznata je makinacija sa srpskim manastirom Marča, gdje su udruženi krajiški komandanti i zagrebački biskup potkraj XVII vijeka poduzeli niz represivnih mjera da prigrabe taj srpsko-pravoslavni manastir i da ga pretvore u stolicu unijatskoga biskupa. Postoji niz dokumentarnih potvrda o nasilnom katoličenju Krajišnika, što je dovelo i do znatnih promjena na području Žumberka i okolici Križevaca, gdje su stvorene današnje unijatske sredine. Za vladavine Marije Terezije unijaćenje se nastavilo u Krajini, ali s manjom žestinom negoli dotle. Tek liberalni Josip II zaustavlja ovaj pohod zakašnjelih križara protiv srpskih Krajišnika.

No u tom prisilnom katoličenju srpskih Krajišnika katolički njihovi drugovi Krajišnici nisu imali udjela. Bilo je i tada izvjesnih pokušaja da se među katoličkim i pravoslavnim Krajišnicima razvije netrpeljivost i vjerska mržnja. No historijski izvori opravdavaju tvrdnju da *u Vojnoj krajini nikada nije bilo kakvih vjerskih ili i nacionalnih sukoba.* Činjenice potvrđuju da su Krajišnici (i katoličke i srpsko-pravoslavne vjeroispovjesti) živjeli *u slozi*, te da među njima nije dolazilo do kakva političkog gloženja. Njima su zajednički bili životni interesi i oni su se zajednički za njih borili.

Neslogu među njima pokušavaju unijeti i probuditi istom kasniji, većinom *tuđinski* elementi. Već 1848. godine Sabor Hrvatske bio je prisiljen da suzbija glasine kao da se »ban povlašiti hoće« i Sabor jednodušno (zajedno sa Krajišnicima!) odlučno suzbija takve *tuđinske* makinacije. Slično su Krajišnici istupili i u Saboru od 1861, a fakta pokazuju da na području Vojne krajine nije tada bilo hrvatsko-srpskih sukoba i da tek u novije doba (napose od banovanja grofa Dragutina Khuena Hedervaryja, 1883–1903) pokušava se između bivših Krajišnika ubaciti sjeme razdora. Historijat Vojne krajine međutim pokazuje jasno da je ovdje zdrav narodni duh i životni smisao onemogućavao tuđinske pokušaje razdvajanja narodâ.

*

* *

Danas je Vojna krajina daleka prošlost. Pa ipak njezina historija ima i izvjesno *praktično značenje za suvremenost.* Kakva je naime njezina baština? Općenito se do sada govorilo da je vojnokrajiško uređenje priviklo naš narod ovoga područja na urbanističku organizaciju, na vojnodisciplinsku »urednost« itd. No sve su to bile smišljene propagandističke fraze u cilju održavanja dinastičkog habsburškog legitimizma. Nije baština Vojne krajine u tome što nam je to ustrojstvo ostavilo ovdje ušorene ulice i neku urbanističku pravilnost izgradnje krajiških naselja itd. Daleko je značajnije za suvremeni narod Jugoslavije u tome što nam život u Vojnoj krajini ukazuje na *dvije činjenice* koje su i danas relevantne. U prvom redu tu je historijski potvrđeno *slobodarstvo krajiškog naroda.* Vjekovima se on borio i odupirao tuđinskoj vlasti, koja mu je bila nametnuta. To dokazuje i niz krvavih oružanih pobuna u prošlosti Krajine. A tom je linijom narod nekadašnje Vojne krajine krenuo i 1941. u borbu za oslobođenje od osovinskih zavojevača. U tome je prva potvrda životne snage i pozitivnosti ovog razvitka. Druga je činjenica u historijski potvrđenom *čuvanju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba.* Iako je u Vojnoj krajini bilo tuđinskog nastojanja da se hrvatski i srpski Krajišnici zavade i zakrve,[100] oni su kroz vjekove živjeli u slozi i bratskim odnosima. A ta baština nije ni danas malen doprinos Krajine!

VASO BOGDANOV

PROBLEM RJEŠENJA HRVATSKOGA PITANJA IZVAN OKVIRA HABSBURŠKE MONARHIJE NA POČETKU PRVOG SVJETSKOG RATA

(Prilog historiji oslobođenja južnoslavenskih zemalja)

Pitanje rješenja hrvatskoga pitanja u okvirima ili izvan okvira Habsburške Monarhije postavilo se kao važan politički problem u Hrvatskoj na samom početku nacionalnih pokreta za oslobođenje i ujedinjenje u prvim decenijima devetnaestoga stoljeća. Pitanje odnosa Hrvatske prema Monarhiji nalazit će se u središtu hrvatske politike u ovim periodima historijskoga razvoja: u doba ilirskoga pokreta; godine 1848; za Hrvatskoga sabora iz 1861; u vrijeme donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. i antinagodbenjačke borbe sedamdesetih i osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća; u Hrvatskom narodnom pokretu 1903/4; za prvog balkanskog rata; u pokretu revolucionarne nacionalne omladine.

Na pitanju ostvarivanja slobodne i samostalne Hrvatske u okvirima ili izvan okvira Monarhije došlo je do polarizacije hrvatske politike i do formiranja dviju osnovnih struja u njoj: jedne radikalne, antiaustrijske i antimađarske, i druge austrofilske, mađaronske i oportunističke struje. Glavni predstavnik prve struje, koja se u krajnjoj liniji borila za rješenje hrvatskoga pitanja izvan okvira Monarhije, bila je Stranka prava do godine 1893. (dok se nalazila pod Starčevićevim vodstvom), a od početka dvadesetog stoljeća Frano Supilo i revolucionarni omladinski pokret. Manje ili više dosljedni i otvoreni nosioci druge struje do prvog svjetskog rata bile su ostale građanske stranke u Hrvatskoj: Narodna, Unionistička (mađaronska), Samostalna narodna, Čista stranka prava (frankovci), srpska Samostalna i Radikalna stranka, oportunističko vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije, naročito poslije raskida sa Supilom, Hrvatska pučka seljačka, i neke druge, neznatnije stranačko-političke grupacije.

Od samog početka pitanje *u okvirima ili izvan okvira* nije imalo samo uže, hrvatsko nego i šire, južnoslavensko značenje, jer se puno oslobođenje i ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda moglo realizirati samo izvan okvira habsburškoga carstva.

Raščišćavanje odnosa između Hrvatske i Austro-Ugarske javlja se u novom, krajnje akutnom obliku neposredno poslije izbijanja prvog svjetskog rata.

Hrvatski politički emigranti (budući osnivači Jugoslavenskoga odbora u Londonu) na čelu sa Supilom i Trumbićem, našavši se godine 1914. u inozemstvu, izvan domašaja austro-ugarskih vlasti i cenzure, poveli su organiziranu, sistematsku akciju za puno oslobođenje svih južnoslavenskih naroda i za njihovo ujedinjenje u novoj suverenoj državi izvan okvira Habsburške Monarhije.

Osnivači Jugoslavenskoga odbora mogli su svoju propagandu za rušenje Monarhije i za izvojevanje potpune nezavisnosti južnoslavenskih zemalja od Austro-Ugarske da vode otvoreno. Nasuprot tome, uvjeti za protivaustrijsku djelatnost u Hrvatskoj i u ostalim našim zemljama pod Monarhijom bili su daleko nepovoljniji zbog uvođenja pooštrene cenzure i opsadnoga stanja nakon sarajevskog atentata i izbijanja austro-srpskoga rata.

Zajedno s jačanjem ogorčenja u narodu protiv austro-ugarske države i protiv rata jačala je i volja za otcjepljenjem Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja od Habsburške Monarhije. Takvo raspoloženje sve se više manifestiralo u neprijateljskom držanju pripadnika naših naroda i na fronti i u zemlji prema svemu što je austro-mađarsko.[1]

Usprkos svim preprekama, to raspoloženje je sve jače dolazilo do izražaja i u javnom političkom životu i u jednom dijelu legalne opozicione štampe. Stjecajem stranačko-političkih okolnosti glavni predstavnik te antiaustrijske i antimađarske struje u Hrvatskoj postala je Starčevićeva stranka prava, koja se poslije svog definitivnog raskida s Čistom strankom prava (frankovci) vratila na antinagodbenjačke, antihabsburške pozicije Antuna Starčevića.[2] Pri tom su predstavnici starčevićanaca i u saboru (do njegova raspuštanja) i u svom organu *Hrvatu* (do njegove definitivne zabrane 29. III 1915) sve odlučnije zastupali rješenje hrvatskoga pitanja izvan okvira Habsburške Monarhije.

Paralelno s isticanjem uvjerenja da za hrvatski narod »*bez potpune narodne slobode ne može biti govora ni o kakvom napretku*«, starčevićanci su sve dosljednije i otvorenije zastupali stajalište da se Hrvatska ne može više pouzdati ni u kakva obećanja austro-mađarskih vlastodržaca, niti vjerovati u mogućnost rješenja hrvatskoga pitanja promjenom dualističkog državnopravnog sistema unutar Monarhije. Proglašujući iluzornima i jalovima sva dotadašnja državnopravna saborska nastojanja o historijskim, zakonitim pravima Hrvatske u odnosu na Ugarsku i na Austriju, starčevićanci su kao jedino uspješno sredstvo za ostvarenje slobode hrvatskoga naroda počeli propagirati nove metode borbe, ističući

[1] Vidi o tome V. Bogdanov: »Nacionalno-političko razaranje Habsburške monarhije iznutra u prvom svjetskom ratu«, *Forum*, broj 7–8, za god. 1966.

[2] V. Bogdanov: »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, *Jugoslavenski Odbor u Londonu. U povodu pedesetogodišnjice osnivanja.* Izdanje JAZU, Zagreb 1966.

neophodnu potrebu da se Hrvati ugledaju na one narode koji su se oslobodili od Austrije i ujedinili u vlastite suverene države zahvaljujući jedino primjeni otvorenog, revolucionarnog, oružanog suprotstavljanja Habsburškoj Monarhiji.

U tom pogledu od osobite su važnosti ovi starčevićanski saborski govori i napisi *Hrvata:*

Osuđujući oportunističku, popustljivu politiku saborske većine, Hrvatsko-srpske koalicije, narodni zastupnik Starčevićeve stranke prava i odgovorni urednik starčevićanskog organa Dragutin Hrvoj je, prema izvještaju *Hrvata*, na saborskoj sjednici od 8. VII 1914. izrazio ovo stajalište: »Oštro žigoše politiku koalicije, koja je svojim popuštanjem i kukavičlukom spustila se na niže grane nego li stari mađaroni. Pravi više isporedba naših prilika sa prilikama Italije, koja u zadnje doba silno napreduje. Dolazi do zaključka da *bez potpune narodne slobode ne može biti govora o nikakvom napretku . . . Svjestan narod može sve postići, što hoće, ako je nepokolebiv i hrabar. Talijani su došli do slobode, jer se nijesu bojali dolaziti u tamnice ni pod krvnički mač ili vješala.* I mađarskih je deset generala u Aradu bilo obješeno, pa su te žrtve Ugarskoj donijele koristi i slobodu. Da je Italija imala u saborima ovakve većine, kao što su u ovom saboru, ne bi nikada do slobode došla.« (*Hrvat* od 8. VII 1914)

Radi propagiranja novih starčevićanskih shvaćanja o putu i načinu oslobođenja Hrvatske, *Hrvat* četrnaest dana kasnije ovako interpretira Hrvojev saborski govor u svom broju od 22. VII 1914: »Žalim, što ovdje nema odličnoga zastupnika varaždinskoga, koji voli isticati pripadnost našu prema Ugarskoj i gojiti simpatije prema magjarskom plemenu i nazrijevati u nagodbi zenicu oka našega, koju moramo čuvati svom našom pomnjom. Pa on za svoje nazore postizava i pozornost u javnosti potkrijepljujući svoj nazor time, što kaže: pa da i jest ta nagodba takova, kako ju vi prikazujete, kako ćete ju promijeniti, kad ju čuva 800.000 bajuneta? Sva monarkija tu stoji, i njezina vojska i njezina ekonomska snaga iza te nagodbe. To je temeljni zakon, u koji se ne smije dirati, jer ako se dira on, raspade se monarkija na komade, a naročito propada hrvatski narod. A ja velim, da će ga Magjari i bez toga staviti na onaj niveau, na kom stoji nesretni slovački narod . . . Prije svega što se tiče tobožnjeg stabiliteta tih temeljnih zakona, moramo kao inteligentni ljudi znati, da je taj stabilitet jedna vrlo velika relativnost. Ta uzmimo samo stotinu godina razvoja naše monarkije ovamo, pak ćemo vidjeti, da su se temeljni zakoni naše monarkije deset puta promijenili . . . Ako su se ti ustavi deset puna promijenili, ti temeljni zakoni zemlje, i ako kraj toga nije propala naša monarkija, ne znam, zašto bi propala naša monarkija, kad mi Hrvati i kada drugi narodi u ovoj monarkiji više manje svi idemo za tim, da se promijeni temeljni zakon države i po jedanaesti put, i to na način, da bude sretan narod hrvatski i drugi narodi ove monarkije, koji su do sada nezadovoljni.

A kako ćeš ti to provesti, pitate me? Ja sam si svjestan potpunoma težine i tegoba i svih zapreka, koje stoje tomu na putu, ali kao čovjek, koji sam pratio politički razvoj i u drugih naroda, znadem, da ne ima zapreka, koje ne bi mogao narod, koji je svjestan svoje zadaće, koji je energičan i snažan, odstraniti, da postigne svoj cilj. Kakve sve zapreke nisu stajale na putu oslobođenju magjarskog i talijanskog naroda? 12 magjarskih generala kod Arada bilo je povješano, a u Italiji imali su krvnici svaki dan okrvavljene ruke, pa ipak je talijanski narod unatoč tih svih zapreka i nasilja došao do onoga stanja u kojem se od godine 1861. i danas nalazi... Ja sa svoje strane imadem čvrsto uvjerenje, da će doći do promjene temeljnih zakona u monarkiji, da će se početi lomiti... Za to nam je garancija svijest hrvatskog naroda, koja se hvala Bogu počela dizati, za to vidim garanciju u stranci prava kojoj imadem čast pripadati i kojoj ne bi ni jedan član prezao se ni najveće žrtve doprinijeti, da se to postigne, za to mi je garancijom i općeniti razvitak prilika kako u monarkiji tako i izvan monarkije. Napose što se tiče prilika u našoj monarkiji, nismo nezadovoljni jedino mi Hrvati: eno na vrata bečkoga burga udaraju Česi, eno ni Poljaci nisu zadovoljni, eno i braće Slovenaca, koji se s nama Hrvatima u svim kulturnim i političkim pitanjima poistovjetuju, eno Rusina, a eno u Ugarskoj tri do četiri milijuna potlačenih Rumunja, koji su do sada bili pasivna masa, ali su postali danas faktor, pred kojim i jedan Tisza drhće. Sve je tu u našoj monarkiji nezadovoljno i svi mi hoćemo, da se odstrani današnje nesnosno stanje i da se naša monarkija postavi na nove temelje, po kojima bude svakomu njezinomu narodu njegov kulturni i narodni individualitet uščuvan i mogućnost njegovoga narodnoga kulturnoga napretka zajamčena.«

Pošto je konstatirao da su ranije i pravaši polagali nade u osobu prijestolonasljednika, za koga se vjerovalo da je antidualistički raspoložen i da će se založiti za ukidanje nagodbenjačkog stanja i za poboljšanje položaja Hrvatske, Hrvoj je u nastavku u vezi s time rekao: »Ja ne spadam medju one ljude, koji bi pogodjeni ovakovim činom, kakav se je zbio ove dane u Sarajevu, izgubio svu nadu, i da bi sve nade u budućnost spajao samo s jednom osobom. Za mene kao učenika dra Ante Starčevića, nema za uspjeh narodne borbe i za realizovanje pravaškog programa nikakova drugoga jamstva nego samo Bog i Hrvati![3] Kod toga ostajem, ja i moja stranka.«

[3] Osnovna i veoma često upotrebljavana pravaška parola *Bog i Hrvati* imala je – po autentičnom tumačenju i samog Antuna Starčevića i kasnijih prvaka Starčevićeve stranke prava – ovo značenje: o sudbini hrvatskoga naroda imaju odlučivati samo bog i Hrvati, a pošto je bog na nebu, a Hrvati na zemlji, to znači da jedino oni sami imaju upravljati Hrvatskom, i da se nijedna druga strana sila, a naročito bečka i peštanska vlada, *nema miješati u određivanje narodne politike u Hrvatskoj.*

U nastavku tog svog govora, izražavajući raspoloženje hrvatskoga puka protiv nagodbenjačke podložnosti Hrvatske Austro-Ugarskoj, Hrvoj je rekao: »... što bi n. pr. doživio zastupnik krapinski, ili koji drugi, da je, recimo, u Krapinskim Toplicama stao zagovarati nagodbenjačko stanovište ... Uvjeren sam da će, recimo, suseljanin gospodina zastupnika varaždinskoga iz Zaboka ili iz Gubaševa imati kud i kamo više snage da podnese progone, kad dodje tiranski sustav Magjara sa progonima, nego će ga imati vaši izbornici u Varaždinu:[4] ti će se klanjati magjarskom sistemu, izdavati će se kao dobri unioniste, a moj izbornik iz Gubaševa ili iz Zaboka radje će se dati strijeljati nego li da se tomu sistemu pokloni! (Tako je. – Zast. Babić-Gjalski: Računamo sa prilikama.) Jest, baš zato, jer računamo s prilikama, zato mi Starčevićanci vodimo ovakovu politiku, pa se nadam, da ćemo imati uspjeha i uvjeren sam, u koliko imate osobnog ponosa, da ćete i vi pristati uz nas. Da vi koalirci niste godine 1906. na nesreću otišli u Peštu i da niste u Pešti proklamirali onu nesretnu deklaraciju, i da se niste potpuno predali na milost i nemilost Košutu; ne znam, ne bi li se bili temelji monarhije već onda uzdrmali, ne bi li bio puno bliže čas ostvarenju pravaškog programa nego li je danas.«

Povezivanje realizacije starčevićanskog programa i ostvarivanje težnji za slobodom hrvatskoga naroda sa rušenjem temelja Habsburške Monarhije – Hrvoj je u tom istom svom saborskom govoru od 8. VII 1914. ponovno istakao ovim riječima: »Prilike u našoj domovini daju nam nadu, da ćemo mi pravaši sa svojim političkim zahtjevima prodrijeti; a naročito su prilike u cijeloj austro-ugarskoj monarhiji takove, te nas u toj nadi utvrdjuju. Nije davno, što su se držale sjednice delegacija i sjednice Richsrata; ja, kako pomno pratim rad u tim političkim zakonodavnim tijelima, naročito sam zapamtio tri značajne izjave. Bez sumnje, dr. Kramarž po svome socijalnom položaju, po svojoj intelektualnoj potenciji i po integritetu svoga karaktera jedan je od prvih ljudi u češkom narodu. A znate, što je on kazao? „Ova monarhija se u ovom obliku održati ne može, neminovno mora doći vrijeme pretvorbe i ona se mora razviti onako, kao Švicarska, kao ravnopravni savez kulturnih naroda". Istu je misao izrekao Šušteršić, on je ovu istu misao Kramaržovu o švajcarizaciji monarhije izrekao u bečkom Reichsratu: „Naša monarhija mora da postane jedna monarhična Švicarska u srcu Europe". I treći, ne manje glasoviti češki zastupnik Klofač, izjavio se isto tako: „Ili će se monarhija razviti u onom pravcu kao Švicarska, kao domovina svojih ravnopravnih i zadovoljnih naroda, ili monarhije ne bude." To isto, što kažu ova trojica, to isto kažemo i mi pravaši.«

[4] Hrvoj želi tu da istakne golemu razliku između seljačkih birača kakvi su u selu Gubaševu i Zaboku, koji i na biralištu, usprkos javnom glasanju, otvoreno i smiono ustaju protiv mađaronske vladavine, – i gradskih birača, koji su u golemoj većini činovnici i zbog toga zavisni i pokorni vladi (napom. V. B.).

Hrvoj i na saborskoj sjednici od 10. VII 1914. govori »o narodnosnom načelu koje je ujedinilo i oslobodilo Italiju, Srbiju, Bugarsku i Grčku, a i Njemačku« (*Hrvat* od 11. VII 1914).

Kad koalicionaš Rojc 8. VII 1914. brani u saboru oportunističku, nagodbenjačku politiku Hrvatsko-srpske koalicije riječima: »Ja sam realan političar i računam s onim što postoji i što ne mogu da promijenim sve kad bih i htio«, starčevićanac Hrvoj mu dovikuje: »Tako nisu govorili oni koji su ujedinili Italiju . . .!« (*Hrvat* od 9. VII 1914)

Neka vrsta starčevićanske solidarnosti čak i s atentatima protiv hrvatskih banova kao eksponenata austro-ugarske vladavine nad Hrvatskom – sadržana je u članku *Barun Skerletz: Amtsmüde*?!, objavljenom u *Hrvatu* od 15. VII 1914: »... Osim toga čovjek u današnje vrijeme nije na banskoj stolici više siguran života, pa makar imao oko sebe stotine Mraovića[5] i Bedekovića![6] Dojčić,[7] Schäfer,[8] Hercigonja,[9] to su sve mementi, koji čovjeka sile, da se ogleda za manje škakljivim, makar i nešto tvrđim stolcem, nego li je banski.«

Starčevićanci su borbu za puno oslobođenje od Austrije propagirali na najrazličitije načine. Pored političkih članaka i saborskih govora oni su, izigravajući cenzuru, tu borbu dosljedno poticali i nekrolozima, i starim slobodarskim stihovima.

U tom pogledu je među ostalim karakterističan i nekrolog »† Ivan pl. Zajc«, objavljen u podlistku *Hrvata* od 18. XII 1914, koji sadržava između ostalog:

»Još si zvao:
U boj, – u boj!
Mač iz toka braćo!
Nek dušman zna
Kako mremo mi!

A ostavio si nam utjehu:
Da rodu spas će sinut,
Raspršit ropstva dim.«

Odlučna borba protiv Monarhije i primjer talijanskog i drugih naroda koji su zahvaljujući takvoj borbi ostvarili svoje oslobođenje i ujedinjenje – a taj primjer treba da slijede i Hrvati – propagira se i u mjestimično zaplijenjenom nekrologu *Ivanu Ružiću,* objavljenom na uvodnom mjestu *Hrvata* od 22. I 1915, gdje se o tom starčevićanskom

[5] Šef zagrebačke policije (napom. V. B.).

[6] Tadašnji policijski činovnik u Zagrebu (napom. V. B.).

[7] Stjepan Dojčić je na sam rođendan Franje Josipa 18. VIII 1913, izvršio atentat na kraljevskog komesara baruna Skerlecza, tadašnjega bana (napom. V. B.).

[8] Tada se nalazi pod optužbom zbog pokušaja atentata na baruna Skerlecza (napom. V. B.).

[9] Optužen zajedno sa Schäferom, kao njegov saučesnik (napom. V. B.).

prvaku iznosi između ostalog: »Bio je jedan od onih pravaških korjenika, koje su kroz sve vrijeme Khuenova režima u Hrvatskoj cjelokupnim svojim držanjem tudjincu tiraninu Khuenu pokazivali, da se drže one stoičke: frangar, non flectar! Možeš me skršiti, slomiti: ali pokloniti ti se neću! ... Studirajući u inozemstvu, u Njemačkoj, i to baš u doba kad je ratom od g. 1870/71. kulturni rad njemačkih duševnih heroja donio prve svoje zamašne političke plodove, promatrajuć njemački narodni život, došao je mladi tada dr. I. Ružić do čvrsta uvjerenja, da i hrvatski narod mora poći istim onakvim putem i doći do istih onakovih političkih stečevina, do državne svoje slobode i narodne neodvisnosti, do kakve je došao i njemački narod. Takav pravac i takvu zadaću namjenjivalo je hrvatskomu narodu tadašnje pravaštvo Eugena Kvaternika i dra. Antuna Starčevića, pak je zato dr. Ružić uz njih svim žarom svoje mladenačke duše prionuo. Taj proces tim se lakše u njegovoj duši razvio i dovršio, što je on poznavajući onodobnu političku literaturu talijansku i francusku, vidio jedan sličan pojav u političkom preporodu talijanskoga naroda, koji je imao za posljedak ujedinjenje Italije. U Parizu, gdje je mladi Ružić neko vrijeme studirao, bili su Italija i tadašnje talijanstvo kao štićenici francuski predmetom posebnih živih simpatija francuske javnosti. Što je bilo moguće izvesti u Italiji i Njemačkoj, preporoditi i politički ujediniti narod, zašto da ne bude moguće u Hrvatskoj? mislio si je mladi tada Ružić. S takvim idejama i osjećajima vratio se on u Hrvatsku; tim idejama ostao je on vjeran i odan do svoje smrti.«

I u uvodniku *Hrvata* od 13. I 1915. revolucionarna oslobodilačka borba Talijana protiv Austrije, koja je dovela do oslobođenja i ujedinjenja Italije, ističe se kao primjer na koji treba da se ugleda i Hrvatska u svojoj borbi za puno oslobođenje od Habsburške Monarhije.

Za nevjerovanje u austrijska obećanja i u mogućnost pravednog rješenja hrvatskoga pitanja u okvirima Habsburške Monarhije od osobite važnosti je ovaj uvodnik *Hrvata* od 28. I 1915:

»*Značajno pisanje*

Zagreb, 28. siječnja 1915.

Povodom posjeta austrijskoga nasljednika Karla Franje Josipa u njemačkom glavnom stanu napisao je njemački list »Die Information« članak, koji zaslužuje posebnu pažnju. Govor je u onom članku o odnošaju između Austrije – Ugarije i Njemačke. Glede toga piše spomenuti list ... »Njemačka posmatra i ocjenjuje monarkiju s njezinim mnogoličnim narodnosnim konglomeratom kao jednu cjelinu. N i k a d a n i j e z a b o r a v l j a l a, k a k o v e l i k e z a s l u g e z a j a k o s t i b o g a t s t v o m o n a r k i j e v a l j a p r i z n a v a t i s v a k o j p o j e d i n o j n a r o d n o s t i, d a k l e i s l a v e n s k o j ...!«

Na ovo neobično pisanje bečkoga lista dobro primjećuje tršćanska *Edinost:* »... Da se je također na visokim odlučujućim mjestima uvijek i glasno govorilo i također osvjedočujućim činjenicama potvrđivalo ovo,

što sada posebice naglašuje list *Information* o zaslugah svih naroda za monarkiju ... da se je, velimo, to sve dogodilo: mnoga neugodnost bila bi prištedena narodima monarkije, – ali i njoj samoj!«

Mi se sa specifično hrvatskoga stanovišta potpuno slažemo ovim izvodima uglednoga slovenačkoga glasila. Dodajemo samo ovo: »Načela, izražena u citiranom pisanju spomenutoga bečkoga lista glede unutrašnje politike monarkije odgovaraju posvema načelima izraženim u poznatoj listopadskoj diplomi. Svatko pak znade, da ta diploma, ni što se tiče državnopravne ni što se tiče narodnosne strane, nikada u život privedena nije bila ...«

Slično stajalište se propagira i u uvodniku od 11. II 1915: »... U unutarnjoj politici monarkije ne vidimo, da su se prilike toliko promijenile, da bismo mogli računati na preinačenje strukture ove države. Predsjednik mađarskog ministarstva izjavio je o novoj godini, da je za ovoga rata dualizam prošao vatrenu kušnju, iz koje je izašao pobjednikom. Dualizam je po Tiszinu govoru sada jači nego ikada, i za rasprave o državnopravnim pitanjima da nije vrijeme. Imenovanjem baruna Buriana ministrom vanjskih posala potvrđena je i zapečaćena gornja Tiszina izjava. Češki političar Kramarž rekao je, da su Mađari uzeli sada politiku monarkije u svoje ruke i da su oni za nju odgovorni. To je sasvim točno. A dok je tako, unutrašnjih promjena ne će biti, te je i posve suvišno i bezuspješno poduzimati ikakvu državnopravnu akciju.«

Predstavnici Starčevićeve stranke prava su i u saboru i u štampi ustrajno zastupali stajalište da će hrvatski narod ostati potlačen i obespravljen u Monarhiji sve dotle dok bude postojao dualistički sistem, koji podjarmljuje Hrvatsku Ugarskoj i Austriji i koji dvjema vladajućim nacijama, njemačkoj i mađarskoj – koje predstavljaju manjinu – osigurava hegemonističku vladavinu nad svim narodima Monarhije, koji sačinjavaju većinu njena stanovništva. Izražavajući u naprijed navedenom uvodniku uvjerenje da je sasvim iluzorno očekivati ukidanje tog dualističkog sistema, list je ukazivao čitaocima kako se Hrvati ne mogu nadati postizanju svoje slobode u okviru Monarhije unutrašnjom promjenom državnopravnog uređenja.

U broju 504 od 6. III i u broju 505 od 8. III 1915. *Hrvat* objavljuje članak dra Ive Vedriša »Hrvatski ministar ili dalmatinsko-hrvatsko-slavonski ministar«. U članku se raspravlja o historijskom državnom pravu Hrvatske u odnosu na Ugarsku i o hrvatskim pravima na osnovi Nagodbe.

Na svršetku članka (u broju 505) objavljen je ovaj komentar redakcije *Hrvata:* »Respektiramo talenat, pravničku spremu i mar g. pisca ... No dodajemo odmah kao pravaši i hrvatski rodoljubi, da glede ocjene ugarsko-hrvatske nagodbe i svega, što je s njom spojeno, ostajemo kod svega onoga, što je o nagodbi i nagodbenjaštvu svojedobno pisao i govorio blagopokojni dr. Ante Starčević. Četrdeset godina nagodbene prakse najboljim je dokazom, da su Starčevićev sud i ocjena bili ispravni.

Ne suptilne pravničke distinkcije i teorije, nego živa svijest naroda i na toj svijesti osnivajuća se politička djelatnost naroda jest onaj elemenat, koji tvori narodna prava i k boljoj budućnosti privodi narod . . .«

Starčevićansko pobijanje svake nade u mogućnost poboljšanja hrvatskog položaja pod Austro-Ugarskom i rušenje svih iluzija koje su podržavali austromađarski vlastodršci i režimski hrvatski političari, kako hrvatski narod zbog njegovih žrtava podnesenih u ratu očekuje nakon svršetka rata bolja budućnost u okviru Habsburške Monarhije – izazvalo je već u proljeće 1915. zabrinutost i uznemirenost kod privrženika postojećeg vladavinskog poretka, tako da su neki među njima i javno reagirali na takvu antidržavnu agitaciju starčevićanaca, nastojeći, bez uspjeha, da je suzbiju. Pored *mnogobrojnih napisa u frankovačko-klerikalnoj* štampi to je došlo do izražaja i na sjednici upravnog odbora bjelovarsko-križevačke županije od 12. III 1915, na kojoj je odbornik dr M. pl. Strižić rekao u vezi s time i ovo: »Naravno je, da narod, i onaj dio njegov, koji se već toliko mjeseci bori pod najtežim prilikama i uz neopisivo oskudijevanje, i onaj dio koji je ostao na domovima te i ovdje osjeća tegobe ove velike vojne, velim naravno je, da će tolika prolivena krv i tolike žrtve donijeti koristi barem za budućnost naroda. Opravdana je ta nada i *opaki je posao onih, koji već sada iz kojekakvih motiva žele potkapati vjeru naroda u takovu nadu* . . .« (Vidi *Jutarnji list* od 14. III i *Hrvat* od 15. III 1915. – kurziv V. B.)

Izgrađujući svoju koncepciju o južnoslavenskom ujedinjenju – koja će, razvijena do svoje krajnje konzekvencije postati identična s nacionalnom politikom Jugoslavenskoga odbora u Londonu – Starčevićeva stranka prava morala je da svlada teško, negativno nasljeđe prošlosti.

Na početku ovog razdoblja još se ponekad javlja svehrvatsko shvaćanje narodnog jedinstva, po kome svi Južni Slaveni čine jedan jedinstven, hrvatski narod, koje shvaćanje je nastalo u drugoj polovici devetnaestog stoljeća kao protuteza svesrpskoj varijanti, koja je zastupala koncepciju da su svi naši narodi samo dijelovi jednog jedinstvenog, srpskog naroda. Pravaško reagiranje na Vukovu formulaciju narodnog jedinstva *Srbi svi i svuda* – tezom da su svi južnoslavenski narodi, pa i Srbi, u stvari Hrvati, javljalo se, doduše sasvim rijetko još i u ovo doba. Tako se u članku *Progoni i hapšenja* govori o *progonima »onog* dijela hrvatskog naroda, koji se voli nazivati srpskim imenom« (*Hrvat* od 24. VII 1914).

Isto se tako na tvrdnju velikosrpskih građanskih političara da Hrvata nema, da kao nacija ne postoje, jer su zapravo i svi oni samo Srbi katoličke vjere, i da je hrvatstvo protusrpska izmišljotina Austrije – još i tada, sasvim izuzetno, uzvraća veliko-hrvatskom protutvrdnjom: da Srba nema, da su oni Hrvati pravoslavne vjere i da je njih, radi razbijanja jedinstvenog hrvatskog naroda, izmislila Austrija kao glavni neprijatelj hrvatstva. Tako je, na primjer, narodni zastupnik Majer na saborskoj sjednici od 8. VII 1914. ustvrdio da je »srpski narod stvorila austrijska politika« (*Hrvat* od 9. VII 1914).

Predsjednik Starčevićeve stranke prava dr Mile Starčević je četiri mjeseca prije rata u svom saborskom govoru od 18. III 1914. još zastupao staro pravaško državnopravno stajalište, po kome u Hrvatskoj nema drugog političkog naroda osim hrvatskog.[10]

Još u srpnju u nekim člancima se Srbi nazivaju grčkoistočnjacima – čak i onda kada se o njima piše pozitivno i ustaje u njihovu obranu (vidi u *Hrvatu* od 25. VII 1914. članak *Zar metropolita Branković uapšen?).*

Kada su poslije sarajevskog atentata Srbi u Monarhiji bili izvrgnuti drastičnim progonima, starčevićanci su ih jednodušno uzeli u obranu[11] i, u vezi s time, obustavili oštrinu dotadašnjih napadaja čak i na režimske srpske političare, koji su i nakon atentata vodili politiku privrženosti mađarskoj vladi. To izbjegavanje bilo kakvog napadanja na srpstvo starčevićanci su provodili svjesno i dosljedno. Svoju polemiku sa Svetozarom Pribićevićem na saborskoj sjednici od 10. VII 1914. starčevićanac Hrvoj prekida izjavom da bi on »Pribićeviću još mnogo toga imao kazati, ali mu patriotizam ne dopušta, da ga u ovoj situaciji, u kojoj se Pribićević sada nalazi, napada« (*Hrvat* od 11. VII 1914).

S obzirom na to našli smo u starčevićanskoj štampi u čitavom tom periodu samo jednu oštriju osudu postupka Srpske štamparije u Zagrebu, koja je jedan svoj cirkular iz srpnja 1914. štampala samo ćirilicom i njemački. »Kako se to« – piše tim povodom starčevićanski list – može dojmiti svakog poštenog Hrvata, to si možete misliti, a kako istom jednoga stranca, kada vidi tekst isključivo ćirilicom i njemački ispisan. Taj stranac bit će odmah na čistu, da u Hrvatskoj živu s a m o S r b i i N i j e m c i . . . !« (*Hrvat* od 17. VII 1914).

Pojedini predstavnici Starčevićeve stranke prava znali su se još i u srpnju 1914. revoltirati protiv onog »jugoslavenstva« što ga propovijedaju režimski političari. Neki, sasvim rijetki konzervativni elementi, kakav je bio župnik Cenkić, izražavali su još početkom srpnja nadu »da sa Franjom Ferdinandom nije pala u grob ideja ravnopravnosti i slobode svih naroda monarkije« (*Hrvat* od 9. VII 1914); – ili su još imali nekih iluzija o mogućnosti trijalističkoga preuređenja Austro-Ugarske, kojim bi se uz austrijsku i mađarsku uvela i samostalna hrvatska državnopravna jedinica: »Treba da i novi prijestolonasljednik . . . da svi odlučujući faktori monarkije uvide, da najsigurniji štit i oslon za habsburšku monar-

[10] Vidi *Stenografski zapisnici Sabora* . . . petogodište 1913–1918, svezak II, str. 389. i 392. – Obrazlažući to svoje historijsko, državnopravno stajalište, M. Starčević se poziva na Politov govor, održan u Hrvatskome saboru 11. XI 1861. »I sam sada živući, hvala Bogu, dr M. Polit-Desančić na 11. studenoga 1861. za rasprave o Subotićevom predlogu, rekao je: „U političkom pogledu svi stanovnici Hrvatske sačinjavaju hrvatski narod."« (Isto, str. 389). – Značajno je da je uz Polita i glavni predstavnik Srba Svetozar Miletić u Hrvatskome saboru iz god. 1865–1867. zastupao isto shvaćanje o hrvatskom političkom narodu. (Isporedi V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, nav. dj., str. 744).*

[11] Vidi V. Bogdanov »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, *Jugoslavenski odbor* . . . . nav. djelo, str. 27–163.

hiju jest na jugu oživotvoreno samostalno hrvatsko državno tijelo« (*Hrvat* od 6. VII 1914). Ali to su tada već bili sasvim izuzetni glasovi u starčevićanskoj štampi, koji će ubrzo ne samo sasvim nestati nego će takva shvaćanja predstavnici Starčevićeve stranke prava i otvoreno pobijati. Kad zastupnik Zagorac na saborskoj sjednici 11. VII 1914. iznosi kako je pokojni Franjo Ferdinand navodno rekao nekom istarskom političaru »da je škandal ono što se u Ugarskoj događa . . . jer je vidio da hrvatski narod ne treba izazivati, jer bi taj narod mogao biti potpora monarkiji«, – starčevićanac Došen ga prekida ovom upadicom: »To smo i bili, pa šta imademo od toga?« (*Hrvat* od 13. VII 1914).

Krčeći put novim međunacionalnim odnosima i zalažući se za zbližavanje Hrvata i Srba i za uspostavu sloge i jedinstva južnoslavenskih naroda, starčevićanci su morali suzbiti i ukloniti i ono nepovjerenje koje su srpski građanski političari svojom mađaronskom politikom, služeći ugnjetačkoj vladavini bana Khuena, decenijima izazivali kod slobodarski, antimađarski i antiaustrijski opredijeljenih Hrvata.

Starčevićanci su nastojali to postići s jedne strane objavljivanjem mnogobrojnih svjedočanstava o herojskom suprotstavljanju pripadnika srpskoga puka zajedničkim austro-mađarskim tlačiteljima, a s druge strane su predstavnici Starčevićeve stranke prava u ovom periodu objektivno razotkrivali one uzroke koji su u prošlosti izazivali razdor između Hrvata i Srba i utvrđivali one uvjete koji vode do hrvatsko-srpskog zbližења i jedinstva.

U tom pogledu je značajan uvodnik *Hrvata* od 3. VII 1914, u kome se, na jednoj strani, utvrđuje historijska činjenica da je glavni uzročnik hrvatsko-srpskog sukoba bilo služenje srpske građanske činovničke inteligencije Khuenovu dvadesetogodišnjem porobljavanju Hrvatske dok se, na drugoj strani, s isto takvom historijskom tačnošću ističe da je do zbližења između Hrvata i Srba došlo onda kada su se u Hrvatsko-srpskoj koaliciji pod Supilovim vodstvom združili Hrvati i Srbi u borbi za slobodu Hrvatske protiv ugnjetačke austro-mađarske vladavine.

U uvodniku se dalje razlaže kako je tako uspostavljeno zbližење i sloga između Hrvata i Srba počelo opet da se ruši i da rađa ponovnim međusobnim razdorom onoga trenutka kada je koalicija, napustivši Supilovu slobodarsku protivaustrijsku borbu, pod vodstvom srpskih građanskih političara, povela oportunističku politiku pokoravanja bečkoj i peštanskoj vladi.

Osuđujući tu politiku podržavanja podložnosti Hrvatske prema Ugarskoj koju na inicijativu svojih srpskih vođa Koalicija nastavlja i poslije sarajevskog atentata uvodnik razotkriva njeno razorno, ubitačno djelovanje na međusobno zbližavanje i slogu, ističući da takvo režimsko držanje koaliraca na strani ugnjetača Hrvatske neminovno onemogućava svaki rad na ostvarivanju hrvatsko-srpskog jedinstva. Uvodnik završava ovim riječima: »Samo izvolite nastaviti, gospodo koalirski Srbi; tim putem bez sumnje ćete unaprediti misao narodnog jedinstva Srba i Hrvata; vaše mađaronstvo je za to najpodesnije sredstvo . . .«

Takva egzaktna analiza uzroka razjedinjavanja na jednoj i uvjeta sjedinjavanja na drugoj strani pružala je jasnu perspektivu daljeg pozitivnog razvoja hrvatsko-srpskih odnosa, utvrđujući jednu od osnovnih historijskih istina da je zajednička borba za slobodu nezaustavljivo zbližavala i spajala južnoslavenske narode, a da je, nasuprot tome, njihovu slogu i jedinstvo najvećma razaralo nastojanje jednog naroda da negira nacionalna prava i da uguši slobodu drugog naroda.

Starčevićanska opredijeljenost za oslobodilačko južnoslavensko rješenje hrvatskoga pitanja došla je do izražaja u ovim, s obzirom na cenzuru manje ili više otvorenim stavovima, sadržanim u saborskim govorima zastupnika Starčevićeve stranke prava i u njenu glavnom organu.

U broju od 6. VII 1914. *Hrvat* u članku pod naslovom »O reciprocitetu hrvatskog sveučilišta« prenosi bez komentara pisanje *Südslavische Rundschaua;* članak raskrinkava neravnopravnost Hrvatske u Monarhiji i na području školstva, a pruža i primjer starčevićanskog propagiranja protiv austrijskog jugoslavenstva u danima neposredno poslije sarajevskog atentata: »... Austrijska vlada drži, da bi bilo vrlo štetno po dobrobit austrijske države, kad bi u Zagrebu zajedno studirali svi Južnoslaveni, jer da bi onda među njima postale odveć snažne političke veze ... U tom su obziru s vladom potpuno solidarni austrijski Nijemci kao i ugarska vlada.«

Starčevićanski list već u srpnju 1914. ustaje u obranu progonjenih, jugoslavenski orijentiranih pisaca i javnih radnika, protestirajući protiv njihova nezakonitog hapšenja i vršeći u izvjesnom smislu propagandu listova koji se zalažu za narodno jedinstvo.

U tom pogledu su karakteristična ova dva napisa *Hrvata:*

»*Izgon novinara g. M. Marjanovića.* Za vrijeme Cuvajevog komesarijata bio je izagnan iz Zagreba na 10 godina g. Marjanović. Nakon dvije godine dozvolilo mu je redarstvo povratak u Zagreb. Jučer ga je pak opet odsudilo na izgon, jer da nije izvršio uvjeta, pod kojima mu je boravak u Zagrebu dopušten.

Kakva su ovo vremena? Da li smo pod komesarijatom ili ustavnom erom? Koja je razlika od Cuvajevog i ovakovog Skerleczovog režima?« (Broj od 17. VII 1914.)

»*Progon Milana Marjanovića.* Zamoljeni smo da uvrstimo: Izgon M. Marjanovića iz Zagreba ne će ni u čem zaustaviti daljnje redovito izlaženje neovisnog političkog lista *Narodno Jedinstvo,* koji on izdaje i uređuje. List će u svakom slučaju i dalje izlaziti i biti vođen u istom pravcu uz suradnju M. Marjanovića, te drugih političara i suradnika. U ostalom i pitanje samoga izgona M. Marjanovića, određenog prije premetačine, obavljene u stanu i upravi lista, nije još definitivno riješeno, pošto su poduzeti koraci, da se čitava afera pročisti. Do sada pak nije ni premetačina ni istraga ništa iznijela, što bi moglo dati povoda oblastima za daljnji postupak, a zaplijenjeni materijal je već i od strane policije povraćen.« (Broj od 20. VII 1914.)

U članku *Naši iseljenici* ističe se jedinstveno protivaustrijsko držanje Južnih Slavena u Americi: »*U Argentini* objavljen je popis pučanstva. Tom su prigodom Hrvati, Slovenci i Srbi vrlo pazili, da ih se ne upiše kao Austrijance, kako se to kod prijašnjih popisa činilo.« (*Hrvat* od 17. VII 1914.)

Značajno je i ovo starčevićansko propagiranje nove hrvatske politike u Bosni, koja se zalaže za zajednički, složan rad sa Srbima. To je utoliko važnije što su hrvatsko-srpski stranačko-politički odnosi poslije sarajevskog atentata bili u Bosni najvećma zatrovani.

»*Nova hrvatska stranka u Bosni.* Novi hrvatski zastupnik za izborni kotar Ljubuški-Stolac dr. Petrović održao je na Ilijino skupštine u svom kotaru na kojima je zastupao stanovište Srba glede otkupa kmetova, dok su hrvatski i muslimanski klub na protivnom stanovištu. Zaključeno je na skupštinama osnovati novu hrvatsku pučku stranku, koja će stajati na principu obligatnog otkupa kmetova.« (*Hrvat* od 23. VII 1914.)

Za starčevićansko shvaćanje o hrvatsko-srpskim međunacionalnim odnosima značajna je okolnost da *Hrvat* u broju od 6. VII 1914. donosi bez ikakvog komentara rezoluciju *Jugoslavenske nacionalističke omladine, donesenu na njenoj beogradskoj* skupštini neposredno poslije sarajevskog atentata (2. VII 1914), koja sadržava između ostalog: »... omladina se vrlo veseli, što ispadi frankovaca nisu bili odobreni od cjelokupnoga hrvatskoga dijela južnoslavenskoga naroda; omladina pozdravlja sve Hrvate, Slovence i Srbe, koji trpe od nečuvenih i neopravdanih navala, te su zadržali svoj ponos.«

Starčevićanac dr Majer je 8. VII 1914. izjavio u svom saborskom govoru između ostalog: »Kad Srbi nisu više htjeli da se bore protiv Hrvata, onda ih je Austrija počela goniti. Austrijska politika uređena je po načelu: gnjeti i jedne i druge, a posljedica te krive politike je sarajevski atentat.« (*Hrvat* od 9. VII 1914.)

U toj Majerovoj izjavi ne ističe se samo da je položaj ugnjetenih Hrvata i Srba u Monarhiji potpuno istovetan u odnosu na Austriju nego se sa strane predstavnika Starčevićeve stranke prava prvi put izriče misao da je sarajevski atentat njihovo zajedničko djelo, u kojem je došao do izražaja i srpski i hrvatski revolt protiv nacionalne potlačenosti južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj.

Za starčevićanski stav prema oslobođenju i ujedinjenju od osobite važnosti je govor narodnog zastupnika Stjepana Zagorca, održan u Hrvatskome saboru 11. VII 1914. Zagorac je tom prilikom rekao između ostalog: »... borba za ustav u ovom sistemu, koji je učinio iz našega ustava fikciju je iluzorna ... Čita broj *Narodnih Novina* u kojem je proglašen komesarijat. Uz ovakovu politiku monarkije kojom se neprestano uvađaju absolutizmi i komesarijati, odista *ne preostaje ništa drugo – nego atentat i borba revolverom ... Komesarijatima i policajnim mjerama u Bosni postići će se posve obratno od onoga, što se misli postići.* (Pavelić: Sad osnivaju vojne krajine u Bosni). *Na jugu monarkije poduzimaju se ovakove mjere, jer se kaže, da se našla jedna struja, koja hoće*

da se mi sjedinimo sa kraljevinom Srbijom. A kada bi se našla ovakova struja, ne bi bilo ni čudo, jer u ovakovim prilikama lahko mogu ljudi doći na ideju, da izvan monarkije traže svoj spas. Ali neka znadu oni u Beču, da se ovakovi pokreti ne dadu vješalima ugušiti. Hrvati su bili uvijek lojalni, *ali će doći novi naraštaj, s novim idejama, koji će pitati nas starije: »Pa koji su plodovi te vaše lojalnosti?« Ljude se dade ubiti, ali ideje ne...* Ako se nad našom domovinom i nadviju oblaci, oni će biti potjerani burom i onda će opet sinuti sunce našoj domovini. *Zato treba da ustrajemo u borbi.« (Hrvat* od 13. VII 1914. – kurziv V. B.)[12]

Starčevićansko afirmiranje narodnog jedinstva južnoslavenskih naroda došlo je do izražaja u to prvo vrijeme nakon sarajevskog atentata i u objavljivanju stavova jednog od najuglednijih hrvatskih političara i privrženika Starčevićeve stranke prava u Istri, narodnoga zastupnika Vjekoslava Spinčića, koji je u svom govoru, održanom u Poljicima 13. VII 1914, rekao o međunacionalnim odnosima Hrvata, Srba i Slovenaca, između ostalog i ovo: »... Poslije potresnoga čina, koliko je nas u monarkiji, treba da se čim gušće stisnemo u redove, da to lakše odolimo navalama tuđih naroda na naš narodni život, na naše bivstvo, jer su ti narodi poslije toga prežalosnoga čina postali proti nama žešći, nego li bijahu prije«. (*Hrvat* od 16. VII 1914.)

Za starčevićansko stajalište prema rješenju hrvatskoga i južnoslavenskog pitanja značajan je uvodnik objavljen u *Hrvatu* od 18. VII 1914. pod ironičnim naslovom *U Tiszi je spas.*

Osuđujući oportunističku politiku vodstva Hrvatsko-srpske koalicije, koje se u strahu od progona stavilo poslije sarajevskog atentata sasvim u službu predsjednika mađarske vlade grofa Tisze, uvodnik ustaje protiv onih režimskih političara koji se zalažu za ujedinjenje južnoslavenskih naroda pod Austro-Ugarskom. Starčevićansko protivljenje takvom ujedinjenju izraženo je na ovome mjestu uvodnika: »... sudeći po izjavama prvih njezinih ljudi u saboru, gg. Rojca i dra Badaja, slavna hrvatsko-srpska koalicija nazrijeva u grofu Tiszi providencijalnog muža, od kojega da se je za budućnost mnogo nadati glede saniranja spornih ugarsko-hrvatskih odnošaja. Jedno ovdješnje, koaliciji vrlo sklono glasilo pošlo je dapače tako daleko, da je pred nekoliko dana ustvrdilo, da bi taj Tisza, obdržavajući vjerno načela nagodbenog zakona od god. 1868, mogao na njegovu temelju ujediniti sve Jugoslavjane u monarkiji! Kako li je neki svijet u Hrvatskoj čedan i s malim zadovoljan!«

U tom pogledu je značajan i nekrolog objavljen u podlisku *Hrvata* od 18. IX 1914. pod naslovom *Dr Franjo Marković*, koji sadržava između ostalog: »... Ideal Strossmayerov, da hrvatstvo uzme u svoje ruke kulturno vodstvo ujedinjenih južnih Slavena, u koju svrhu osnovana je i Jugoslavenska Akademija u Zagrebu, prigrlio je svom dušom dr Franjo Marković i poradio svim svojim umnim silama, da se postignuće toga cilja pospješi... čitav njegov kulturni rad prožet je izrazitom patriot-

[12] Zagorčev govor je u cijelosti objavljen u *Stenografskim zapisnicima sabora...*, nav. djelo, str. 1491–1494.

skom tendencijom. Pristajao je ipak uz Strossmayer-Mažuranićevu stranku (obzoraše), držeći da ona nastavlja hrvatski preporod započet ilirskim pokretom i misleći da ona najbolje odgovara njegovim slavenofilskim osjećajima. Dakako, da za političke pogrješke obzoraša Marković nije odgovoran . . .«[13]

A kada se, zbog opsadnog stanja i cenzure, za slavensku i južnoslavensku stvar drukčije agitirati nije moglo, onda se pribjegavalo štampanju *oglasa* ili objavljivanju »nedužnih« stihova u podlisku *Hrvata.*

Tako broj od 12. XII 1914. na čelu četvrte stranice donosi ovaj oglas: »*Stranim putnicima do Trsta preporuča se dobro znani Hotel Balkan jedini slavenski hotel u Trstu . . . sastajalište svih Slavena, svi slavenski časopisi na raspolaganju.*«

Propagiranje potpunog oslobođenja svih južnoslavenskih zemalja može se naslutiti i iz stihova objavljenih u podlisku *Hrvata* od 24. XII 1914. Taj podlistak je cenzura tako okljaštrila da mu je uz veći broj stihova brisala čak i polovicu naslova, koji glasi *Hrvatskim pradjedovima* – – – (ostalo zaplijenjeno). Ali i preostali stihovi, i mjesto gdje su prekinuti intervencijom cenzure, nedvoumno svjedoče o tome s kakvom su tendencijom štampani. Evo nekoliko od tih preostalih stihova:

Baš ko i negda vama
upravo isto nama
sa neba sunce sije;
ali ne zrije, ne grije,
jao! doma nam istog:
cijelog, slobodnog, sretnog.

Našim zar žilam druga krv struji,
neg što je negda grijala vas,
vremena suprot bjesnoj oluji
izvojštiti da si možemo spas,
nego sved drjemljuć mrtvila sanak
vapimo žudeć skori uranak . . .
O, dajte, oci, nek svet vam glas
od blize smrti očuva nas,
nek od Balkana do Sinjeg mora
jeka zaječi vašega zbora: – – –
(slijedi dvadesetak bijelih, zaplijenjenih stihova).

Za odnos glavnih nosilaca protivaustrijske politike u Hrvatskoj prema rješenju hrvatskog pitanja u okvirima ili izvan okvira Monarhije – značajna je ona posredna podrška koju starčevićanci od samog početka pružaju politici Frana Supila i Trumbića u inozemstvu.

[13] Podlistak je potpisan inicijalima *B. J.*, a autor mu je dr Blaž Jurišić (napom. V. B.).

Svoju solidarnost s akcijom protivaustrijske političke emigracije iz Hrvatske, koja će na čelu sa Supilom i Trumbićem osnovati Jugoslavenski odbor u Londonu, Starčevićeva stranka prava će izraziti već povodom prvog javnog istupa te emigracije, koja je u vezi s jednim govorom predsjednika mađarske vlade grofa Tisze o držanju Hrvata na strani Habsburške Monarhije – objavila u talijanskoj štampi ovu Izjavu s potpisom *Hrvatski odbor u Rimu:*

*»Hrvati u inostranstvu, koji su se srećnim slučajem na vrijeme mogli da spase od tamnice ili progona, kojima austrougarske vlasti u raznim oblicima sprečavaju predstavnike hrvatskoga naroda da na hrvatskom zemljištu iskažu svoje prave osjećaje, odlučno prosvjeduju pred licem prosvijećene i slobodumne Evrope protiv podvala grofa Tisze, koji želi da zavede evropsku javnost o pravomu stanju stvari u Austro-Ugarskoj i o pravim osjećajima kojima je prožet hrvatski narod.**

Potpisani odbor Hrvata prije svega izjavljuje, da će ostati potpuno bezuspješan pokušaj grofa Tisze, da odvoji stvar hrvatskoga naroda od stvari srpskoga naroda, i da ne će ništa koristiti pritisak, koji se sada vrši na predstavnike i na sam narod u Hrvatskoj. Mi izjavljujemo da iz svečanih izjava hrvatskoga sabora proizlazi, da se Hrvate i Srbe smatra jednim istim narodom, koji imade jedne iste ideale, koji je jedan i nedjeljiv po svetom jedinstvu materinske zemlje, krvi i jeziku, a koji je bio pocijepan jedino djelovanjem onih, koji su dosada ravnali sudbinom jednoga dijela toga naroda.

Hrvatski odbor prosvjeduje protiv rata, koji je poduzet protiv Srbije i Crne Gore, tih životnih dijelova našega naroda; prosvjeduje protiv pohvala zbog heroizma, ljubavi, požrtvovanja i samoprijegora, koje pohvale iz usti ju grofa Tisze zvuče kao okrutna uvreda za hrvatski narod. Evropa, kojoj agenti austro-ugarski lažno prikazuju stanje stvari, treba da svaku manifestaciju, vojničku ili gradansku, koja se pripisuje Hrvatima na teritoriju austro-ugarskom, smatra iznuđenim nasiljem na tijelu i na savjesti Hrvata. Vjerni predajama djedova, Hrvati su uvijek naglašavali volju, da žive slobodni i nezavisni, i usprkos časovitih nesporazumaka i sporova između Hrvata i Srba, koji sporovi su bili od daleko manje oštrine, nego sporovi između Bavaraca i Prusa u Njemačkoj. Hrvati su stalno proglašavali istovetnost svojih posljednjih ciljeva s posljednjim ciljevima srpske braće.

Sadašnji je rat madžarski i austrijski rat, ali nipošto hrvatski ili slovenski rat. A baš sada, kad od Tilsita do Kotora, Njemačka i Austrija, vojujući sjedinjenim silama, stopljene u jednu vojsku, proglasuju istovetnost njihovih političkih programa, hrvatski rodoljubi svjesni najviših interesa Slovenstva, koje predstavljaju danas Rusija, Srbija i Crna Gora, počinili bi svjesno narodno samoubijstvo, kad bi od svoje vlastite volje odobrili mrcvarenje srpskoga naroda.

Potpisani odbor izjavljuje, da bi se čitavi hrvatski narod, kad bi bio slobodan da iskaže pravu svoju misao, podignuo jednodušno protiv okrutnoga i uvredljivoga poziva, da se bori za svoje vjekovne tlačitelje, ili čak zajedno sa stoljetnim dušmanima Jugoslovenstva Turcima, tim bičem kršćanstva, za koje su baš Hrvati prolili potoke krvi i zadobili častan naziv „Predziđe kršćanstva". Kad su Srbi u slavnom balkanskom ratu pobijedili Turke, Hrvati su to pozdravili neiskazanim još oduševljenjem, kao da su i sami tim ratom bili oslobođeni. A sa najvećom boli morala je cijela Hrvatska, izuzev nekoliko plaćenika i zavedenih, gledati bombardovanje Beograda, u kojemu su prije dva vijeka bili carski orlovi Eugena Savojskoga pozdravljeni kao oslobo ditelji.

Ova dva događaja, oslobođenje Beograda od Turaka i sadanje bombardovanje Beograda, i Hrvatima najbolje dokazuje, kako je Austro-Ugarska postala od oslobo ditelj ice razarateljica narodnoga jedinstva Srba i Hrvata.

** Ugarski ministar predsjednik grof Stjepan T i s z a rekao je u peštanskom parlamentu u mjesecu decembru ove riječi: »Naša hrvatska braća dala su u ovome ratu takav primjer junaštva, ljubavi, požrtvovanja i samoprijegora, da je takovo njihovo ponašanje postalo izvorom ljubavi, povjerenja i poštovanja prema njima u srcima svih dobrih Madžara i Austrijanaca.«*

Hrvati teže za narodnim preporodom na osnovima građanske slobode i političke nezavisnosti i unatoč toga što su prisiljeni, da svoje sinove šalju u ovaj pogani rat. očekuju sa nestrpljenjem i pouzdanjem rasap njihovih tlačitelja, koji i sada, uvredljivim pohvalama grofa Tisze kušaju da hrvatsko pleme podčine sebi i dalje, denuncirajući ga, potlačena i nevina, preziru prosvijećenih i slobodumnih naroda.«[14]

Ne može se utvrditi da li je i kada redakcija *Hrvata* bila upoznata s Izjavom Trumbićeva Hrvatskog odbora u emigraciji – mogućnost takvog upoznavanja je postojala preko talijanske štampe, koja je tada još dolazila u Austriju – ali se po svemu onome što je Hrvat pisao u vezi s Tiszinim pohvalama može sa sigurnošću utvrditi da su starčevićanci zauzeli stajalište koje je bilo identično sa Trumbićevom Izjavom.

Prvo reagiranje starčevićanskog lista na Tiszin govor objavljeno je u uvodniku *Hrvata* od 1. II 1915. pod naslovom *Tisza o Hrvatima i Hrvatskoj.*

Najveći dio toga uvodnika je prenošenje Tiszina govora prema *Pester Lloydu*, a samo početnih tridesetak redaka sadržavaju tekst što ga je napisalo uredništvo *Hrvata.* Taj kratak tekst redakcije karakterističan je po tome što je na tri mjesta ispunjen zaplijenjenim bjelinama, ali usprkos tome je u njemu jasno izraženo antitisinsko, protumađarsko stajalište starčevićanaca. Taj tekst glasi:

»U Budimpešti su počeli priređivati tzv. „savezničke koncerte" na kojima bi imali sudjelovati prvi umjetnici, a čisti dohodak ići će na jednake dijelove pripomoćnom ratnom fondu svih saveznika, za sada dakle Austro-Ugarskoj, Njemačkoj i Turskoj.

Prvi takav koncert, kojega je od sudjelujućih umjetnika otvorio glasoviti češki guslač K u b e l i k, oženjen s jednom mađarskom groficom, bio je u peštanskoj glazbenoj akademiji u subotu a uvod mu je dao sam grof Stjepan T i s z a sa svojim predavanjem koje je za nas u t o l i k o zanimljivije, što u ovo šest mjeseci rata, u kojem je vremenu Tisza – – – *(zaplijenjeno nekoliko riječi)* govorio, nikad nije naročito spomenuo

[14] *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919. Sabrao ih Ferdo Šišić,* Zagreb 1920, str. 12–14.

Donoseći navedeni proglas, Šišić ga datira sa »Rim, u decembru 1914«, uz napomenu da ga objavljuje »iz originalnog koncepta« i da je »Izjava ova izašla u *Corriere dela Sera,* a potom i u drugim talijanskim novinama«. U drugoj svojoj napomeni, koja je naprijed navedena ispod crte uz sam tekst Izjave, Šišić tvrdi da je Izjava Hrvatskog odbora odgovor na govor što ga je Tisza održao »u peštanskom parlamentu mjeseca decembra«.

M. Paulova u navedenom djelu (str. 31) piše da su pomenutu izjavu »emigranti *na početku g. 1915«* objavili kao odgovor Tiszi. »Do toga je« – iznosi dalje Paulova – »došlo ovako: Tisza je *u svom novogodišnjem govoru u ugarskom parlamentu dne 1. siječnja 1915.* u nakani da djeluje na inostranstvo isticao lojalnost Hrvata. Stoga je veličao junaštvo hrvatskih četa nastojeći sasvim prozirno da tako omete nakane Srbije i težnje samih Hrvata i njihove emigracije za oslobođenje i ujedinjenje . . .«

Čini se po svemu da Šišćeva tvrdnja kao i ona Paulove nije tačna što se tiče mjesta i vremena gdje je i kada je održan Tiszin govor, pa je u vezi s time netačno i datiranje objavljivanja Izjave Hrvatskoga odbora. Tisza nije taj svoj govor održao »u peštanskom parlamentu mjeseca decembra«, nego na prvom takozvanom »savezničkom koncertu« u peštanskom Glazbenom zavodu 30. januara 1915. (Vidi uvodnik *Hrvata:* »Tisza o Hrvatima i o Hrvatskoj«, objavljen u broju od 1. II 1915).

Hrvata i Hrvatske, naprotiv, služio se je takvim frazama – – *–(slijede dva bijela zaplijenjena retka)* da su mnogi kod nas držali, te grof Tisza uvrštava u isti svoj koš Hrvate i Hrvatsku, što je izazivalo u hrvatskoj javnosti svakakovo razpoloženje, ali nikad takovo, da bi – – *(slijedi jedan zaplijenjeni redak)* moglo naći svoju jeku i u narodnoj štampi.«

Antimađarska intonacija je dana i interpretaciji izvještaja Pester Lloyda, iz koje izlazi da su Tiszin govor imali razloga da pozdravljaju čestim usklicima *Éljen* samo prisutni mađarski slušaoci, prije svega zato jer je sadržaj Tiszina govora očito bio uperen protiv interesa hrvatskoga naroda.

U broju od 3. II 1915. *Hrvat* objavljuje članak pod naslovom *Grof Tisza i barun Skerlecz*, u kome je cenzura propustila samo objavljivanje telegrama omrznutog mađaronskog bana Skerlecza, u kome on čestita Tiszi na njegovu govoru od 30. I, a Tisza mu isto tako brzojavno odgovara. Osim ta dva telegrama pretcenzura je u tom članku ostavila još samo ovaj tekst: »I poluslužbeni *Budapesti Hirlap* osvrće se na nedavni govor grofa Tisze o Hrvatima, pa veli: Ministar predsjednik je izrekao govor, koji bi imao da nađe odjeka u cijeloj zemlji, dapače i preko njezinih granica. Ministar je hvalio hrvatske vojnike, koji su po njegovom mnijenju dostojni drugovi mađarskih vojnika, a tada je preskočio s ove teme na škakljivi teritorij mađarsko-hrvatskog pitanja« – – *Sve drugo je, preko tri četvrtine članka, zaplijenjeno.*

Ali i samo objavljivanje Skerleczova telegrama je prešutno govorilo čitaocima da se Tiszinim govorom u Hrvatskoj oduševljava samo u *Hrvatu* ranije nebrojeno puta uglavljeni eksponent mađarske ugnjetačke vladavine i, uz Tiszu i ostale peštanske vlastodršce, glavni nerijatelj slobode hrvatskoga naroda. Isto su tako dva bijela zaplijenjena stupca nedvojbeno svjedočila o negativnom, neprijateljskom stavu starčevićanaca prema grofu Tiszi i njegovim sračunatim pohvalama o tobožnjoj hrvatskoj lojalnosti i privrženosti Habsburškoj Monarhiji.

6. II 1915. *Hrvat* na prvoj stranici objavljuje članak *Vilag o dojmu Tiszina govora u Hrvatskoj.* I taj članak je mjestimično zaplijenjen, a njegov zaključni dio glasi: »List govori onda o političkom položaju Hrvatske i dolazi do zaključka, da koli Hrvati, toli i drugi naši Slaveni ne imadu iščekivati uvjete za njihov razvitak iz Srbije ili Beograda, u opće od nikuda, nego jedino u okviru zemalja svete krune ugarske.«

I tu je ezopovski jezik *Hrvata* progovorio jasno svojim čitaocima: kad Mađari, neprijatelji i tlačitelji Hrvatske tvrde da Hrvati ne treba da očekuju bolju budućnost u povezanosti s faktorima izvan Habsburške Monarhije, nego »jedino u okviru zemalja svete krune ugarske«, onda je to značilo da se hrvatski narod treba da orijentira baš u suprotnom pravcu i da očekuje svoju slobodu izvan tih austro-ugarskih okvira.

Svoju solidarnost s Trumbićevim odborom u emigraciji *Hrvat* je uspio da izrazi i u svom broju od 13. II 1915. Tu se najprije objavljuje članak pod naslovom »*Hrvatski odbor« u Italiji*, koji sadržava između ostalog: »Iz jučerašnjega *Pester Lloyda* saznajemo, da Hrvati, koji se nalaze u

Italiji, davaju izjave, kojih međutim točni i pravi sadržaj iz pisanja *Pester Lloyda* ne razabiremo, pa se prema tomu ne možemo o njima ni izjavljivati, a za naše čitatelje priopćujemo samo ono, što *Pester Lloyd* piše. Taj Pester Lloydov odlomak u rubrici *Jedan dan svjetskoga rata*, s podnaslovom *Mitijski odbor hrvatskih emigranata*, glasi:

»U talijanskim listovima obilazi sablast po bijelom danu. Odbor hrvatskih emigranata objelodanjuje u talijanskim listovima grozomornu polemiku proti najnovijem govoru grofa Tisze, u kom se toplim i čuvstvenim riječima naglašuje na bojnim poljanama sadašnjega rata utvrđeno i u povjesnoj tradiciji obaju naroda ukorijenjeno bratstvo na oružju među Hrvatima i Mađarima. Odbor silom hoće, da to nije istina. On izjavljuje, da je oprijeka između srpskog narodnoga ideala, kako se je utjelovilo u krvavoj srpskoj propagandi, i između hrvatske ideje – mađarski izum. Što je u istinu hrvatsko, to se osjeća solidarnim sa srpstvom Narodne Odbrane, te smatra ovaj rat pokušajem, da se podjarmi ono slavenstvo, koje mora da nalazi u Rusiji svoju najsavršeniju evoluciju i svoju zaštitu ... Svi se hrvatski političari nalaze u zemlji, te se jednodušno i bez svake rezerve izlažu za borbu, što ju vodi Ugarska i monarkija proti Rusiji i Srbiji. Prebrojimo li glave ljudi, koji su ikada nešto vrijedili u javnom životu Hrvatske, tad će najviše jedna samo faliti: glava gospodina Supila. On je pripovijedao, da je Hrvat, ali kad je buknuo rat na Srbiju, postalo mu je prevruće u domovini, te je umaknuo u inozemstvo. Očito je, da je znao zašto je za njega bolje, ako boravi vani. Samo on može biti onaj »hrvatski odbor«; ta u onoj bombastičkoj polemici protiv govoru grofa Tisze, što ju je čitavi hrvatski narod primio sa zahvalnim odobravanjem, čuju se zvuci, što ih poznamo kod one zagonetne osobe, koja je za kratko vrijeme mogla u hrvatskom javnom životu igrati onako neslavnu ulogu. Hrvatski narod nema nikakovoga posla s tim čovjekom, koji je u tako sudbonosni čas odmaglio u tudinu, te već tim prekinuo svaku nit, koja je opstojala među njim i hrvatskim narodom. Gospodin Supilo je posvema osamljen, on je jedina sramotna iznimka, koja potvrđuje sjajno pravilo. Nijedan drugi Hrvat nije mu se pridružio, a ako talijanski listovi označuju njegov osamljeni glas kao glas reprezentativnoga zastupstva cjelokupnoga hrvatskoga naroda, tad je to u najboljem slučaju dokaz svjesne i hotimične pristranosti, kojoj se imade opreći i najmanji trag bonae fidei ...«

A na istoj stranici tog istog broja od 13. II 1915. *Hrvat* donosi i ovaj napis kojim se pobijaju tvrdnje *Pester Lloyda* i afirmira Hrvatski odbor: »*Hrvatska kolonija u Rimu.* Prema vijestima milanskog *Corriere della Sera* rimska kolonija Hrvata dosta je brojna, te u zadnje vrijeme pokazuje dosta djelatnosti. Sa Hrvatima rade skupa i naša braća Slovenci.«

Za starčevićanski stav prema Tiszinim izjavama karakteristično je i ovo pisanje *Hrvata* od 15. II 1915, objavljeno u rubrici *Politički pregled:* »Nakon stanke od puna tri dana, jučer je nastavio, a čini se i svršio peštanski A z E s t donašanjem utisaka hrvatskih političara, što ih je kod nas proizveo poznati Tiszin govor ... Međutim ono nekoliko

redaka što ih stavlja u usta zast. *Peršiću*... dokazuje, da je to razgovaranje moralo proći kroz više cenzura, a najmanje kroz cenzuru samoga pisca, koji je zašutio sve, što mu nije konveniralo, napisao pak što od zast. Peršića nije ni čuo!

Prema *Az Estu* zast. *Peršić* (jedan od vođa Starčevićeve stranke prava – napom. V. B.) bi imao reći: »Ako je Tisza doista tako pametan čovjek, kao što to kažu i kako izgleda, tad će provesti ono, da Hrvatska i Ugarska žive u miru. Ugarska bez Hrvatske ne može da bude, upravo tako, kao ni Hrvatska bez Ugarske. Jedna je na drugu upućena. (U istinu je bilo rečeno: da Ugarska treba više Hrvatsku, nego li Hrvatska Ugarsku, jer mi smo na moru). Za šest mjeseci rata, jedva je pala riječ o Hrvatskoj. Tisza ju je doduše više puta spomenuo, ali samo među narodnostima. (Rečeno je bilo, da se čitavih šest mjeseci rata Hrvatska nije ni spominjala, kao da je nema; prem je Tisza u to vrijeme više put progovorio, ali tako, kao da nas izjednačuje sa ugarskim narodnostima). Dobro se doima da se je posebno bavio s nama. (To nije bilo rečeno, ali je bilo rečeno, zašto je Tisza po mnijenju zast. Peršića posebno o Hrvatima i Hrvatskoj progovorio, s čime je onda mađarski novinar polemizirao, no toga *Az Est*, kao i ostalo nije priopćio).«

Svoje nevjerovanje u iskrenost simpatija mađarskih vlastodržaca prema hrvatskom narodu *Hrvat* je izrazio i u ironično napisanom članku *Mađari neka vole Hrvate*, koji se završava ovim riječima: »Mađari neka vole Hrvate, tako im se sada poručuje. – Vidit ćemo, hoće li na ovakove poruke misliti i poslije rata, a što je glavno, njih se držati i prema njima postupati!« (Broj od 17. II 1915).

Na Tiszine i ostale austromađarske hvalospjeve Hrvatima i njihovoj tobožnjoj odanosti i vjernosti Austro-Ugarskoj, koje su sad u vladinim krugovima i u režimskoj štampi nenadano počele pljuštati s očitim ciljem da se opovrgnu i razbiju tvrdnje Hrvatskog odbora u Rimu o stvarnom antiaustrijskom i antimađarskom raspoloženju hrvatskoga naroda i o njegovoj potpunoj solidarnosti sa Srbijom i s oslobodilačkim težnjama južnoslavenskih naroda – odgovara se i u uvodniku *Hrvata* od 25. II 1915. pod naslovom *Pohvalnice*. Početni, prvi pasus toga uvodnika, koji sadržava otvoreno izrugivanje tim pohvalama peštansko-bečkih vlastodržaca, glasi: »Mi smo Hrvati osobito sretan narod. U najnovije doba stali smo neočekivano dobivati pohvalnicu za pohvalnicom. Kao da se natječu, tko će nam ih više i ljepših dati.« U narednih dvadesetak redaka pozivaju se mjerodavni faktori Monarhije da, ako ozbiljno misle ono što govore, povuku konzekvence prema onima koji već mjesecima denunciraju pripadnike hrvatskoga naroda kod državnih vlasti. »Bila bi sad dužnost onih, ka kojima su te denuncijacije dolazile i koji su ih po svojoj dužnosti (možda i proti svojoj volji) morali slušati i registrirati, – bila bi, velimo, dužnost tih čimbenika, da ogavne denuncijante pobacaju van, čim se prvom zgodom opet na njihovim vratima pojave. Ogavna čeljad neka već jednom osjeti, da se njezin posao ne može naplaćivati inače, nego li prezirom.«

Sve ostalo, preko tri četvrtine teksta ili punih sedamdeset redaka je u tom uvodniku zaplijenjeno.

Odgovor Tiszinim pohvalama hrvatskih vojnika predstavlja i ovaj zbog cenzure uvijeno napisan članak *Hrvata* od 27. II 1915, koji sadržava između ostalog: »Što se tko od rata nada? Čudnovato, s kime god čovjek govori, kojegod novine okrene, domaće ili vanjske, tuzemne ili inozemne, gotovo svuda susreće neku nadu na bolja vremena poslije rata . . . pa stoga nije čudo, kad se sve nada, da se nadaju i naši stari unionisti, ili kako smo ih u normalna vremena zvali – mađaroni. – Da je tako, svjedoči nam razgovor grofa Štefice E r d ö d y a sa urednikom peštanskih novina *A Nap*, koji razgovor nalazimo preveden u jednom sarajevskom listu i glasi:

»Mislim, da vam je poznato, da sam ja član takozvane starounionističke grupe, a kao takav zagovornik sporazuma i bratstva između Hrvatske i Ugarske. Baš zato čitao sam s veseljem govor grofa Stjepana Tisze, u kojem izriče Hrvatima priznanje . . . Što se tiče rata, s veseljem možemo vidjeti, da u tom pogledu vlada među narodima monarhije potpuno i savršeno jedinstvo. Svi se junački i hrabro bore za zajednički interes i za domovinu . . . vojska naša i njemačka ubiru prekrasne uspjehe, pa ne dvojim da će konačno biti pobjeda naša . . . Sadašnjoj hrvatsko-srpskoj koaliciji, kako vidimo, ponestaje u zemlji popularitet i upliv . . . Grof Stjepan Tisza, ako i nadalje namjerava njegovati hrvatsko-ugarsko bratstvo, neka stupi u saobraćaj sa starim unionistima, neka traži s njima kontakt. Tu imade izvrstnih političara, koji su na čistu o tom, što je zajednički interes za Hrvatsku i Ugarsku. Otvoreno govoreći u govoru Tiszinom čitali smo sbližanje k starim unionistima.

Nitko ne zna, rekoh, kada će biti kod nas budući izbor. Držim mogućim, da će u skoroj budućnosti nastati grupacije i d a ć e s t a r i u n i o n i s t e p o s t a t i s p o s o b n i, d a p r e u z m u v l a d u. Ovakova grupacija, po mojem mnijenju, bila bi u stanju, da uz njegovanje hrvatskih i ugarskih interesa stvori stabilnu situaciju.«

Po *Hrvatu* se, dakle, Tiszinim izjavama veseli, oduševljavajući se za sporazum i bratstvo s Mađarima, jedan od najkompromitiranijih i najomrznutijih predstavnika starih mađarona, grof Erdödy. Iznošenje same te činjenice znači da su svi neprijatelji mađarona i njihove politike podjarmljivanja Hrvatske Ugarskoj – i protiv Tisze i protiv zajednice s Mađarskom.

Za reagiranje Starčevićeve stranke prava na sračunato austro-mađarsko isticanje tobožnjeg junaštva hrvatskih vojnika – od osobite važnosti je članak *Mađarska politika i hrvatska junaštva*, objavljen u *Hrvatu* od 18. III 1915. Taj članak je karakterističan iz dva razloga. Prvo po tome što je u njemu zaplijenjeno zaključnih petnaestak redaka, gdje je bez dvojbe bilo izneseno negativno stajalište redakcije prema pohvalama što ih tendenciozno izriču glavni neprijatelji i porobljivači hrvatskoga naroda; a drugo po onome što je u tim izjavama austro-mađarskih političara. publicista i vojskovođa uredništvo istaklo posebnim r a z m a k n u-

t i m ili *debljim slovima.* Ako se pažljivo pročitaju tako istaknuta mjesta, onda se u njima mora jasno uočiti upozorenje hrvatskim čitaocima da se u čitavoj toj halabuci predstavnika vladajuće, ugnjetačke njemačko-mađarske nacije Hrvatska tretira kao provincija južne Mađarske, čime joj se negira čak i ona državnopravna samostalnost zagarantirana Nagodbom; da austro-mađarska komanda na najteže i najpogibeljnije sektore ratišta svjesno i planski baca H r v a t e i B o š n j a k e; da je glavni cilj rata što ga Habsburška Monarhija vodi protiv Srbije i njenih saveznika – još veće i još potpunije porobljavanje Hrvatske i Balkana; i da zdušno ratovati na strani Austro-Ugarske znači onemogućiti slobodu i ujedinjenje slavenskih naroda i *boriti se za pobjedu Mađara nad njima neprijateljskim nemađarskim narodima i za uspostavu i učvršćenje jedinstvene, hegemonističke mađarske države.*

Pošto je u uvodu donesen telegram austrijskog generala Dankla zagrebačkom gradonačelniku Holjcu, gdje se veliča držanje hrvatskih četa na ruskom ratištu, u nastavku članka objavljuje se ovaj tekst: »Najugledniji mađarski novinar R a k o s i držao je u Pešti ratno predavanje, kako su sada tamo u modi, pa rekao med inim: Samo t a k a v r a t i m a d e s m i s l a i v r i j e d a n j e s t r a š n i h ž r t a v a, koji paralelno teče sa interesima naše zemlje. Za Ugarsku imade ovaj rat tri interesa: Gospodarski, narodni i interes dinastije. Ova tri interesa vode našu politiku u miru i u ratu. S toga već danas moramo razmišljati, kakve ćemo političke smjerove i ciljeve provoditi po svršetku rata, kakova ćemo sredstva upotrijebiti da ih provodimo, koje ćemo političke smjerove trpjeti, a koje ćemo progoniti i kakovim ćemo sredstvima jedne podupirati, a druge uništavati. U ovom je ratu mađarski vojnik povukao na sebe pozornost čitavoga svijeta. Mađarski je narod u ovom ratu počeo iz nova živjeti. I zato smo morali da se zapitamo, što će slijediti poslije rata? Kako se mora razviti sudbina našega naroda nakon rata, pa bilo kakvi mu drago uvjeti mira? *Ugarska je zatvoren teritorij, a otvara se prema jugu. Zato treba da gledamo na jug i kadgod želimo pogledati u svoju budućnost, naš pogled pada na jug.* No međutim osvrnimo se na Austriju. Austrija je oko Mađarske granice konglomerat, koji je međutim upravo tako, kao i mi zatvorena na tri strane. Austrija ne može misliti na to, da bi pošla osvajati u Njemačku, niti da bi pošla protiv Talijanske, a ni na to, da bi pošla osvajati na Istok.

Austrija nema nikakvog drugog puta nego da kroz Ugarsku pođe na Balkan.

Pesti Hirlap u svome izvještaju o rusko-austrougarskim bojevima na jednom mjestu piše slijedeće: »Rusi međutim nisu popustili i pošto im je stiglo pojačanje, navalili su jučer poslije podne tri puta u gustim redovima, ali su bili suzbijeni uz teške gubitke u svojim redovima. Mi smo njihove navale uvijek suzbili i vojno zapovjedništvo vrijednost ovih uspjeha naših vojnika vanredno cijeni, jer imenuje pukovniju, koja je svojom hrabrošću suzbila daleko brojnijega neprijatelja. Ova pukovnija nosi ime generala Dankla. Njegova se vojska sada bije na sjevernoj točki austro-

ugarske fronte u Poljskoj. Ova pukovnija, koja nosi ime generala Dankla, imade svoje sjedište u južnom dijelu Ugarske u Zagrebu. Naša 53. pukovnija slavi hrvatsku hrabrost, što nipošto ne iznenađuje, jer kad valja provaljivati do posljednjeg časa izdržati onda se šalju napred uvijek Mađari, Hrvati, Bošnjaci i Tirolci.«

I Apponyi je držao ratno predavanje u kojem je med inim kazao:

»Pogledamo li na bojno polje, moramo razabrati, da na austrougarskom bojnom polju čine glavnu snagu monarkije Mađari. Nije mi ni na kraj pameti, da time omalovažavam bojne zasluge alpinskih četa Hrvata, Bosanaca. Ali kad će se pitati, tko je najviše branio monarkiju, tada će stajati u prvom redu Ugarska.

Jedinstvena mađarska narodna država

Ako promotrimo političku stranu rata, tada opažamo, *da monarhija samo s toga razloga odgovara svojoj zadaći na bojnom polju, jer imade jedinstvenu ugarsku državu.* One pojave, što se pojaviše u drugoj poli monarhije, kod nas se pojavljahu samo sporedno. *U tome je sadržana jedna velika nauka, da je hiljadugodišnja uredba Ugarske bila neosvojiva naprotiv razarajućim narodnostima. Logički dakle slijedi, da se ove uredbe Ugarske moraju još više gojiti i oživljavati i nastavljati. To su logične premise, no hoće li se i posljedice ovih premisa izpuniti, to ne znam.* Ali što ćemo pokazati u napredovanju više snage, to će se prije ispuniti ono, što želimo. Mađari se dakle moraju boriti za pobjedu na život i smrt, jer se radi o životu i smrti Mađara.

Svatko je uvjeren, da se rat nije mogao mimoići, jer je izazvan akcijom, koja je odavna išla za tim, da se ujedini čitavo Slavenstvo. Mi Mađari, stojimo pred velikom alternativom: ili uništenje Mađara, ili *potpuna izgradnja historijske samostalne i jedinstvene mađarske narodne države!* . . .«

Borbi Frana Supila i Jugoslavenskog odbora protiv talijanskih aspiracija na hrvatske zemlje pruža podršku ovaj veoma značajan uvodnik Hrvata: *Italien rüstet – Italija se sprema.* Taj uvodnik, koji je objavljen nekoliko mjeseci prije sklapanja Londonskog ugovora i u kome je pretcenzura zaplijenila dvadeset i pet redaka, sadržava između ostalog: »Istina, kao kulturan narod mi Hrvati cijenimo kulturu talijansku, cijenimo kod Talijana njihov patriotizam i požrtvovnost, divimo se njihovom narodnom i političkom preporodu, što su ga uz heroička lična pregaranja izveli njihovi velikani u XIX vijeku: ali pod Italiju, pod njezino političko, gospodarsko i kulturno gospodstvo ne ćemo da idemo. Svaki napredak i uspjeh Italije i talijanstva na istočnoj obali Jadrana znači za nas Hrvate politički, narodni i gospodarski nazadak. Mi želimo s Talijanima živjeti u miru i prijateljstvu, jer nas na to i jedne i druge upućuje napokon i sam geografski položaj; u radu njihovih preporoditelja Niccolinia, Massimo D'Azeglio, Cavoura i drugih nazrijevamo primjer, kako treba da i mi postupamo, ako hoćemo da postignemo svoj politički i

narodni preporod: ali pod vlast i gospodstvo Italije i talijanstva ne ćemo. Tko god bi nas rado pod tu vlast spremiti, taj je naš neprijatelj i protiv toga ćemo se do zadnjega daha života boriti. A napokon i prosvijetljeno javno mnijenje, ako ispravno shvaća probitke talijanstva, kako je, čini se, početkom ovog rata barem za neko vrijeme počelo shvaćati, napustit će svoje zahtjeve i pretenzije na zemlje, koje su po prirodnom i povijesnom pravu svojina hrvatskoga naroda. To javno mnijenje u Italiji uvidjet će valjda i samo, da i mi Hrvati imamo ne samo pravo, nego upravo dužnost braniti sebe, svoj nacionalni značaj i teritorijalni integritet svoje zemlje u ime onih istih principa, koji su stvorili i današnju modernu Italiju . . .« (*Hrvat* od 13. I 1915.)

Zajednički interesi Hrvata, Srba i Slovenaca i naglašavanje jedinstvenog južnoslavenskog suprotstavljanja imperijalističkim presizanjima Italije – ističu se i u članku *Talijani i Dalmacija.* Članak u kome se uglavnom prenosi antiimperijalističko pisanje Gaetana Salveminija u rimskom listu *Messaggeru* početkom novembra 1914, sadržava između ostalog: »Odlučna se protivnost, što je mora svaki pametan Talijan pokazati protiv apsurdne težnje, da se Dalmacija učini talijanskom zemljom, rađa iz razloga, što izvire iz činjenica, koje se ne mogu opovrći, pa makar svi stari i mladi autoriteti bili protivni. To su oni razlozi, koji opravdavaju mišljenje starih, a uništuju fantazije savremenih talijanskih publicista.

Prvi je od tih razloga, da Dalmaciju danas nastavaju u postotku još većem, nego prije pedeset godina, Hrvati i Srbi . . . Dalmacija, pripojena Italiji, ne će izazvati protiv Talijana samo neprijateljstvo Hrvata i Srba, koji budu pod talijanskim gospodstvom, nego cijeloga slavenskoga pučanstva sve od Koruške do Srbije.

Kada bi Italija zauzela i Trident i Trst i Istru, teško bi se zavadila s Nijemcima, te bi trebalo dosta vremena neuzdrmanoga gospodstva da pobijeđeni malo po malo prihvate fait acompli. Ako tomu pridoda Dalmaciju, steći će Italija uz neprijateljstvo Nijemaca također mržnju južnih Slavena. »Bismo li bili tako moćni, da izdržimo pritisak dvaju neprijatelja zajedno?« – pita u »Messaggeru« Gaetano Salvemini . . .« (*Hrvat* od 20. II 1915.)

Karakterističan je i ovaj poziv upućen Talijanima u feljtonu *Hrvata* od 3. III 1915: ». . . Neka taj (talijanski) narod sad poradi, da se i drugi svijet, osobito Hrvati, njihovi susjedi, pak i ostali slavenski narodi domognu blagodati slobode i svakoga napretka; neće li oni, da ih stigne prijekor i kazna, koja neminovno stizava sve one, koji iz sebičnosti zlonamjerno rade o tuđoj nesreći i propasti. To imamo da kažemo Talijanima u ovo veliko i sudbonosno vrijeme. *S. K.*«

Ivan Očak

JUGOSLAVENSKI INTERNACIONALISTI U SSSR-u POSLIJE GRAĐANSKOG RATA

Uvod

Kao što je poznato iz literature[1] za vrijeme prvog svjetskog rata u Rusiji se našlo preko dvije stotine hiljada Jugoslavena, bivših ratnih zarobljenika austrougarske vojske. Dio tih ratnih zarobljenika sudjelovao je 1916–1917. godine u dobrovoljačkim odredima koji su bili organizirani u Odesi i borili se na Dobrudžanskom frontu, a većina je ratnih zarobljenika ostala na privrednom frontu, to jest radila na ruskim njivama i u tvornicama. I jedni i drugi – i zarobljenici i dobrovoljci – postepeno su se uključivali u revolucionarni život Rusije. A kad je izbila oktobarska revolucija u Petrogradu i drugim krajevima Rusije, mnogi su zarobljenici aktivno učestvovali u njoj. Poslije napada inozemnih intervenata i bjelogardista 1918. godine na prvu državu radnika i seljaka, na Sovjetsku Rusiju, u redovima crvenogardista, a zatim u regularnim jedinicama Crvene armije, u svim krajevima i na svim frontovima nepregledne Rusije, borilo se nekoliko desetina hiljada Jugoslavena, bivših ratnih zarobljenika. Svakako da su oktobarska revolucija i građanski rat ostavili neizgladiv utisak kako na te mase koje su bile neposredni učesnici tih događaja, tako i na one ratne zarobljenike koji su iz raznih razloga bili samo njeni promatrači. Od najsvjesnijih elemenata ovih Jugoslavena već početkom maja 1918. godine bila je organizirana jugoslavenska komunistička grupa u sastavu Ruske komunističke partije (boljševika), RKP(b). Ta je organizacija bila stvorena najprije u Moskvi, a zatim se brzo proširila na sve krajeve Rusije i Turkestana, gdje su bile koncentracije Jugoslavena, i na jedinice Crvene armije, u kojima su se oni borili. Pored jugoslavenskih komunističkih organizacija i pored članstva Jugoslavena

[1] Vidi: Jugoslovenski dobrovoljački Korpus u Rusiji 1914—1918. Izd. „Vojno delo", Beograd, 1956. g. a također И. Д. Очак: Югославянские интернационалисты в борьбе за победу советской власти в России (1917-1921) Москва, Изд. МГУ, 1966 г. и др.

u Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika) najveći dio masa Srba, Hrvata i Slovenaca u Rusiji pripadao je nepartijskoj revolucionarnoj organizaciji – Jugoslavenskom sovjetu radničkih i seljačkih deputata.[2]

Učešće nekoliko desetina hiljada jugoslavenskih radnika i seljaka – bivših ratnih zarobljenika – u revolucionarnom pokretu u Rusiji, a naročito u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu na strani ruskog proletarijata, a također i stvaranje revolucionarnih organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca, predstavlja svakako jednu od najslavnijih stranica internacionalne solidarnosti Jugoslavena i Rusa. Ta je stranica u posljednje vrijeme dosta razjašnjena u sovjetskoj historiografiji.

U posljednje je vrijeme i sovjetsku i jugoslavensku historiografiju zainteresiralo pitanje o sudbini jugoslavenskih internacionalista, tj. učesnika oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji, o tome šta je s njima bilo poslije svršetka građanskog rata. Sada se više ne može govoriti da to pitanje nije nitko u historiografiji razmatrao, iako još uvijek možemo tvrditi da se nalazimo tek na početku odgovora na njega.[3]

Međutim, već u prvim radovima na tu temu postavljena su i definirana osnovna pitanja, tj. pitanje povratka internacionalista u domovinu (B. Hrabak), pitanje njihova uključivanja u revolucionarni pokret zemlje (D. Škorić), u zelenom kadru i u februarskom ustanku (F. Čulinović). Ali osnovnu brigu historiografija je obratila na pitanje pripreme bivših zarobljenika oko povratka iz Rusije, a manje se bavila glavnim – djelatnošću povratnika u zemlju i, prije svega, njihovim učešćem u revolucionarnom pokretu u domovini. Ali ima još jedno pitanje u vezi s ovom temom koje još dosad uopće nije dodirnuto, ili ako i jeste, vrlo malo – to je pitanje sudbine tih jugoslavenskih internacionalista, koji se nisu vratili u domovinu, a ako su se i vratili, morali su uskoro da je napuste i da ponovno emigriraju u SSSR i da se tu uključe u rad na izgradnji socijalizma na raznim poljima njegove djelatnosti.

[2] И. Д. Очак: Югославянские Советы в России в 1919-1921 гг. „Вопросы истории", Но 6, 1966. г.

[3] Ako se razmatra to pitanje kroz prizmu utjecaja i odjeka oktobarske revolucije na jugoslavenske zemlje, onda će spisak radova sovjetskih i jugoslavenskih biti dosta velik. Ali neposredno pitanja povratnika iz Rusije i njihova učešća u revolucionarnom pokretu u zemlji dodirnuta su tek u nekim novijim radovima. To su: Drago Škorić, Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918, »Starine«, broj 46, Zagreb, 1956; Dr Ferdo Čulinović, Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima, Zagreb, 1957; Dr Bogumil Hrabak, Dolazak organiziranih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918–1919. godine, »Historijski institut Slovenije«, Zbornik, No 4, 1966; И. Д. Очак. Югославянские „возвращенцы" из России. Сб. „Участие трудяшихся зарубежных стран в Октябрьской революции", Москва, 1967; Никола Попович. Югославские коммунисты в России и их подготовка к революционной деятельности на родине в 1918-1921 годах. Москва, 1967, (на правах рукописи для участников сессии); Сергие Димитриевич. Великая Октябрьская социалистическая революция и развитие классовой борьбы и революционного движения на югославенских территориях в ходе первой мировой империалистической войны и в только что созданом объединенном югославском государстве. Москва, 1967 (на правах рукописи для участников сессии).

Tema o djelovanju jugoslavenskih internacionalista u SSSR-u poslije građanskog rata svakako je veoma interesantna, kako s političkog gledišta, tj. utjecaja oktobarske revolucije, tako i s naučnog stajališta. Ona je važna ne samo zbog toga što otkriva malo poznatu stranicu o sudbini jugoslavenskih revolucionara, nego i zbog toga što ona upoznaje čitaoca s izvanrednom stranicom sovjetsko-jugoslavenskih revolucionarnih veza između dva rata, tj. u vrijeme kad nikakvi zvanični odnosi između SSSR-a i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nisu postojali; konačno, ona je važna još i zbog toga što karakterizira i potvrđuje sovjetski i jugoslavenski proletarski internacionalizam. Prema tome, ovaj rad je posvećen pitanju onih Jugoslavena koji su poslije građanskog rata ostali u SSSR-u, u zemlji za koju su se nekoć borili na frontovima građanskog rata zajedno s ruskim proletarijatom.

S obzirom na to što literatura o toj temi tako reći ne postoji, ovaj je rad napisan prema arhivskoj građi raznih sovjetskih arhiva, prije svega Centralnog državnog arhiva Sovjetske armije (CGASA), Centralnog državnog arhiva oktobarske revolucije (CGAOR) i Centralnog državnog arhiva narodne privrede SSSR-a (CGANH SSSR). Pored toga, iskorišćena je privatna arhivska građa i mnogobrojni nepublicirani memoarni izvori bivših jugoslavenskih internacionalista, a također i izjave i ankete živih svjedoka tih događaja ili njihove najbliže rodbine.

1. *Zašto se dio jugoslavenskih internacionalista nije vratio u domovinu*

Građanski rat u Sovjetskoj Rusiji završen je 1921. godine. Poslije njega Sovjeti su počeli s obnovom zemlje i privrednom izgradnjom. Veliki dio Jugoslavena, bivših ratnih zarobljenika, a među njima i učesnika oktobarske revolucije i građanskog rata, počeo se vraćati iz Rusije u domovinu u toku 1918. i čak do 1921. godine. Jedni su se žurili u domovinu da čim prije prenesu veliko revolucionarno iskustvo dobiveno od ruskih boljševika. To se uostalom najbolje vidi iz mnogih izjava i zaklетava koje su oni davali vraćajući se u domovinu. U jednoj od mnogobrojnih izjava upućenih sovjetskim organima koji su pomagali vraćanju govori se: »Mi vam se zahvaljujemo za veliko znanje koje smo dobili od vas, za vašu solidarnu pomoć kojom ste nam omogućili da i mi produžimo vašu veliku stvar do konačne pobjede – uništenja kapitalizma i ostvarenja komunizma u svim našim krajevima na Balkanu i Evropi... Mi vam obećavamo da se nećemo primiriti i da ćemo djelovati do posljednjeg daha, dogod i posljednji kapitalistički tiran nestane sa naše zemlje. Sa tim iskustvom i znanjem koje ste nam vi dali mi se vraćamo sa usklikom: Neka živi slobodna komunistička Rusija! Živjeo Sovjetski komunistički savez, na čelu sa velikim vođom Vladimirom Iličem Lenjinom!«[4]

[4] Центральный партийный Архив Института Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (дальше ЦПАИМЛ), ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 64.

Oni su pri odlasku izjavili: »Mi odlazimo našim rođacima da im pomognemo rasplamsati plamen revolucije, da pokažemo put ka slobodi našoj braći koja još ne znaju šta je to sloboda i ko je to proletarijat.«[5]

Drugi zarobljenici žurili su se natrag u domovinu da se čim prije sastanu i zagrle sa svojim roditeljima, ženama, braćom i sestrama.

Ali i jedni i drugi, bez obzira da li su to oni htjeli ili ne, objektivno su uplašili svojim povratkom vlast novoformirane države – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Kada su se već početkom 1918. godine počele vraćati prve grupe Jugoslavena u domovinu, austrougarska vlast je odmah, još na granici, poduzela potrebne mjere. Već 1. januara 1918. godine mađarsko ministarstvo unutrašnjih poslova poslalo je hrvatskom banu tajni nalog. U tom nalogu bilo je rečeno da se u Rusiji vodi revolucionarna propaganda među zarobljenicima. »Prilikom njihovog povratka – isticalo se u nalogu – mi ćemo osjetiti sve to.«[6] Ministar traži da se poduzmu stroge mjere i naređuje: »... naređujem policiji i njihovim organima u oblasti da obavijeste o svakom sumnjivom slučaju i odmah do daljeg naređenja preduzmu odlučne mjere za zabranu raspaćivanja revolucionarnih ideja.«[7] Slijedeći praktični korak bilo je organiziranje na svim pograničnim prijelazima – u Sloveniji, Hrvatskoj i drugim rejonima kroz koje su se vraćali bivši ratni zarobljenici iz Rusije – specijalnih policijskih komisija. Te su komisije imale zadatak da ispitaju i utvrde »političku odanost« povratnika.

Komandant IV armijske oblasti imao je svog specijalnog predstavnika u Budimpešti. Taj je predstavnik vršio ispitivanje. U njegovu izvještaju od 26. februara 1919. godine rečeno je: »Ovih će dana da stignu nevelike grupe bivših ratnih zarobljenika austrougarske vojske iz Rusije; većina njih su Srbi i Hrvati koji se vraćaju kućama. Po dobivenim podacima neki od njih su pristaše boljševika i imaju namjeru rasprostraniti te ideje u našim krajevima. Molim da se preduzmu mjere.«[8]

U Državnom arhivu Hrvatske nalazi se velika količina poimenih spiskova povratnika iz Rusije. Može se reći da su svi zarobljenici spomenuti u tim spiskovima prošli istragu. U jednom dokumentu ministarstva unutrašnjih poslova od 11. IV 1921. god. govori se da je ministarstvo još prije naredilo da se poduzme neophodna kontrola nad licima i njihovim kretanjem, jer nije isključeno da se među njima nalazi i mnogo boljševičkih agenata i propagatora boljševičkih ideja.[9]

Povratnici su podvrgavani sistematskom pregledu i političkoj istrazi. Oni koji su izazivali sumnju, ili su o njima već postojali raniji podaci, bacani su u zatvore i pritvore. Takav odnos vlasti prema povratnicima

[5] „Всемирная революция", Но 34. 12. XII 1918.

[6] Vidmar J. Josip. Prilozi građi za povijest 1917–1918. g. (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeka oktobarske revolucije kod nas) »Arhivski vjesnik«, sv. I, 1958. (dalje: AV I, 1958), str. 47, Dokum. No 20.

[7] AV I, 1958, str. 47, dokum. No 20.

[8] AV I, dokum. 12 i dr., str. 43–44.

[9] Državni arhiv Hrvatske, F. P RZV, 1921, bez broja.

bio je prirodan za antinarodnu vlast i s obzirom na utjecaj koji je oktobarska revolucija imala na one koji su se vraćali, i na proleterske mase svih zemalja, pa i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Osobito je bio težak položaj povratnika koji su u Rusiji aktivno učestvovali u revolucionarnom pokretu, postali članovi partije, a naročito onih koji su bili u Crvenoj armiji. Najstrašnije za njih bilo je to što su policija i žandari bili dobro informirani o radu povratnika u Rusiji. Najviše podataka o njihovu revolucionarnom radu u Rusiji vlasti su dobile od samih povratnika. Jedni su povratnici baš time htjeli da operu svoje »grehove«, a drugi su vidjeli u tome početak svoje nove karijere. Sve se to može vidjeti najbolje iz knjige »Komunisti«, koju je sastavilo »za službenu uporabu« ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevstva SHS 1921. godine. U toj su knjizi odštampane biografije mnogih povratnika, pa čak i onih internacionalista koji se nisu uopće vratili u domovinu.

O jednom od onih koji se nisu vratili u domovinu napisano je 1920. godine pod br. 1573 slijedeće: »Cvijić[10] – Srbin iz Hrvatske. Sada se nalazi u Rusiji, gdje je član mnogih boljševičkih i revolucionarnih komiteta. Krajem mjeseca maja 1919. god. otpravio je znatan transport komunističke literature iz Rusije u razne evropske zemlje. Vrlo je opasan. Fanatik. Lični opis: srednjeg rasta, koštunjav, lica blijeda, nemirna pogleda, nervoznog kretanja, star 31–32 godine . . .«[11] Sličnih karakteristika o Jugoslavenima koji se nisu vratili bilo je mnogo.

Čini se da je baš ovaj neprijateljski odnos nove vlade prema povratnicima kao i glas o istragama i hapšenjima na granici i u zemlji bio glavni razlog nevraćanja mnogih bivših zarobljenika natrag u domovinu. Osim toga, neki Jugoslaveni crvenoarmijci dobro su pamtili prijetnje bivših oficira još iz Jugoslavenskog dobrovoljačkog korpusa u Odesi, koji su im obećali da će se osvetiti zbog bježanja iz korpusa, zbog simpatija za ruske boljševike, zbog učešća u Crvenoj armiji. Baš te razloge spominju u svom pismu[12] i izjavama bivši dobrovoljci Bosanac S. P. Ivić, koji se borio u Prvoj kavalerijskoj armiji, S. M. Buđonog i M. A. Pavlov (Rodionović) iz Vojvodine, koji se borio na Ukrajini u IV Crvenoj armiji, E. M. Čop, koji je još u Dobrovoljačkom korpusu u Odesi bio osuđen na smrt, streljan, ali je čudom uspio da se spasi. Ti su razlozi svakako imali svoju osnovu, jer se najveći dio oficira bivšeg Jugoslavenskog dobrovoljačkog korpusa u Odesi poslije povratka kućama uvrstio u redovnu vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ili namjestio u državnom aparatu.

Jedan dio internacionalista nije se vratio zbog toga što je smatrao da im je revolucionarna i partijska obaveza da pomognu mladoj državi radnika i seljaka – Sovjetskoj Rusiji – u borbi za pobjedu i učvršćenje sovjetske vlasti. U međuvremenu se učvršćuje nova vlast, i u Jugoslaviji se

[10] U ruskim dokumentima njegovo je prezime Cvejić.

[11] »Komunisti«, Izd. Ministarstva unutrašnjih poslova, Beograd, 1921.

[12] Vidi pismo S. P. Ivića – I. D. Očaku od 27. III 1967. god.

stvaraju uvjeti za izgradnju socijalizma te se i oni kasnije uvrštavaju u tu izgradnju.

Međutim, bili su i drugi razlozi. Njih nam raskriva korespondencija Vojvođanina Mihajha Grbanova, koji se nalazio na radu Črezvičajne komisije u Čeljabinsku. U telegramu koji je on primio iz Moskve od Centralnog jugoslavenskog biroa pri CK RKP(b) 2. maja 1920. godine bilo je rečeno: »Javite da li pristajete na odlazak u Jugoslaviju na partijski rad, ili ostajete u Rusiji na partijskom radu«.[13] Na ovo je Grbanov odgovorio odlučno: »Vaš prijedlog otputovati na partijski rad u Jugoslaviju ja primam, isto tako primam da ostanem ovdje u Rusiji. U stvari, ne sviđa mi se neodlučnost vašeg Centralnog organa partije i smatram da je sasvim suvišno pitanje »hoćeš li ili nećeš putovati u Jugoslaviju«. Nema sumnje, ako interesi RKP i interesi proletarijata kao cjeline traže, tada Centralni organ ne treba da pita svog člana specijalno, nego će naprosto narediti: »ti moraš putovati i točka«. Prema tome, ja se slažem sa vašim prijedlogom da putujem u Jugoslaviju . . .«[14] Moglo se očekivati da je nakon toga Grbanov otputovao u Jugoslaviju. Međutim, iz korespondencije koja je slijedila vidi se drugo. Naime, kad je on pokazao telegram svom neposrednom načelniku, taj mu nije dopustio da ide. Evo što je morao odgovoriti M. Grbanov: ». . . S obzirom na to što ja sada služim u Črezvičajnoj komisiji kao odgovoran radnik (isljednik), ja sam otišao svom predsjedniku komisije, dao mu telegram i izjavio da hoću da putujem u Moskvu. Predsjednik je na to napisao da se ne slaže i da me ne može otpustiti ni Črezvičajna komisija kao ni Gubernijski komitet partije. Zbog toga vas molim da izradite od CK RKP da me on odmah pozove u Moskvu.«[15] Uskoro je stiglo traženje iz Moskve, ali je na to Črezvičajna komisiji odgovorila: »S obzirom na velik nedostatak u suradnicima i na osobito odgovoran rad M. Grbanova otpustiti ga ne možemo. Gubernijski partijski komitet Velikodvorski.«[16]

Grbanov je i kasnije molio da ga puste u zemlju. Ali nije dobio dopuštenje.[17]

Među jugoslavenskim internacionalistima u Rusiji bila je dosta velika grupa takvih koji su se krajem 1918. godine i kasnije vratili u domovinu, ali su poslije nekog vremena bili prisiljeni da emigriraju natrag u SSSR ili u Mađarsku. U toj grupi bili su jedni od najviđenijih internacionalista – Gustav Barabaš, Vladimir Ćopić, Ivan Matuzović, Robert Valgoni, Nikola Kovačević, Marko Mesić, Roman Filipović, Vukašin Marković i drugi. Svi su oni kasnije zajedno s onima koji su ostali u SSSR-u učestvovali u izgradnji socijalizma i radili u raznim internacionalnim organizacijama.

[13] ЦПАИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 498 л. 6.

[14] Ibidem, l. 7.

[15] Ibidem.

[16] Ibidem, l. 8.

[17] M. Grbanov je poginuo ljeti 1921. godine u uralskom mjestu Bredi u borbi s bjelogardijskim bandama (Vidi: „Путь Ильича", 7. XI 1957).

Spomenuti internacionalisti vratili su se u Jugoslaviju ili individualno, ili u grupi, s odredenim zadacima, jer su bili komunisti – članovi jugoslavenske komunističke grupe. Oni su se vratili s uvjerenjem da će u Jugoslaviji uspjeti brzo organizirati to isto što je bilo u Rusiji, jer je situacija u to vrijeme i u Jugoslaviji bila revolucionarna. Ali desilo se da su oni mogli vrlo kratko vrijeme raditi ili na organizaciji KPJ ili po njenu zadatku nakon njene organizacije 1919. godine; ili su od početka bili proganjani i morali su se vrlo brzo vratiti natrag u Sovjetski Savez. Medu prvim emigrantima u SSSR-u bili su Milan Ćopić i Vukadinović. U karakteristici Milana Ćopića, koju je dobio u Beogradu 29. septembra 1920. godine od sekretara CK KPJ Filipa Filipovića, bilo je napisano da je M. Ćopić stvarno član KPJ i da mora da »emigrira iz Jugoslavije da bi izbegao kaznu buržujskog suda zbog komunističke propagande . . .«[18]

Vukadinović, koji je emigrirao u SSSR, u Moskvi je napisao slijedeću »Izjavu« u Centralni jugoslavenski biro pri CK Ruske komunističke partije (boljševika): »Ja sam se vratio u Rusiju zbog toga što sam ranije duže vremena bio u Crvenoj armiji, gdje sam upoznao slobodni život slobodnih radnika i seljaka. Poslije povratka u Jugoslaviju vidio sam što radi buržoazija u južnim krajevima s radničkom klasom i osjetio sam koliko mi je prijeko potrebna komunistička naobrazba da bih mogao lakše da se bavim agitacijom, tj, da vodim borbu protiv buržoazije za konačnu borbu za slobodu proletarijata. Zbog toga sam se vratio natrag u Rusiju, jer sam znao i uvjerio se da jedino u Rusiji mogu da dobijem takvu naobrazbu.«[19] Iz ove se »Izjave« vidi zašto se konkretno Vukadinović morao vratiti, ali znajući stav vlasti prema svim povratnicima, a osobito bivšim crvenogardejcima, nije teško zaključiti da je on bio primoran da se vrati. U tom su smislu značajniji kasniji slučajevi. Marko Mesić (1895–1964) iz Sarajeva našao se u ruskom zarobljeništvu 1915. godine. Školu revolucionarne borbe započeo je u logoru ratnih zarobljenika u Voronježu, a produžio u Crvenoj gardi i armiji na frontovima građanskog rata na Caricinskom i u borbi s dašnackim bandama. U januaru 1918. godine on je bio primljen u RKP(b). Kasnije je radio sa sekretarom CK RKP(b) J. Stasovom. O svom povratku u Jugoslaviju pisao je sam M. Mesić kasnije u svojoj biografiji: »U maju 1922. godine ja sam se vratio u domovinu kao bivši austro-ugarski zarobljenik. Znajući kakav bijeli teror bjesni u Kraljevini SHS, ja sam pobjegao iz salivnog logora za bivše zarobljenike u Beču i nelegalno sam se prebacio u Jugoslaviju. Nastanio sam se u Zagrebu, gdje sam i započeo aktivno raditi u NRPJ (Narodnoj radničkoj partiji Jugoslavije), bio sam zadužen za izdavanje lista »Borba« i »Organizovanog radnika« za Hrvatsku. Istovremeno sam bio član CK Saveza trgovačkih i bankarskih radnika i predsjednik sekcije bankarskih činovnika. Mnogo puta me je na tom radu hapsila policija. Za vrijeme premetačine našli su mi na tavanu 2 sanduka brošura Lenjina: »Imperijalizam kao viši stadij kapitalizma«. Za istupanje

[18] ЦПАИМЛ ф. 549, оп. 6, д. 665, л. 1.
[19] ЦПАИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 499, л. 94.

na sindikalnoj konferenciji, gdje sam morao razobličavati predstavnike Druge internacionale i njene rukovodioce Velsa i Zasenbaha u prisustvu predstavnika policijskog agenta Rimera – trebao sam biti uhapšen. Ali da bih izbjegao hapšenje, morao sam u oktobru 1924. godine da emigriram nelegalno u SSSR . . .«[20] Mesić je ranijih godina više puta vidio Lenjina, pa je zbog toga istupao na traurnom mitingu na dan njegove smrti u Zagrebu.

Slična je bila sudbina i Gustava Barabaša, Hrvata iz Velike Gorice.[21] Za vrijeme građanskog rata u Rusiji 1918. godine Barabaš je bio načelnik štaba IV ukrajinske Crvene armije, a 1919. godine, poslije rasformiranja tog štaba, on je komandirao 2-om Ukrajinskom ustaničkom divizijom, a poslije toga bio je načelnik Internacionalne divizije. U drugoj polovini 1919. godine Barabaš se vratio u domovinu u nadi da će moći primijeniti svoje veliko revolucionarno iskustvo. Ali odmah po povratku bio je uhapšen.[22] U spomenutoj policijskoj knjizi »Komunisti« pod brojem 55 napisano je o Barabašu slijedeće: »Barabaš Gustav – bankarski činovnik iz Požege (Slavonija);[23] u Rusiji prešao iz srpskog dobrovoljačkog korpusa[24] sa ostalim disidentima – boljševicima; bio načelnik štaba 36. sovjetske divizije na frontu Kijev–Kremenčuk; a 1919. imenovan za komandanta internacionalne vojske u Rusiji. U drugoj polovini 1919. god. doputovao preko Poljske kući u Požegu. U Rusiji je radio zajedno sa Vlad. Ćopićem i Nik. Kovačevićem.«[25]

Iako ovi policijski podaci imaju mnogo nedostataka[26] (tako je netočan podatak o mjestu rođenja, treba da je Velika Gorica, zatim točan naziv korpusa u to vrijeme bio je jugoslavenski, broj divizije 46 i ona se zvala »Ukrajinska ustanička« itd.), ipak suština je bila točna – učešće u građanskom ratu u Rusiji.

O G. Barabašu za to razdoblje postoje još neki podaci. O njemu je bilo rečeno u pismu B. Jelića iz Beograda od 25. VI 1920. god., njegova druga: »Moja domovina me je primila tako što me je uhapsila kao i našeg Gustava Ludvigovića (po ocu Barabaša I. O.) Mi smo se sreli u zatvoru . . .«[27]

[20] M. Mesić. Autobiografija. Rukopis u arhivu autora ovog rada.

[21] Gustav Barabaš (1889–1938). O njemu vidi: И. Д. Очак, Югославянские интернационалисты . . ., стр. 208. 209, 228, 254, 255, 258.

[22] Центральный государственный архив Октябрьской революции УССР (skraćeno ЦГАОРУССР), ф. 2, оп. 1, д. 770, 221.

[23] Gustav Barabaš stvarno je živio neko vrijeme još do prvog svjetskog rata u Požegi. Ali rodio se u Velikoj Gorici. Sada njegov rođeni brat Koloman živi u Umagu (Istra).

[24] Korpus je oficijalno zvao Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca.

[25] »Komunisti« Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Beograd, 1921, br. 55.

[26] Vidi točnije raniji period djelatnosti G. Barabaša kao i biografske podatke И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты . . ., стр. 228. 254, 255, 258.

[27] ЦГАОРУССР, ф. 2, оп. 1, д. 770, л. 221.

O stanju u kojem su oni bili Jelić piše: »Barabaš je bolestan, sada leži i nije u stanju da piše. Njemu su konfiscirali sav imetak, kao i meni, pa smo sad bijednici. Bijednici smo u materijalnom, ali ne u duhovnom pogledu«.[28]

U dokumentima koji se čuvaju u Državnom arhivu Hrvatske susrećemo se često podaci o policijskom nadzoru nad njim.[29] Barabaš se vratio u SSSR 1923. godine.

Evo što je o povratku Vukašina Markovića, koji je bio u Rusiji jedan od organizatora Jugoslavenske komunističke grupe, napisala kraljevska policija na osnovu podataka od 1919. i 1921. godine: »Lekar, rodom iz Crne Gore. Đak ruske boljševičke škole. Komesar za jugoslavenska pitanja u Rusiji. Fanatičan boljševički agitator. Jedan od osnivača jugoslavenske partije u Rusiji i član jugoslavenskog sovjeta u Moskvi. Pre kratkog vremena vratio se iz Rusije i na saslušanju priznao da je prisan prijatelj Trockog. Bio je upozoren da ne vrši agitaciju kod nas, ali on je ipak celu noć posle svog dolaska proveo među rođacima pričajući im i hvaleći ruski boljševički režim. Kada je uzet na odgovor, izjavio je da mu se ne sme ništa dogoditi, jer da su naši građani koji su još u Rusiji uzeti kao taoci za njegovo slobodno kretanje po našoj Kraljevini. Sada se Marković nalazi u pritvoru kod Uprave grada Beograda. Inače bolestan tip . . .«[30]

Bez obzira na neke netočnosti u ovom policijskom dokumentu (npr. V. Marković nije bio član Jugoslavenskog sovjeta u Moskvi i dr.), iz dokumenata se vidi da je policija budno pazila na V. Markovića kao i na druge komuniste koji su se vratili iz Rusije. Iz ove izjave vidi se također i to kako je policija imala bogate informacije o onima koji se vraćaju ili će se vratiti u domovinu.

Bila je još jedna dosta velika grupa jugoslavenskih internacionalista koji se nisu vraćali kući, jer su služili u Crvenoj armiji. To se u prvom redu tiče onih koji su bili na komandnim dužnostima i smatrali su da im je dug da ostanu u vojsci dok su potrebni i dok sovjetska zemlja ne bude očišćena od posljednjih neprijateljskih ostataka. Takvih je bilo dosta i oni su aktivno produžili služenje u redovima Crvene armije, radeći na njenu rastu i borbenosti.

Poslije završetka građanskog rata mlada država radnika i seljaka počela je socijalistički preobražaj. Razvijao se on u izvanrednim uvjetima. Unutrašnji položaj Sovjetske Rusije bio je neobično težak. Privreda je bila razorena od imperijalista, građanskog rata i inozemne vojne intervencije. Privreda Sovjetske Republike bila je dovedena do nivoa carske Rusije u drugoj polovini XIX vijeka. Željeznice i uopće saobraćaj bili su paralizirani. Rudnici su bili potopljeni, a većina je tvornica mirovala, ili su bile na vrlo niskom nivou produkcije. Poljoprivredna proizvodnja bila

[28] Ibidem, l. 222.

[29] Državni arhiv Hrvatske, Pr. ZV – 6–14 4924/1921.

[30] »Komunisti«, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Beograd, 1921, br. 865.

je gotovo niža nego u carskoj Rusiji. Sve je to izazvalo strašnu oskudicu najelementarnijih sredstava za život. Sovjetska Rusija u to vrijeme nalazila se u teškoj privrednoj krizi. V. I. Lenjin je još krajem 1920. g. pisao: »... Mi ćemo biti uništeni ako ne pobijedimo u obnovi naše privrede.«[31] U martu 1921. godine, na X kongresu SKP (b), V. I. Lenjin je predložio da se prijeđe na novu ekonomsku politiku u zemlji. Ta je politika imala ne samo veliko unutrašnje nego i vanjskopolitičko značenje. Sovjetska zemlja rješavala je pitanje svoje obnove.

Da bi se riješile sve te zadaće – likvidirala privredna zaostalost i izgradile osnove socijalizma – bile su potrebne godine požrtvovnog rada, ujedinjenih ekonomskih, političkih i vojnih snaga sovjetskih republika. U decembru 1922. godine, na I kongresu Sovjeta, bio je organiziran Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika na principu dobrovoljnosti, zaštite nacionalnog suvereniteta svake sovjetske republike, kao klasičan primjer Lenjinova rješenja nacionalnog pitanja.

Stvaranje SSSR-a pomoglo je sovjetskim republikama da se učvrste u vojnom, diplomatskom i privrednom pogledu. To je stvorilo mogućnost ujedinjenja ekonomskog potencijala za izvršenje planova i oslobođenje od privrednih teškoća. V. I. Lenjin je pokazao da u Sovjetskom Savezu postoje svi uvjeti za potpunu izgradnju socijalističkog društva. Dugo se vodila oštra borba oko Lenjinova principa o mogućnosti pobjede socijalizma u SSSR-u. No partija je uspjela pobijediti sve protivnike tog principa. Da bi svladala sve unutrašnje i vanjske neprijatelje, sovjetska se zemlja morala stalno brinuti za svoje oružane snage.

2. *Jugoslavenski internacionalisti u izgradnji Crvene armije*

Sovjetska je zemlja bila opkoljena kapitalističkim državama, koje su nastojale uništiti proletersku diktaturu. Neprijatelj je pokušao iskoristiti teško ekonomsko stanje u zemlji. Komunistička je partija poslije građanskog rata izvršila demobilizaciju u armiji, a istovremeno je poduzela mjere za usavršavanje svojih oružanih snaga, pozivala je sovjetski narod da učvršćuje svoju obrambenu moć, da povisi revolucionarnu budnost i vojnu sposobnost radi zaštite socijalističke domovine. U to vrijeme V. I. Lenjin je naglašavao: »Treba imati na umu da je nad nama uvijek opasnost od eventualnog napada«.[32] Pored toga, treba znati da sovjetska zemlja nije bila potpuno očišćena od neprijatelja. Japanski imperijalisti produžavali su napade na Dalekom istoku, na turkestanskom frontu u Srednjoj Aziji produžavale su se borbe s basmačima. Armija je stalno usavršavala svoj komandni sastav. Za vrijeme obnove zemlje poboljšalo se i povećalo naoružanje armije.

Na X kongresu Ruske komunističke partije (boljševika) u martu 1921. godine, u specijalnoj odluci o vojnim pitanjima, govorilo se o nephodno-

[31] В. И. Ленин, Соч. т. 31, стр. 468.
[32] В. И. Ленин, Соч. т. 33, стр. 22.

sti jačanja proleterskog sastava i osiguravanja postojanog kadra[33] u Crvenoj armiji. Istovremeno se naglašavalo da je potrebna, s jedne strane, demobilizacija starijih godišta, ali, s druge strane, tražilo se da se poboljša partijski i proleterski sastav armije, a također da se poboljšaju ekonomski uvjeti armije. Pored toga, naglašavala se neophodnost čuvanja političkog aparata armije formiranog za vrijeme građanskog rata.

Partija je i na idućim kongresima postavljala pitanja učvršćivanja borbene moći i izgradnje Crvene armije. Zbog toga je na XI kongresu SKP (b) 1922. godine bila primljena specijalna »Odluka o pitanju učvršćenja Crvene armije«. U njoj se naglašavalo da je »... unatoč svim privrednim poteškoćama armija zahvaljujući nastojanju svih svojih svjesnih elemenata, povisila za prošlu godinu svoje kvalitete...«[34] I dalje: »... Kongres smatra neophodnim da se i dalje neumorno radi na svestranom povišenju borbene moći Crvene armije...«[35]

Sve to govori o najvećoj brizi sovjetskih organa za jedno od najvažnijih pitanja sigurnosti SSSR-a – borbu za izgradnju i učvršćenje redova Crvene armije.

Među mnogim jugoslavenskim internacionalistima, koji su ostali i poslije građanskog rata u Crvenoj armiji i čija je najiskrenija želja bila da pomognu toj armiji koja ih je naučila da ratuju za interese radnika i seljaka i koja se u novim uvjetima morala izgrađivati – bili su Genadije Marković, Danilo Srdić, Radoslav Batageli, Emil Čop i mnogi drugi poznati i još nepoznati Jugoslaveni. Evo nekih podataka o njima.

Prvi je od njih dosada nepoznati jugoslavenski internacionalist, Srbin Genadije Marković.[36] Kada se u Rusiji završio građanski rat, Marković

[33] „КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК", Часть первая, Издание седьмое, Москва, „Госполитиздат", 1953, стр. 648.

[34] Ibidem, str. 648.

[35] Ibidem, str. 649.

[36] Podaci o Genadiju Markoviću, kao i on sam, pronađeni su tek posljednjih dana. Evo tih podataka. Rodio se 1894. g. u Srbiji, navodno u selu Mihajlovcu. U svim dokumentima G. Markovića, pa i u njegovoj legitimaciji, piše da se rodio 1900. godine. Ti se podaci ne podudaraju s činjenicama iz njegove kasnije biografije. U razgovoru G. Marković je priznao da je iskazana godina izmišljena i spomenuo 1894. godinu. Slično je bilo i s Markovićevim imenom »Genadij«, koje nije rasprostranjeno u Srbiji. Marković objašnjava da su ga kod kuće zvali »Dima« – vjerojatno od Dimitrije. Prema tome pitanje mjesta kao i godine rođenja za sada ostaju neriješeni. Kao mladić učestvovao je dobrovoljno 1913. g. u balkanskom ratu protiv Turske, a 1914. g. protiv Austrije. Godine 1915. bio je poslan preko Francuske u Rusiju. Borio se u redovima ruske carske armije, gdje ga je i zatekla velika oktobarska revolucija. U toku 1919–1920. g. borio se u sastavu Internacionalnih odreda Crvene armije, u kavaljerijskom odredu koji se zvao Stenjka Razin, na Uralu u odredu Nikole Kaširina, Medvedova, na Poljskom frontu protiv bandi Mahnoa i Karasja. Za herojsku borbu i učešće u tim okršajima Marković je bio nagrađen najvećom nagradom tih vremena – ordenom Crvene zastave. (Vidi: Центральный Государственный Архив Советской Армии (skraćeno ЦГАСА), л/д 285755. Послужной лист; Центральная пенсионная Комиссия Совета министров РСФСР (skraćeno ЦПК), Личное дело Но 22736 Маркович Г. С.; Музей города Тамбова, Личное дело Г. С. Марковича.

je bio poslan u sastavu 1. brigade 15. divizije na Ukrajinu, a u ljetu 1922. godine u Srednju Aziju u fergansku oblast na turkestanski front.[37] Taj je front u to vrijeme imao specifičan karakter među drugim frontovima građanskog rata, u prvom redu zato što su uvjeti ratovanja ovdje bili izvanredno teški i, zatim, zato što su se tu borbe vodile sve do 1930. godine, tj. u vrijeme kada je u Sovjetskoj Rusiji davno već vladao mir.

Osam godina nalazio se G. Marković na tom frontu. Njegova je jedinica ovdje bila primorana voditi svakodnevne žestoke borbe s bandama basmača. Jedinica je, pored toga, morala voditi sistematski političko-odgojni rad. Crvena armija je u tim kompliciranim političkim i geografskim uvjetima bila i provodnik lenjinske nacionalne politike, pomažući narodnim masama u borbi protiv mjesnih feudalaca kao i u organizaciji sovjetske vlasti u tim krajevima. G. Marković je svojim ličnim kvalitetama odgovarao postavljenim zadacima, zbog čega je i bio poslan na taj teški front. To se vidi iz karakteristike koju je dobio prilikom atestacije 1923. godine. U karakteristici je bilo napisano: »Zdrav je, energičan, hrabar, dovitljiv i domišljat; u borbenim uvjetima osjeća se bolje nego u kasarni, ratnu vještinu znade i voli, uživa velik autoritet, zna da se odnosi prema crvenoarmejcima, uzdrživ je i flegmatičan, ali mu je slaba opća naobrazba. Potpuno odgovara dužnosti koju zauzima.«[38]

G. Marković je bio u to vrijeme na dužnosti komandanta kavaljerijskog diviziona. U februaru 1924. godine Marković je učestvovao u bici u Alajskoj dolini, a i nedaleko od tvrđave Skobeljevo, gdje su na kraju bile pobijene snažne basmačke bande Maksuma. U toj se bici Marković odlikovao te je dobio za nju drugi orden Crvene zastave.[39] Kasniji mjeseci i godine prošli su mu u beskonačnim bitkama s basmačkim bandama u suhandarjinskoj oblasti, a također s bandama Plotnika u semipalatinskoj oblasti. Godine 1926. Marković je bio imenovan za komandanta eskadrona u sastavu 84. konjaničkog puka. Neobično teška bila je jedna od posljednjih bitaka za Markovića. To je bila bitka u kojoj je bila uništena banda horezamskog basmača na čelu s Džunaid-kanom u pješčanoj pustinji Kara Kuma u novembru 1927. godine. To je upravo bila i posljednja krupna bitka s basmačkim bandama. Ova bitka je kasnije opisana u djelima komandanta 8. konjičke brigade J. Meljkumova[40] i komandanta 84. puka A. Borisova.[41]

Ova je operacija započela 27. oktobra poslije dugog i brižljivog pripremanja. U njoj su učestvovali 83. i 84. konjički pukovi osme brigade. Glavno breme palo je na 84. konjički puk i to na I eskadron, kojim je koman-

[37] ЦПК, Личное дело, Но 22736, л. 4.

[38] ЦГАСА, л/д 285-755, л. 116 об.

[39] ЦГАСА, ф. 4, оп. 3, д. 2176, л. 395.

[40] Я. А. Мелькумов. Туркестанцы, М. Воениздат. 1960. г.

[41] А. Борисов. Поход конной группы 8-ой кавалерийской бригады в Кара-Кумскую пустыню в 1927 г., М. Государственное издательство 1932.

dirao Aleksandar Lučinski,[42] i na III, kojim je komandirao Genadije Marković. Osamdeset četvrti puk, koji je išao za petama bandama koje su bježale, uspio je da ih stigne tek 5. novembra. Tri dana i tri noći vodila se žestoka borba u teškim uvjetima bez vode, bez hrane, za ljude i za konje. Neprijatelj je bio dostignut u rejonu izvora Alta Kuja. Evo što je o tom napisao komandant brigade J. Meljkumov: »Došavši do udobne granice ... Lučinski je naredio eskadronu da sjaši i počeo bitku.

Od glavnih snaga se odijelio eskadron i galopom je pošao u lijevo. U to su se vrijeme pojavili naši avioni i počeli su bombardirati basmačke položaje. Lučinski je počekao dok je eskadron Markovića duboko zaobišao desno krilo Džunaid kana i dao komandu: »Na konje!« Zatim se spustio s brda u dolinu i tako je eskadron ušao u mrtav prostor, raširio se i došavši do suprotne strane doline spremio se na napad ... Kad je čuo »Ura!« I eskadrona, bacio se u bitku i III eskadron Markovića. Izbačena s vrha i raspršena, banda Džunaid-kana počela je bježati. Ali nisu se uspjeli dugo održati ni na drugim mjestima. Ponovni nalet avijacije i mitraljeski vod Berzika koji je zašao za leđa basmačima završio je s razbijanjem neprijatelja ...

Kada se 9. novembra puk približavao Izvoru, avion »Ju–13« bacio je zastavicu s naređenjem Revolucionarnog vojnog sovjeta srednjeazijatskog vojnog okruga. U naređenju upućenom komandantu puka Borisovu rečeno je: »Revolucionarni vojni sovjet i Srednjoazijatski vojni okrug ushićeni su herojskim napredovanjem 84. konjaničkog puka u nečuveno teškim uvjetima, u bezvodnoj pustinji Kara Kuma ... Po dolasku puka u Tašauz predlažemo vam da odmah predložite za odlikovanje ordenom Crvene zastave sve komandire koji su se odlikovali u ovoj bici, političke radnike i crvenoarmejce puka. RVS srednjoazijatskog vojnog okruga želi puku da uspješno i s najmanje gubitaka završi ovaj izvanredni marš. Pozdrav svim borcima!

Komandant Srednjoazijatskog vojnog okruga Avksjentevski, član RVS Zelenski, Ippo«.

Za ovaj izvanredan marš u Kara Kumu između mnogih vojnika, komandira i političkih radnika, bili su odlikovani ordenom Crvene zastave Borisov, Lučinski i Marković, koji je dobio treće revolucionarno odlikovanje.[43]

Osamdeset četvrti kavaljerijski puk također je bio nagrađen revolucionarnim ordenom Crvene zastave.[44]

Armijski general A. A. Lučinski sada dopunjuje J. Meljkumova.[45] U bici je bio jedan vrlo kritičan momenat kad je njegov eskadron bio opkoljen i da nije došao Marković sa svojim eskadronom sigurno bi svi pogi-

[42] A. A. Lučinski sada je armijski general.

[43] G. S. Marković primio je odlikovanje – treći orden Crvene zastave 22. februara 1929. g. (Vidi ЦГАСА, ф. 4, оп. 3, д. 3189, л. 288 об).

[44] Я. А. Мелькумов,Oper. cit. str. 258–259.

[45] Я. А. Мелькумов,Oper. cit. str. 258–259.

nuli. U ovoj je bici Marković bio teško ranjen, ostao je ležati na polju, a konj mu je otišao dalje. Spasili su ga borci iz eskadrona A. A. Lučinskog. Tako su se dva komandanta odužila jedan drugom.[46]

Poslije ovog teškog ranjavanja, Marković se nalazio u bolnici cijelu godinu dana. Nakon liječenja poslan je natrag u Srednjoazijatsku kavaljerijsku školu kao komandant eskadrona.[47]

U proljeće 1929. godine G. Marković je dobio novu specijalnu zadaću. Specijalna operacija bila je negdje na avganistanskoj granici i u njoj je Marković komandirao ujedinjenim kavaljerijskim divizionom. Taj je divizion ulazio u oveću jedinicu kojom je komandirao poznati komandant Permjakov. Ova operacija ušla je u povijest kao »Gorvardska operacija«. I zbog nje je Marković bio predložen za odlikovanje.[48]

To je bila posljednja operacija u kojoj je Marković učestvovao. Uskoro je on u sastavu 56. puka 14. konjaničke divizije bio prebačen u ruski grad Tambov.

Iz dokumenata se vidi da je G. Marković od 1918. do 1929. godine ratovao na deset frontova: i protiv bijelih Čeha na Jekaterinskom frontu, 1919. g. na Kolčakovskom, i protiv bandi Plotnikova u semipalatinskoj guberniji, protiv bandi Anenkova i Mahno na Ukrajini, 1921–1922. godine protiv bandi Antonova u tambovskoj oblasti, a 1922–1924. g. u ferganskoj oblasti protiv basmača, kao i od 1925–1926. g. u sahrizjabskom rejonu u Srednjoj Buhari protiv basmača, zatim 1926. g. u suhrandarjinskoj oblasti, a 1927. protiv Džunaid-kana u Kara Kumama i 1929. godine u južnom Turkestanu.[49]

Godine 1932. Marković je bio demobiliziran zbog liječenja, a zatim se nastanio u Tambovu, gdje i sada živi kao penzioner.

Na Turkestanskom frontu u izvanredno teškim uvjetima bila su osim Markovića još dvojica Jugoslavena – Batagelj Radoslav i Cvejić Jakov.

[46] Uzeto iz pričanja autoru armijskog generala A. A. Lučinskog i G. Markovića u martu 1967. god.

[47] Evo što je o tome napisano u pismu koje je bilo upućeno Glavnoj upravi Crvene armije 18. oktobra 1931. godine: »Prijedlog SAVO (Srednjeazijatski vojni okrug – I. O.) za odlikovanje 1929. godine orden Crvene zastave nije bio potvrđen od Centralnog izvršnog komiteta SSSR-a.«

[48] Kao što se vidi iz »Službenog lista« G. S. Markovića, on je bio odlikovan slijedećim odlikovanjima Crvene zastave: 1. broj 10535, 2. broj 15566, 3. broj 1106 (izgubljen), 4. broj 15885 (vidi: ЦПК, Послужной лист, л. 3).

Kao što se vidi iz raporta koji je pisao 13. marta 1928. godine komandant 84. kavaljerijskog puka G. S. Marković u štab 8-e samostalne turkestanske brigade, on je već tada imao ordene broj 10535 i broj 1106 koji je bio izgubljen. To potvrđuje i legitimacija koju je dobio 14. oktobra 1929. godine u gradu Ostrogožsku kao komandant eskadrona 57. horupanskog kavaljerijskog puka 10. majkopske divizije koja je nosila ime KIM. U ovoj je legitimaciji napisano: »Dva ordena Crvene zastave pod brojem 10535 i 15566 i treći pod brojem 1106 je izgubljen. Nagrađen je za bitku protiv basmača... Odlikovan ordenom Crvene zastave pod brojem 15885. Dao Prezidijum Centralnog izvršnog komiteta SSSR 13. VII, a potvrdio protokolom broj 85 dana 22. marta 1929. godine.« Osim ordena Marković je 1929. godine nagrađen od uzbekistanske vlade konjem »Huseinom« i parabelumom.

[49] ЦПАИМЛ, Личное дело Но 22736, Г. С. Марковича.

Slovenac Batagelj Radoslav.[50] S obzirom da nije, ili je vrlo malo poznata biografija Batagelja, ukratko ćemo je napomenuti. Poslije izlaska iz Dobrovoljačkog korpusa, otišao je u Crvenu gardu u Ukrajini. U redovima crvenogardista borio se u Kijevu u »Arsenalu« protiv petljurovskih bandi, a zatim je ratovao u Jekaterinoslavu i Harkovu. Član Ruske komunističke partije postao je u proljeće 1918. godine. U ljetu i jeseni te iste godine učestvovao je u bitkama protiv bijelog češkog korpusa oko Samare, a zatim protiv bijelih bandi Dutova. Od kraja 1918. pa do 1920. godine, kao što se to vidi iz njegova »Službenog lista«,[51] borio se u Zakavkaskom frontu. Ovdje je bio na dužnosti člana štaba operativnog odjeljenja Zakaspijskog fronta, a također član frontovskog suda. U maju 1919. godine Batagelj je postavljen za predsjednika Armijskog suda istog fronta, a u martu 1920. godine za člana kolegijuma Revolucionarnog vojnog tribunala. U tom svojstvu bio je i na Turkestanskom frontu do 1923. godine, a poslije, sve do 1926, bio je član kolegijuma Revolucionarnog vojnog tribunala Kavkaskog korpusa na Umani.[52]

Na istom Turkestanskom frontu bio je i prije spomenuti Jakov Cvejić iz Hrvatske.[53] Član Ruske komunističke partije postao je 1918. godine. Poslije završetka građanskog rata u Rusiji bivši komandant brigade Cvejić bio je na raznim odgovornim dužnostima u Crvenoj armiji. Kad se zakomplicirala situacija u Turkestanu, Cvejić je u štabu Turkestanskog fronta bio imenovan za člana kolegijuma 2. odjeljenja Revolucionarnog vojnog tribunala. Na toj dužnosti vršio je razne zadatke i bio poslan kao predsjednik preko vojnog tribunala u borbi s basmačima u ferganskoj do-

[50] *Batagelj Radoslav.* U ruskim dokumentima napisano je njegovo prezime Batageli Radoslov Radoslovovič (vidi: ЦГАСА, Личное дело Но 240-646). Rođen je 1893. godine u Gorici. U zarobljeništvu u Rusiji je od 1915. godine. Služio je kasnije do 1917. godine u Jugoslavenskom dobrovoljačkom korpusu u Odesi. Ovdje je završio podoficirsku školu.

[51] ЦГАСА, Личное дело Но 240-646, л. 270.

[52] ЦГАСА ф. 4, оп. 1, д. 121, i također „Справка ГАУ от 9. 2. 1965 г."

[53] Jakov Cvejić rodio se 1890. godine u Glini (Hrvatska). Bio je stolar. U februaru 1905. g. emigrirao je u SAD »trbuhom za kruhom«. Ovdje je ostao do 1911. godine. Kad je počeo rat 1914, Cvejić je bio mobiliziran u austrougarsku armiju, a 1915. g. već se predao u rusko zarobljeništvo. Služio je do početka 1917. god. u Jugoslavenskom korpusu u Odesi. U martu 1917. g. bio je uhapšen zbog revolucionarne propagande, a u septembru oslobodio ga je komitet 5. armije. Od toga momenta učestvovao je u revolucionarnom pokretu i u Crvenoj gardi u Kijevu, Jekaterinoslavu u borbama protiv petljurovskih bandi, njemačke vojske i belogardističkih odreda u Samari. U ljetu 1918. g. Cvejić je bio izabran za komandira mitraljeskog voda na Orenburškom frontu. Krajem 1918. g. bio je poslan na Ašhabadski front. Ovdje je zauzimao razne dužnosti. U septembru 1919. g. bio je komesar Andižanskog garnizona i nešto kasnije vojni komesar 1. ferganske kavaljerijske brigade. Od ljeta 1920. g. do početka 1921. g. bio je komesar 6. pješadijske brigade, a zatim je bio poslan za člana Revolucionarnog vojnog tribunala Turkestanskog fronta. (Vidi: ЦГАСА, личное дело Но 240-645, л. л. 266-266 об.) K tome se vremenu odnosi i slijedeća karakteristika njegova partijskog rada: »Za osobit energičan i odani partijski rad drug Cvejić Jakov Petrovič slavljen je, a njegovo je ime upisano na Crvenu dasku 1. jula 1921. godine kao heroja partijskog rada« (Ibidem).

lini.[54] Godine 1923. postao je član kolegijuma Vojnog tribunala XIII pešadijskog korpusa na tom istom frontu. Tu je vojnu dužnost vršio do početka 1924. godine kad je obolio i bio upućen na liječenje u Moskvu. Kratko vrijeme poslije bolesti vršio je dužnost načelnika Centralnog muzeja Crvene armije u Moskvi. A od novembra 1924. pa do septembra 1926. godine Cvejić je bio član kolegijuma Vojnog tribunala Zapadnog vojnog okruga.[55] Na tome se završava vojna karijera jugoslavenskog internacionaliste Cvejića.

U drugim konjaničkim jedinicama Crvene armije služio je bivši komandant brigade, Srbin iz Like Danilo Srdić.[56] On je u toku 1921. i 1922. godine sa svojom brigadom čistio sovjetsku zemlju od bjelogardista i raznih bandi. Zatim je prešao u 3. brigadu 4. lenjingradske konjičke divizije, a kasnije u 7. samarsku diviziju. Godine 1926. njemu je bila napisana slijedeća karakteristika: »Drug Srdić ima čvrst karakter i odlučan toliko koliko je to potrebno stvari. Odličan je rukovodilac, administrator, inicijativan je, domišljat. Svi koji znadu Srdića govore o njemu kao o čovjeku vanredno hrabrom (komandant 3. korpusa Timošenko, načelnik 7. divizije drug Korobov), discipliniran je. S podređenima je strog, ali uzajamnih odnosa pravilnih.

U društveno partijskom radu učestvuje – politički je razvijen odlično – pravilno se orijentira u pitanjima partijske izgradnje. Bezuvjetno može da bude komandant i komesar divizije, treba da napreduje u službi izvan svakog reda.«[57]

Poslije ove karakteristike Srdić je postao komandant i komesar 7. i 12. konjičke divizije. Na 10-godišnjicu Prve konjičke armije bio je odlikovan drugim ordenom Crvene zastave. Nekoliko godina kasnije, tj. 1930. godine, bio je poslan u Višu vojnu akademiju »M. V. Frunze« zajedno s proslavljenim sovjetskim vojskovođom S. M. Budonijem i drugim poznatim komandantima Crvene armije. Poslije završene akademije 1932. godine Srdić je postao komandant 4. konjičkog korpusa. Njegov rad je u to vrijeme bio karakteriziran na ovakav način: »... ima bogato praktično iskustvo kao komandant utvrđeno teorijskim znanjem dobivenim u Akademiji. Pitanje upravljanja vojskom znade dobro organizirati u štabu i raspodijeliti rad štabnog aparata. Tehničke jedinice upotrebljava pravilno. Izvedena završna ispitna vježba i odredno proučavanje pokazalo je da je potpuno osvojena metodika i organizacija obuke rukovodećim kadrom i vojskom. Karakterne kvalitete su mu dobro razvijene. Istrajan je, uzdržljiv i inicijativan. Politički je dobro razvijen. Akademski kurs je za-

[54] Личный архив дочери Цвеича Н. Я. Цвеич. Партийная карточка Но 394272.

[55] Личный архив Н. Я. Цвеич „Трудовой список".

[56] ГУКМО, Личное дело Но 287313, Д. Ф. Сердича, л. 10. Vidi o njemu: И. Д. Очак. Данило Сердич - Красный командир. Moskva, 1964: M. Marić – I. Očak. Jugosloven Srdić crveni general, Beograd 1965.

[57] ГУКМО, „Личное дело Но 287313 Д. Ф. Сердича".

vršio uspješno. Svojim znanjem i pripremom dostojan je dužnosti komandanta korpusa . . .«[58]

U periodu 1935–1937. godine Srdić je komandirao 3. kavaljerijskim korpusom Bjeloruskog vojnog okruga.

Maršal SSSR-a S. M. Budoni kasnije se veoma visoko izrazio o D. F. Srdiću: »I meni i drugima koji su znali Srdića ostat će čitavog života u pameti lik ovog prekrasnog druga, izvanredno uzdržljivog i skromnog čovjeka, hrabrog i darovitog komandira, koji je sav svoj život posvetio borbi za sovjetsku vlast daleko od svoje rođene Srbije.«[59]

Godine 1936. D. Srdić je bio izabran za člana CK KP Bjelorusije i člana Centralnog izvršnog komiteta Republike.

U februaru 1937. godine komandant Bjeloruskog vojnog okruga I. P. Ubarević potpisao mu je posljednju karakteristiku. U njoj je bilo napisano: ». . . Za leđima ima dvije velike kampanje: imperijalistički i građanski rat, komandirao je pukom i brigadom. Odlikovan je dva puta ordenom Crvene zastave . . . Politički je spreman vrlo dobro . . . Inicijativan je, smion u rješavanju, karakteran je, ne obazire se kada prima smione odluke . . . Beskonačno je odan sovjetskoj vlasti i partiji . . .«[60]

Uskoro poslije ovog – a to je bilo 15. juna 1937. godine – D. F. Srdić je uhapšen, a 28. jula iste godine pao je kao žrtva klevete i despotizma. Sada mu je ime opet vraćeno u red imena heroja i izgrađivača Crvene armije.

Čop Emil je do 1924. godine bio u vojsci i služio kao komandant puka i kao komandant artiljerije.[61] Poslije demobilizacije on je bio neko vrijeme na partijskom radu, a zatim je tokom 12 godina bio u Oblasnoj upravi milicije najprije kao zamjenik načelnika, a zatim kao načelnik Oblasne uprave milicije s generalskim činom. Godine 1937. bio je uhapšen, a kasnije penzioniran. Sada živi u Čeljabinsku kao penzioner.

Iz ovog, iako nevelikog i veoma neiscrpljenog spiska jugoslavenskih internacionalista koji su ostali na radu u Crvenoj armiji, vidi se jasno da su mnogi bivši srpski, hrvatski i slovenski radnici i seljaci koji su ostali u SSSR-u i poslije građanskog rata zauzimali visoka mjesta u Crvenoj armiji – od komandira eskadrona i voda do komandanta korpusa.[62] Sam taj fakt dosta jasno karakterizira ulogu Jugoslavena u Crvenoj armiji za to vrijeme.

[58] Ibidem.

[59] С. М. Буденный. Пройденный путь, Москва, Воениздат, 1958, стр. 104. Budoni pod Srbijom smatra Jugoslaviju, jer je poznato da je Srdić rođen u Lici u Hrvatskoj.

[60] И. Д. Очак. Комкор Д. Ф. Сердич. „Военно-исторический журнал" 1966, Но 8, стр. 128.

[61] O njegovu učešću u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu vidi: И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (1917-1921 гг.), Москва, Из-во МГУ, 1966.

[62] Iz razgovora s članovima porodica spomenutih znamenitih Jugoslavena – rukovodilaca u Crvenoj armiji – sa ženom D. Srdića Antoninom Saveljevnom, sa kćerkom J. Cvejića Nelom Jakovljevnom kao i drugima – može se napraviti zaključak da su i Srdić i Cvejić i mnogi drugi govorili i maštali o povratku u domovinu.

3. *Na partijskom i sovjetskom radu*

Poslije završetka građanskog rata Sovjetska je Rusija započela s obnovom zemlje i socijalističkom izgradnjom. To je bila velika i katkad još teža zadaća nego ona koju je rješavao građanski rat. Trebalo je izgraditi porušenu i razorenu privredu i postaviti osnove socijalističkog društva. započeti kulturnu revoluciju u prvoj radničko-seljačkoj državi. Od uspješnog završetka socijalno-ekonomskog preustrojstva, od izgradnje teške industrije, od uspjeha u izgradnji poljoprivrede, kooperiranja sela i izgradnje kolhoza, od svega toga je zavisila pobjeda socijalizma.

Otežavalo je ovu zadaću neiskustvo radničko-seljačkih kadrova privrednog i državnog rukovodstva. Na kraju, otežavala je izgradnju neobično teška i nepodesna međunarodna situacija.

Osobito teška zadaća legla je na leđa Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Komunistička partija Sovjetskog Saveza bila je priznati i autoritativni rukovodilac i organizator sveg ideološkog i privrednog života, učitelj mladih neiskusnih kadrova, koji su bili određeni da rješavaju preobrazbu zemlje i društva.

Socijalističko preobražavanje svršavalo se u mnogonacionalnoj državi i to je stvaralo nove poteškoće. Baš zato je važnu ulogu igralo pravilno lenjinsko rješavanje nacionalnog pitanja. Sila mlade države bila je ne samo u uvjerenju, svjesnosti cilja, širokih radnih masa, u požrtvovnosti, nego i u toj velikoj pomoći koju je sovjetski proletarijat dobivao od svjetskog proletarijata, od internacionalne pomoći. Istovremeno mlada sovjetska država naglašavala je svoj internacionalizam i time što su u njenu partijskom i državnom aparatu, u njegovoj izgradnji socijalizma učestvovali uz radnike i seljake sovjetskih nacionalnosti i predstavnici trudbeničkih masa mnogih zemalja, isti oni koji su se za vrijeme građanskog rata borili s njima rame uz rame. U ovom smislu Sovjetski Savez je osjetio ruku pomoći ne samo međunarodnog proletarijata, koji mu je pomagao svojim revolucionarnim, radničkim, štrajkaškim pokretima u korist SSSR-a, nego i u punoj podršci inozemnog proletarijata, koji je učestvovao u građanskom ratu i odlučio poslije rata da u mirnoj izgradnji produži borbu za sovjetsku vlast, za socijalističko društvo.

U red graditelja socijalizma u SSSR-u uključili su se između ostalih i bivši, jučerašnji jugoslavenski internacionalisti. Oni su isto tako kao i ruski i drugi radnici i seljaci zamijenili pušku za plug, rat za mirni rad. Iako oni svojim nevelikim brojem ne zauzimaju značajno mjesto i neka su se oni »utopili u sovjetskoj stvarnosti«, neka su oni postali građani SSSR-a, ne treba ipak zaboraviti da su oni žrtvovali i svoju prvu domovinu, svoju porodicu u ime pobjede socijalizma u SSSR-u, a s time u perspektivi i u svojoj dalekoj zemlji. A to nije malo. Baš to je izraz njihova internacionalizma, njihove socijalističke svijesti.

U okviru ovog rada nemoguće je dati ni konačni broj, ni sve primjere ni najkarakterističnije slučajeve. Ali je moguće, ipak, barem na nekoliko

primjera. na nekoliko radnih biografija, pokazati i proanalizirati učešće jugoslavenskih internacionalista u partijskoj i sovjetskoj izgradnji, u izgradnji socijalizma u sovjetskoj zemlji.

Poslije završetka partijskog rada u Sibiru među Jugoslavenima Roman Filipović[63] bio je pozvan 1921. godine u CK RKP (b) i poslan u Partijsku školu. U 1924. godini on je s uspjehom završio školu i po partijskoj direktivi je otputovao na partijski rad u industrijski Donbas. U toku 1924. i 1925. godine Filipović je bio rukovodilac organizatorskog sektora Krematorskog rajonskog Komiteta SKP (b). Ali je zbog bolesti morao promijeniti klimu te je bio upućen u Odesu. Ovdje je primio dužnost sekretara partijske organizacije 2. Državne tipografije. Iz partijske karakteristike koju je dobio 8. maja 1926. godine od sekretara rajonskog komiteta vidi se da je Filipović bio na posljednjoj dužnosti do februara 1926. godine. Zatim je u karakteristici rečeno: »Rad svoj razumije. Umije da organizira posao. Uzdržljiv je, discipliniran je. Politički je razvijen. Može biti iskorišćen na propagandističkom radu«.[64] U toku 1926. i 1927. godine Filipović je bio sekretar partijske organizacije u državnoj elektrani koja je nosila ime Klassona u gradu Noginsku, a od 1927. do 1928. on je bio u tvornici Bohimtresta No 12 na odgovornom radu. U tom se periodu bavio agitacijom i bio je delegat rajonskih i oblasnih partijskih konferencija.

Međutim uskoro – 1928. g. Filipović je bio pozvan u Komintern i određen za ilegalni rad u Jugoslaviji. Njegov odlazak u Jugoslaviju pao je u to vrijeme kada je velikosrpska reakcija pokušala terorom i diktaturom ugušiti i najmanji pokret masa. To je bilo za vrijeme ubistva u Narodnoj skupštini hrvatskih poslanika i proglašenja vojno monarhističke diktature. Filipović je u Jugoslaviji uskoro bio izabran za sekretara Oblasnog komiteta KPJ Bosne i Hercegovine. Istovremeno bio je izabran za delegata na IV Kongres KPJ u Drezdenu. U januaru 1929. godine bio je sekretar oblasnog komiteta za Srbiju. Ujedno je bio član trojke koja je po odluci Kongresa provodila ponovnu registraciju članova desne frakcije u KPJ. – Uskoro – 9. februara – R. Filipović je bio uhapšen i zatvoren u Glavnjaču. Za vrijeme prevođenja u Novi Sad, Filipović je uspio da pobjegne. Uskoro je opet bio u Moskvi te ga CK SKP (b) šalje ponovno na partijski rad. Ovaj puta on je naznačen za rukovodioca jugoslavenske grupe u komunističkom Univerzitetu trudbenika Istoka (KUTV). Ali već u januaru 1931. godine poslan je na studije u Historijsko-partijni institut Krasne profesure (najviša partijska škola u to vrijeme). Kao student Krasne profesure Filipović je istovremeno predavao u KUTV historiju SKP (b). Sa trećeg kursa Historijsko-partijskog instituta Krasne profesure u februaru 1933. g. po mobilizaciji CK SKP (b) Filipović je upućen na rad u Polit odjel Glikstaljske Mašino-traktorne stanice (MTS) u Moldaviji.

[63] Filipović Roman (1894–1941. g.), Srbin iz Vojvodine. U Rusiju je došao kao ratni zarobljenik. Član je RKP (b) postao 1918. g.

[64] Vidi: Dokumenti u Arhivi žene R. Filipovića – O. J. Gubareve. Dokumenat »Ocjena rada«.

MTS je bila nova ideološka organizacija na koju je partija obraćala veliku pažnju. Ovamo su upućivani i najbolji kadrovi. Njegov rad kao rukovodioca Polit odjela MTS bio je visoko ocijenjen od sekretara Moldavskog oblasnog Komiteta partije L. Obušnina. U karakteristici koja je napisana 18. II 1934. godine naglašeno je da je »... Filipović kao načelnik Polit odjela Glikstaljske MTS dobro pokazao sebe ...«[65] Poslije rada u Polit odjelu MTS od januara 1935. godine i do juna 1935. on se nalazio na dužnosti instruktora za poljoprivredu Sjevernog Kavkaza (Krajkoma), a zatim kao sekretar Nevinomiskog rajonskog Komiteta SKP (b). U augustu 1935. godine njegov je rad bio okarakteriziran ovako: on je »u partijsko-ideološkom smislu dosljedan komunista, čvrsto provodi generalnu liniju partije, odan je partiji, u teoretskom smislu spreman, discipliniran. Kao partijac aktivan.«[66]

Na partijskom je radu u Moskvi bio i Nikola Kovačević.[67] On se vratio u Moskvu 1927. godine po odluci CK KPJ posle vrlo intenzivnog partijskog rada i mnogobrojnih zatvora i progona u Jugoslaviji. Ispočetka je bio poslan u Međunarodnu lenjinsku školu zajedno sa sekretarom CK Đurom Đakovićem. Poslije trogodišnjeg učenja N. Kovačević je bio poslan na rad u Krestinterna kao referent. Istovremeno je predavao na jugoslavenskom sektoru KUNMZ (Komunistički Univerzitet nacionalnih manjina Zapada) historiju SKP (b). Poslije likvidacije Krestinterna u 1933. godini N. Kovačević je bio poslan na rad u Profinternu kao referent Balkanske sekcije. Zatim je on radio na liniji sindikata. Neko je vrijeme N. Kovačević radio zajedno s Dimitrijem Georgijevićem u upravi Koženo-obućarskog kombinata »Industrija«.[68] Kasnije je Kovačević bio direktor tog kombinata. Kombinat je ulazio u invalidski kooperativni savez. Tri godine je bio rukovodiocem tog Saveza Nikola Kovačević, sve do odlaska po direktivi Kominterna u Španiju da učestvuje u građanskom ratu.

Na partijskom radu u raznim sovjetskim ustanovama bili su Pavlov Mihail, Vladimir Čopić i drugi. Pavlov je bio tridesetih godina sekretar partijske organizacije na izgradnji najveće biblioteke u SSSR-u, biblioteke koja nosi ime V. I. Lenjina. Vladimir Čopić 1925. godine bježao je iz policijske bolnice u SSSR. Od 1925. godine radio je u Kominterni.[69] Od 1926. do 1927. godine bio je partijski sekretar u Međdunarodnoj partijsko školi u Moskvi.[70] Zatim je po odluci CK KPJ postao student te škole. Poslije završetka 1930. godine bio je poslan kao organizacioni instruktor Izvršnog komiteta Komunističke internacionale u Čehoslovačku gdje je radio

[65] Lični arhiv O. J. Gubarove.

[66] Ibidem.

[67] O njemu vidi: I. D. Očak. Ibidem.

[68] Autobiografski podaci Nikole Kovačevića. Rukopis str. 6, Arhiv autora.

[69] O V. Čopiću vidi: Matija Uradin, Prilog za biografiju Vladimira Čopića, »Senjski zbornik«, Gradski muzej Senj, 1965; И. Д. Очак. Автобиография югославского коммуниста Владимира Чопича. „Советское славяноведение", Москва, 1967, Но 2.

[70] CPAJML.

1930–1931. godine. Poslije hapšenja i protjerivanja u Njemačku V. Čopić se u 1932. godini opet vraća u Moskvu na rad u Komintern. Zatim radi u emigraciji u Austriji kao član politbiroa CK KPJ. U ljetu 1934. godine bio je predstavnik KPJ u Kominterni.[71] Početkom 1937. godine po odluci Kominterne odlazi preko Pariza u Španiju.

Na kompliciranom sovjetskom radu – gradeći socijalizam na raznim mjestima velike sovjetske zemlje radili su mnogi bivši jugoslavenski internacionalisti. Evo nekih njihovih radnih biografija.

Vladimir Nikić[72] poslije ranjavanja u borbi protiv bijelih Čeha ljeti 1918. godine bio je poslan na partijski rad. Izabran je za sekretara Federacije inozemnih komunističkih grupa kod Saratovskog gubernijskog komiteta RKP (b). Uskoro je bio pozvan u Moskvu i imenovan za člana izvanredne ovlaštene komisije Centralne uprave za evakuaciju naseljenja – za reevakuaciju zarobljenika i izbjeglica prvog svjetskog rata za teritorij osloboden od Kolčaka na crti Perm–Jekaterinburg–Čeljabinsk. Poslije reorganizacije spomenute komisije Nikić je bio imenovan za zamjenika načelnika Permske Gubernske uprave za evakuaciju naseljenja (»Gubevak«), na kojoj je dužnosti radio do 1. aprila 1920. god. Poslije toga Nikić je bio postavljen u Taškentu za zamjenika Osobitog ovlaštenog »Centroevaka« Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR). Na ovom sovjetskom radu Nikić je bio do početka 1923. godine kad je likvidiran »Centroevak«. Zatim je on prešao na rad u Komesarijat poljoprivrede. Ovdje je radio četiri godine na različitim dužnostima: opunomoćenik bivše Turkestanske republike; u Narodnom Komesarijatu poljoprivrede Uzbekistanske SSR: zamjenik šefa oblasnog odjela poljoprivrede; u Narodnom Komesarijatu poljoprivrede Tađistanske SSR – šef oblasnog odjela i član kolegija i na kraju zamjenik narodnog komesara.[73] Od septembra 1927. do oktobra 1930. godine Nikić je radio u Centralnom Izvršnom komitetu Uzbekistanske SSR, šef financijskog odjela, a zatim komercijalni direktor i zamjenik predsjednika Centralne dječje komisije. Slijedećih nekoliko godina Nikić je radio u Komisiji Sovjetske kontrole. Odavde je otišao zbog slabog zdravlja na raspored CK KP (b) Uzb. Od marta 1934. Nikić je upravitelj Uzbekistanskog tresta (industrije) riže i tjestenina. Poslije reorganizacije Narodnog komesarijata mesnate industrije produžio je ovdje rad kao načelnik uprave do maja 1935. Poslije ove dužnosti imenovan je za člana Vrhovnog suda Uzbekistanske SSR. Do kraja godine bio je na ovoj dužnosti te je poslije toga imenovan za zamjenika načelnika Uprave Narodne ekonomske evidencije Uzb. SSR. Neko vrijeme je bio referent – konsultant Presidiuma Uzbekistana, zatim direktor proizvoda Srednjoazijatskog odjelenja »Draguljarske trgovine« i zatim načelnik Uprave za uređenje i rekonstrukciju gradova. Osim toga

[71] M. Uradin. Ibidem, str. 149.

[72] Vladimir Nikić (1894–1958). U Rusiju je došao kao zarobljenik austrougarske vojske. Poslije oktobarske revolucije postao je crvenoarmejac. Član RKP (b) postao je početkom 1918. godine. (Vidi: I. D. Očak. Ibidem, s. 163, 164 i dr.)

[73] Autobiografija V. M. Nikića. Arhiva autora.

imenovao ga je CJK Sovjeta Uzb. SSR za predsjednika državne kvalifikacione komisije i za člana Administrativne – teritorijalne komisije Prezidiuma CJK Sovjeta Uzb. SSR.[74]

Od 1937. do 1950. godine Nikić je bio biran za člana CK Sindikata službenika državnih ustanova. Za vrijeme otadžbinskog rata u SSSR-u Nikić je bio upravnik državne banke i kredita u Narodnom komesarijatu financija Uzb. SSR. Od 1946. do odlaska u penziju u 1950. godini Nikić je bio zamjenik predsjednika CK MOPR-a[75] Uzb. SSR. Prema tome on je kao što je to sam naglasio radio 30 godina na partijskom i sovjetskom državnom radu na kojemu je sakupio bogato iskustvo.[76]

Za besprijekoran rukovodeći rad 1944. godine u čast XX godišnjice Uzbekistanske socijalističke republike nagradio ga je Vrhovni sovjet za aktivno učešće u socijalističkoj izgradnji počasnom diplomom.[77] Za svoj ustrajni rad od Vrhovnog Sovjeta SSSR-a Nikić je dobio dvije počasne diplome i medalju za počasni rad.

Na socijalističkoj izgradnji radio je Marko Mesić. O svom radu u SSSR-u poslije povratka iz Jugoslavije 1924. godine M. Mesić je pisao: »Prvo vrijeme sam radio po zadatku CK RKP (b) u Birou vanjske trgovine Centrosojuza. Krajem 1925. bio sam imenovan za upravnika poljoprivrednog Sojuza u Lenjingradskoj oblasti. Ovamo su ulazili: Hljebocentar, Traktorcentar, Stočarski sojuz i dr. Poslije trogodišnjeg rada na toj dužnosti mene su predložili na dužnost opunomoćenog predstavnika Maslocentra u Parizu. Čekao sam dugo francusku vizu koja mi je na kraju bila otkazana te sam bio poslan po partijskoj mobilizaciji na studije na račun partijske tisuče u Lenjingradski politehnički institut. Završio sam ga 1934. godine s diplomom inžinjera mehanike.

Prvo vrijeme sam radio kao inžinjer specijalnog mašinskog projektiranja, a kasnije sam postao načelnik gradnje tvornice za popravak motora u gradu Puškinu koja se podizala na osnovi bivše carske garaže. Poslije završenja tvornice postao sam njen direktor. U 1936. godini bio sam represiran, a 1956. godine potpuno rehabilitiran i vraćen u Partiju sa stažom od momenta stupanja u partiju, tj. od januara 1918. godine . . .«[78]

Kao što se vidi iz »Ličnog dosjea Barabaša«, on je poslije vraćanja 1923. godine u Sovjetski Savez isto radio na izgradnji socijalizma. U Šumskom eksportu SSSR bio je na visokim dužnostima: član uprave, a zatim zamjenik načelnika. Poslije u toku nekoliko godina bio je trgovački predstavnik SSSR-a u Italiji. Početkom 30-tih godina prešao je u Narodni Komesarijat šumarstva. Tu je bio načelnik financijskog odjela Narodnog komesarijata. U 1933. godini njegov je rad okarakteriziran na slijedeći način: »Vrlo je iskusan u šumarskim poslovima, i vrlo dobro poznaje vanjska tržišta (osobito dobro zna tržišta na području Sredozemnog mora).

[74] Autobiografija V. M. Nikića 1940. godine. Arhiv autora.
[75] MOPR = Međunarodna organizacija pomoći revolucionerima.
[76] Vidi: „Заявление" в ЦКВКП(в). Arhiv autora.
[77] Личное дело В. М. Никича. Arhiv autora.
[78] Автобиография М. Месича. Рукопись. Arhiv autora.

Inicijativan je i iskusan administrator, tačan u izvršenju rada.«[79] Osim toga, Barabaš je bio neko vrijeme zamjenik načelnika inozemnog odjela Tassa (Sovjetskog telegrafskog agentstva). Životni put Barabaša presječen je 1937. godine kada je pao kao žrtva perioda kulta ličnosti. 1956. godine bio je posmrtno rehabilitiran.

Uspješno je radio na izgradnji sovjetskih ribarskih kolhoza Hrvat Mihajlo Tomac.[80] O njegovu radu kao krupnog sovjetskog specijalista dokazuje karakteristika koja mu je bila izdana u Ministarstvu ribarske industrije SSSR-a 1951. godine: »Drug Tomac M. A. rođen 1887, g., član SKP (b) od 1920. godine imao opći radni staž 50 godina, a u ribarskoj industriji radio od 1930. godine besprekidno u toku 20 godina – ispočetka kao načelnik organizacionog sektora ribarskog kolhoznog centra, a zatim je na dužnosti načelnika organizacionog odjela Uprave ribarskih kolhoza Ministarstva ribarstva Istočnih rajona. Poslije ujedinjenja Ministarstva Tomac je na dužnosti zamjenika načelnika organizacionog odjela Uprave ribarskih kolhoza.

Drug Tomac je izučio do savršenstva osobitosti ribarskog kolhoznog sistema i jedan je od najkvalificiranijih radnika Ministarstva u oblasti organizacione izgradnje kolhoznog sistema.

Drug Tomac je neobično točan, discipliniran i marljiv radnik.

Sva svoja znanja i iskustvo on prenosi na trudbenike Uprave i ribarskog kolhoznog saveza. Njegove direktive i instrukcije u pitanju organizacione izgradnje uvijek su se odlikovale dubokim sadržajem, točnošću i logikom.

Drug Tomac pripada grupi starih boljševika koji postojano rade na povišenju svoje naobrazbe i odgoju mladeži u duhu beskonačne odanosti interesima partije Lenjina – Staljina.

Drug Tomac aktivno učestvuje u društvenom i partijskom životu kolektiva, on je agitator.

Drug Tomac je politički razvijen . . .«[81]

Ovi primjeri nisu bili pojedinačni. Mnogi su bivši jugoslavenski internacionalisti svojim trudom pridonosili svoj obol u izgradnju socijalizma u SSSR-u. Oni su zajedno s ruskim i drugim narodima Sovjetskog Saveza vodili borbu sa izvanrednim poteškoćama koje je morao da prebrođuje SSSR, prva zemlja socijalizma.

Srbin iz Vojvodine Đorđe Pušić, koji je za vrijeme građanskog rata ratovao u Ukrajini, poslije građanskog rata radio je u Ukrajini kao organizator prvih kolhoza.

Hrvatica iz Livna Jelisava Berković borila se za vrijeme građanskog rata kao medicinska sestra na raznim frontovima. Poslije rata ona je završila medicinski institut i radila kao liječnik u bolnicama i klinikama.

[79] Ibidem.

[80] Mihajlo Tomac (1887–1958) bio je za vrijeme građanskog rata u Rusiji u Sibiru, gdje je ratovao na strani Crvene armije. U 1920. godini pozvan je u Moskvu, gdje je uskoro postao sekretar Jugoslavenskog centralnog biroa u CKRKP (b) (o njemu vidi: И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты . . ., стр. 168, 169, 170).

[81] ЦГАНХСССР, ф. Личное дело М. А. Томца.

Slovenac Janez Košir za vrijeme građanskog rata borio se u Turkestanu. Poslije rata je bio zamjenik predsjednika Kirgiske Sovjetske republike. Anton Radić poslije građanskog rata radio je kao krupni financijski specijalist. Osim toga on se bavio literaturom, napisao je nekoliko knjiga novela i romana i postao je član Saveza sovjetskih pisaca Stavropoljskog kraja. Poznati heroj građanskog rata u Rusiji koji se proslavio u Mađarskoj kao komandant Internacionalističkih jedinica Ivan Matuzović poslije rata bio je direktor krupnog hljebnog kombinata u Moskvi. Milan Kodrnja, bivši komandant puka, poslije rata je radio kao sindikalni radnik.

Kad bi se produžilo ovo nabrajanje, ispao bi ozbiljan spisak. Ali sve rečeno dozvoljava da se zaključi da su jugoslavenski internacionalisti i poslije rata produžili svoj internacionalni dug pomažući i gradeći socijalističko društvo u SSSR-u. I tu su novu svoju mirnu zadaću oni vršili s istim elanom kao i kad su se borili na polju građanskog rata za prvu u svijetu državu radnika i seljaka.

4. *Jugoslavensko internacionalno zemljaštvo*

Pored učešća jugoslavenskih internacionalista u Crvenoj armiji na partijskom sovjetskom radu, bivši jugoslavenski internacionalisti radili su u raznim nacionalnim i internacionalnim organizacijama. Jedna od prvih takvih organizacija sastavljena od inozemaca, a među njima i Jugoslavena, zvala se je »Internacionalni klub«. Ti klubovi su nicali u takvim velikim gradovima kao što su Moskva, Lenjingrad, Odesa i dr. Krajem 1921. godine, kada su prestale u Sovjetskoj Rusiji raditi inozemne komunističke grupe RKP (b) i inozemni Sovjeti radničkih i seljačkih poslanika, poslije masovne demobilizacije iz Crvene armije stranih radnika i seljaka, »Internacionalni klubovi« postale su jedine organizacije oko kojih su se počeli sakupljati bivši internacionalisti, a kasnije i emigranti. Ti su klubovi postali jedina forma nacionalnog sakupljanja internacionalista. Ovdje su se internacionalisti susretali, slušali predavanja na materinjem jeziku, upoznavali političku situaciju, osobito u svojim krajevima, i provodili su kulturno-prosvjetni rad. U klubovima su vođene političke diskusije, uglavnom o položaju u zemljama internacionalista.

Krajem dvadesetih godina predsjednikom Moskovskog internacionalnog kluba bio je Andrejev (to je pseudonim, čini se, Jugoslavena). U tim se klubovima čula narodna riječ i narodna pjesma. To je bila neke vrste organizacija inozemnog zemljaštva. Ona je bila bliska oficijalnoj organizaciji MOPR (Međunarodna organizacija za pomoć političkim emigrantima). Istina, ti se klubovi nisu bavili pitanjima socijalnog osiguranja svojih članova, nego su sakupljali inozemne mase na bazi političkog i kulturno-prosvjetnog rada.

Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina počele su u SSSR-u da niču nove internacionalne organizacije koje su dobile ime zemljaštva. Zemljaštvo je bila široka organizacija, koja je sakupljala »zemljake«, tj.

ljude koji su se borili u jednom kraju. Tako je niklo zemljaštvo – Caricinsko, Uralsko, Ukrajinsko, Daljnoistočno, Srednjoazijsko, Čapajevsko i dr. Među tim zemljaštvima je 1929. g. organizirano i Inozemno zemljaštvo (Interzemljaštvo). Centar oko kojeg su se organizirale zemljaške organizacije bio je Centralni dom Crvene armije (CDCA) u Moskvi. Ali su se i u provinciji pri oficirskim klubovima počela organizirati razna zemljaštva, a među njima i inozemna. Prve grupe zemljaštva pojavile su se 1929. godine u Moskvi. Prva organizacija imala je svega 51 člana. Godine 1930. bilo je već 10 grupa sa 1790 članova, a 1933. godine bile su 33 grupe sa 3.144 člana.[82] Kao što se vidi zemljaštvo je brojčano stalno bilo u porastu.

Zemljaštvo je razradilo za svoj rad specijalnu »Instrukciju o zemljaškim grupama za pomoć učesnicima građanskog rata«.[83] U članu 1. te instrukcije rečeno je: »Aktivnim članovima zemljaških grupa mogu biti neposredni učesnici građanskog rata (crvenogardisti, crvenoarmejci, crveni partizani, rukovodeći sastav Radničkoseljačke crvene armije) koji su izrazili saglasnost da će aktivno pomagati Centralnom muzeju Radničkoseljačke Crvene armije u razradi i populariziranju historije građanskog rata.«

U članu 2. se konkretno govori o organizaciji grupa: »Zemljaške grupe su organizacije društvene, a stvaraju se ako se skupi najmanje 10 ljudi, koji su se dobrovoljno ujedinili kao organizacija ili društvo učesnika građanskog rata«.[84]

Spomenute grupe organiziraju se u centru, tj. u Moskvi, a također i u provinciji, gdje postoje klubovi Crvene armije. Grupe biraju biroe, koje utvrđuje naučni savjet Muzeja Radničkoseljačke crvene armije (RSCA). Grupa radi po određenom planu. Na osnovu »Instrukcije« određeni su ciljevi i zadaće inozemnih zemljaških grupa. One su definirane na slijedeći način: »1) skupljanje, razrada i sistematizacija materijala iz historije građanskog rata; 2) neposredno učešće u radu na dokumentima po zadatku Muzeja RSCA; 3) rad na historiji građanskog rata kao oružanoj borbi proletarijata pod rukovodstvom SKP (b) i o neposrednom učešću u rukovodstvu oružanim revolucionarnim snagama V. I. Lenjina.«[85] Svakodnevna praksa diktirala je i druge zadatke, koje je organizacija zemljaštva morala rješavati.

Na samom početku svoje djelatnosti bilo je organizirano Inozemno zemljaštvo, kao organizacija bivših inozemnih učesnika oktobarske revolucije i građanskog rata. Ovo zemljaštvo izabralo je svoj rukovodeći organ – Biro inozemnih zemljaštava, koje se skraćeno nazivalo Interzemljaštvo. Po podacima koje posjedujemo, a odnose se na 1932. godinu, u Inozemnom zemljaštvu u Moskvi bilo je začlanjeno 400 članova, a na

[82] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 27 л. 35.
[83] Ibidem, l. 28.
[84] Ibidem.
[85] Ibidem.

periferiji još više – 800 članova.[86] Interzemljaštvo je imalo i svoje specifične zadaće. Tako je ono, pored opće zadaće jednake za sva zemljaštva da priprema i sakuplja dokumentarni materijal za historiju građanskog rata, imalo i svoju zadaću: »... 2) Prijevod djela marksizma-lenjinizma na strane jezike; 3) odgoj članova zemljaštva u duhu marksističko-lenjinističke nauke; 4) pomoć inozemnim komunističkim partijama.«[87] To su bile veoma važne zadaće. Iz ovih se točaka vidi da je glavno za strane komuniste bilo marksističko-lenjinistička naobrazba i pomoć svojim komunističkim partijama. U to vrijeme je to bio zaista važan politički zadatak, osobito kad se uzme u obzir opći nivo inozemnih radnika i stanje u pojedinim zemljama.

Već od samog početka djelatnosti Interzemljaštva u njegovu su sastavu počele nicati inozemne sekcije. Tako su se uskoro pojavile mađarska i rumunjska sekcija, a nešto kasnije i jugoslavenska. Istina, Jugoslaveni su od početka rada zemljaških organizacija ulazili u pojedine ruske teritorijalne organizacije. Tako je Gustav Barabaš ušao u organizaciju zemljaštva Druge ustaničke ukrajinske divizije, jer je, kao što je poznato, 1919. godine bio načelnik te divizije. G. Barabaš je zajedno sa svojim bivšim komesarom J. Mincem (sada poznatim historičarom i akademikom) organizirao to zemljaštvo i bio član biroa tog zemljaštva.[88] Sličan je slučaj bio i sa M. N. Andrijevićem (Andrejevim), koji se borio za vrijeme građanskog rata u Sibiru te je ušao u Sibirsko zemljaštvo. J. Cvejić je bio član Turkestanskog zemljaštva.

Jugoslavensko zemljaštvo – točnije jugoslavenska sekcija internacionalnog zemljaštva kod Centralnog doma Crvene armije (CDCA), kao što se to vidi iz protokola br. 1, bila je organizirana 17. oktobra 1932. godine u Moskvi. Na prvoj sjednici Jugoslavenskog interzemljaštva[89] učestvovali su slijedeći jugoslavenski internacionalisti: J. Cvejić, D. Georgijević, J. Matuzović, M. Kodrnja, M. Pavlov, R. Filipović, M. Todorović.[90] Na ovoj prvoj sjednici članovi su bili informirani o značenju organizacije jugoslavenske grupe internacionalista. S informacijom o tom pitanju istupio je J. Cvejić. Osim toga bio je organiziran Biro. U Biro su bili izabrani: J. Cvejić, D. Georgijević, J. Matuzović, M. Kodrnja i M. Pavlov. Za odgovornog sekretara bio je izabran D. Georgijević. Zatim je bilo odlučeno da će J. Cvejić, J. Matuzović i D. Georgijević u roku od pet dana razraditi plan rada Jugoslavenskog interzemljaštva.

[86] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 21.
[87] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 21, л. 19.
[88] Ibidem, оп. 1, д. 1002, л. 4.
[89] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 2, д. 166, л. 18.
[90] Ibidem. U spisku se spominje i Bučik. Kao što se vidi, on nije Jugoslaven, ali se nije dalo utvrditi tko je on. U grupu su postojano prilazili jugoslavenski internacionalisti. Godine 1934. u njoj su bili osim spomenutih Jugoslavena još: V. Marković, A. Andrejević, E. Berković, D. Srdić, R. Valgoni, (pseudonim Buligin), N. Kovačević (pseudonim Čudnovski), S. Majer, N. Zorić, Čani, A. Muftić, Latić, N. Radaković, M. Tomac, G. Pušić, Stojković, Žunić, Ašerović, Drezgić, Ferjančić, Miljukov, Smiljanić, Koronćić, Stanimirović, Vukadinović.

Pokraj toga Cvejić je dobio zadatak da radi u partizanskoj komisiji zemljaštva, a Kodrnja u propagandnom odjelu (masovnom odjelu) zemljaštva. Za organizacioni rad Jugoslavenskog zemljaštva odgovorao je M. Pavlov (Rodionović).

Do označenog roka bio je razraden plan rada Jugoslavenske grupe za oktobar – novembar.[91]

Prezime predavača	Rok referata	Tema	Tko će govoriti
Barabaš	30. X	O učešću jugoslavenskih interbrigada u Ukrajini 1917, 1918. i 1919. god.	Pavlov, Kodrnja, Filipović, Čudnovski[92] i dr.
Valgoni	5. XI	O učešću Jugoslavena u Kolčakovskoj armiji i prelaz u Crvenu armiju	Latić, Georgijević i dr.
Čudnovski	11. XI	O Kijevu i Samari	Sadura, Stojković, Cvejić, Čani, Georgijević i dr.
Kodrnja	17. XI	O učešću Jugoslavenske čete u Voronježu	
Cvejić	23. XI	Jugoslavenski odredi u Ukrajini i u Turkestanu	Čudnovski i Matuzović
Muftić	29. XI	O učešću Jugoslavenske čete kursanata u Tambovu	Latić, Žunić, Valgoni

Taj je plan ulazio zapravo kao sastavni dio tih zadaća koje je Jugoslavenska grupa postavila pred sebe. Kasnije je on bio konkretiziran na slijedeći način: 1. Organizacija sabiranja materijala i dokumenata po arhivima, muzejima i s periferije (Odesa, Kijev, Harkov, Staljingrad, Sibir itd.); 2. Završiti obradu materijala za dva toma Historije građanskog rata u toku 1934. godine; 3. Obrada materijala za izdavanje zbornika na nacionalnom jeziku; 4. Produžiti s referatima-sjećanjima učesnika građanskog rata, organizacija komunističkih ćelija itd.; . . . 6. Zaključiti socijalističke dogovore s jednom od grupa Interzemljaštva kao i individualne dogovore međusobno u grupi o pitanju izbora materijala; 7. Uspjeti organizirati zemljaštva (grupe) u Crvenopartizanske i Crvenogardijske organizacije i pomoć drugovima u tome ako na to imaju pravo; 8. Uvući

[91] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 2, д. 166, л. 19.

[92] Čudnovski – pseudonim Nikole Kovačevića.

u rad grupe sve internacionaliste koji žive u Moskvi, dati im posao. Učiniti to i s drugovima u provinciji; . . . 10. Organizirati predavanja u klubu Političkih emigranata o učešću Jugoslavena u građanskom ratu . . .«[93]

Ovaj je program obuhvaćao uglavnom propagandni rad. Kako se vidi iz toga, prvorazredna praktična zadaća jugoslavenske (kao, uostalom, i drugih nacionalnih grupa) bila je sakupljati historijski i arhivski materijal za stvaranje Historije građanskog rata. U tom je smislu i bio donesen 9. maja 1933. godine specijalan zaključak. U njemu je rečeno: sabiranju materijala iz Arhiva pristupit će slijedeći drugovi: a) iz Instituta Karla Marksa – Engelsa i Lenjina – drugovi: Čudnovski, Matuzović, Georgijević; b) iz Vojno-historijskog arhiva: Stanković, Cvejić, Barabaš; c) iz Sibirskog zemljaštva: Andrejević; d) Mađarska grupa: Matuzović; e) iz Čapajevskog zemljaštva: Stanković; f) iz Ukrajinskog zemljaštva: Georgijević, Malahovski; g) Severnog Kavkaza: Kodrnja . . .[94]

Kao što se vidi iz privrednog plana i zaključka o radu zemljaštva, njemu je predstojalo da vodi velik posao na polju propagande bogatog iskustva stečenog za vrijeme građanskog rata.

Prvi dio dokumenata trebalo je sakupiti, obraditi i predati za prvi tom u Centralnu komisiju Historije građanskog rata već 20. maja 1933. g. Takav rad bio je na dnevnom redu gotovo na svim sjednicama Jugoslavenske grupe. To je bio svakodnevni rad. Međutim, interesantno je pogledati kako je jugoslavensko zemljaštvo shvaćalo svoju političku zadaću. To je očito ako se pregleda rad sjednice zemljaštva od 5. maja 1933. godine. Na sjednici koja je bila posvećena 15-godišnjici organizacije Jugoslavenskih odreda Crvene armije i 4-godišnjice pogibije u Jugoslaviji generalnog sekretara CK KPJ Đure Đakovića govorili su predsjednik Jugoslavenskog zemljaštva Cvejić Jakov, vođa mađarskih komunista Bela Kun i predstavnik KPJ iz Jugoslavije Dimitrijević. U ime jugoslavenskih internacionalista – emigranata u SSSR-u J. Cvejić definirao je zadaću organizacije Jugoslavenskog zemljaštva: »Mi moramo kao partizani, kao učesnici oktobarske revolucije u Rusiji, kao učesnici građanskog rata i osvajači Oktobra postati tim hrptom koji će skupiti oko sebe mladež, iskovati aktivne borce spremne svakog momenta na zaštitu Sovjetskog Saveza, borce koji su sposobni svakog momenta krenuti na Zapad da oslobode od ugnjetavanja, od kapitalizma svoju braću«.[95] To je bila politička zadaća jugoslavenskih internacionalista koji su radili u zemljaštvu. Kao što se vidi, iz te izjave izlaze dvije političke zadaće: prva – zaštita SSSR-a i druga – oslobođenje svoje braće u Jugoslaviji. Te zadaće izlazile su s jedne strane iz internacionalizma zemljaštva i, s druge strane, poznavanja situacije u Jugoslaviji. Naime, jugoslavenski internacionalisti bili su

[93] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 2, д. 166, л. 6 об.
[94] Ibidem, оп. 3, д. 895, л. 13.
[95] ЦГАСА ф. 28361, оп. 3, д. 888, л. 6. (Treba međutim naglasiti, da je prema stavu Komunističke partije Jugoslavije oslobođenje radnog naroda ove zemlje imalo biti [i bilo je!] rezultatom uglavnom snaga Jugoslavije ne negirajući pri tome utjecaj Oktobra; primj. redaktora).

dobro upoznati sa situacijom u Jugoslaviji. Znali su da je u Jugoslaviji 1929. godine bio izvršen državni udar kojeg je rezultat u Jugoslaviji bio proglašenje vojno-monarhističke diktature.

Često je na sastancima zemljaštva bilo organizirano informiranje o položaju u Jugoslaviji. Tako je na sastanku od 5. maja 1933. godine predstavnik KPJ Mitrović istupao s referatom o položaju u Jugoslaviji. Mitrović je povezao zadaće KPJ s korišćenjem iskustva partizanske borbe u početku građanskog rata u Sovjetskoj Rusiji, Ukrajini i Sibiru i buduće zadaće Jugoslavena u SSSR-u.[96] Bela Kun je istakao da je zadaća jugoslavenske emigracije, bivših učesnika građanskog rata, da »... organiziraju postojanu materijalnu pomoć i da organiziraju ideološku pomoć zemlji od emigracije.«[97] On je dao primjer bivših mađarskih internacionalista koji sada mogu da posluže kao primjer prvoboraca u organizaciji materijalne i ideološke pomoći komunističke partije.[98] Bela Kun se obratio s pozivom jugoslavenskim emigrantima da uzmu primjer u organizaciji materijalne pomoći i primjeni revolucionarnog iskustva onima koji se bore protiv vojno-monarhističke diktature u zemlji, za komunističku partiju u narastajućoj borbi, za diktaturu proletarijata, za sovjetsku vlast.[99]

Praktički, jugoslavenska grupa je sistematski organizirala govore i stenografiranje sjećanja bivših učesnika građanskog rata i oktobarske revolucije.[100] Taj je rad ispadao s jedne strane kao rezultat sakupljenih dokumenata. S druge strane, on je imao neocjenjivu vrijednost osobito za buduće generacije, kojima je time sačuvan najbolji uvid u ono što su napravili Jugoslaveni i čime su se istakli u Rusiji za vrijeme poznatih historijskih događaja.

Pored tog rada Jugoslavensko zemljaštvo se angažiralo i u drugome. Ono se aktivno brinulo o daljem teoretskom rastu svojih članova. Jer, kao što je poznato, većina internacionalista, s obzirom na uvjete u kojima su se nalazili, nije dobila sistematsko obrazovanje. Zbog toga je rukovodstvo grupe mnogo puta postavljalo pred višim organima pitanje i davalo prijedloge o nadoknadi za ono što nije učinjeno ranije u smislu studiranja. U jednom oficijalnom pismu, koje je grupa poslala višim instancama, predlaže se da se pošalje »aktivne borce i organizatore specijalnih jugoslavenskih odreda za vrijeme građanskog rata: a) u Višu vojnu akademiju, i to drugove: Matuzovića, Georgijevića, Kodrnju i Cvejića; b) u školu starijih komandanata drugove: Pavlova, Stojkovića, Andrejevića i Drevina.[101]

[96] ЦГАСА ф. 28361, оп. 2, д. 166, л. 14.
[97] Ibidem, оп. 3, д. 888, л. 12.
[98] Ibidem.
[99] Ibidem, l. 13.
[100] Kao rezultat te djelatnosti do sada su sačuvane u Centralnom arhivu Sovjetske armije u Moskvi sl. sjećanja bivših jugoslavenskih internacionalista: D. Srdića, D. Georgijevića, J. Matuzovića, J. Cvejića, N. Kovačevića, G. Barabaša, V. Markovića, M. Pavlova, M. Kodrnje, D. Sadure, A. Muftića, Latića, Stanimirovića, Stojkovića i dr.
[101] Sigurno se radi o Drezgiću – bivšem učesniku građanskog rata, koji je poslije rata stigao u Jugoslaviju i radio kao inžinjer u Ministarstvu saobraćaja u Beogradu.

To se pitanje pokretalo više puta. Kako se vidi iz dokumenata, rukovodstvo je prihvatilo prijedlog, jer je već na sjednici zemljaštva 13. augusta bilo postavljeno pitanje sastavljanja karakteristika za kandidature onih koji su bili određeni za Višu vojnu akademiju. Tom prilikom bilo je i određeno na kakve će smjerove ili odjeljenja oni biti preporučeni. Preporuke su bile slijedeće:

1) Cvejić J. – na administrativno-gospodarski
2) Georgijević D. V. – na administrativno-snabdjevački
3) Matuzović J. P. – na komandatsko-politički
4) Pavlov M. A. – na inženjerno-tehnički.

U zaključku je rečeno da njihove dokumente treba »čim prije poslati u Glavnu upravu Revolucionarnog vojnog sovjeta.«[102] Iz dokumenata koji su nađeni ne vidi se da li su svi spomenuti Jugoslaveni bili poslati i kuda su bili upućeni. Iz sačuvanih dokumenata J. Cvejića[103] vidi se da je on od septembra 1932. do 1. januara 1934. god. bio student industrijskog odjeljenja Viših kurseva rukovodilaca planske privrede na Večernjoj akademiji za planiranje. Može da se pretpostavi da su i drugi kandidati bili poslani na studije.

Važno mjesto u djelatnosti Jugoslavenskog zemljaštva zauzimale su veze i saradnja s KPJ. To je zapravo bilo pitanje veze sa zemljom i korišćenje revolucionarnom pokretu u zemlji. Zbog svog značenja to je pitanje bilo postavljeno na dnevni red na sjednici 9. oktobra 1933. god. Kako se vidi iz protokola te sjednice, bilo je zaključeno da se pošalje u Komintern spisak s adresama svih članova Jugoslavenske grupe Interzemljaštva.[104] To je zapravo bilo urađeno po traženju Kominterna. Da bi se predstavnik KPJ upoznao s radom jugoslavenskog zemljaštva, bilo je odlučeno da se grupa poveže s predstavnikom KPJ u Izvršnom komitetu Komunističke internacionale, da se odredi internacionalna sila koja će pomagati u razradi materijala koji bi se u obliku popularne literature izdavali na jezicima naroda Jugoslavije. Isto tako se predlagalo da predstavnik politemigranata[105] učestvuje na nekim sjednicama na kojima će biti referati i sjećanja. Pored toga, primljen je prijedlog da se materijali jugoslavenske grupe – takvi kao što su stenogrami i sjećanja – šalju za korišćenje jugoslavenskim studentima – komunistima u Komunistički univerzitet naroda Zapada (KUNZ). Veoma važna je bila još jedna odluka, koja u stvari karakterizira dubinu odnosa KPJ s Jugoslavenskim interzemljaštvom. Evo tekst protokola:

»Čuli: informaciju predstavnika KPJ o potrebi mobilizacije novčanih sredstava od Jugoslavena putem obustave od plaće najmanje 2%[106] mje-

[102] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 3, д. 888, л. 12 и оп. 2, д. 166.

[103] Vidi: „Свидетельство плановика-экономиста". Arhiv obitelji Cvejić u kćerke Cvejića Ale Jakovljevne koja sada živi u Moskvi.

[104] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 165 л. 1.

[105] Kao što se vidi iz ovog, članovi jugoslavenske grupe – internacionalisti razlikovali su se od emigranata. Prvi su bili ti koji su ostali poslije građanskog rata u SSSR-u, a drugi oni koji su emigrirali u SSSR.

[106] U tekstu protokola je napisano 2 $ % što je svakako pogrešno.

sečno; sakupljena će sredstva biti predana na novine „Proleter"...[107] U vezi s tim prijedlogom odmah je donesena slijedeća odluka: »S prijedlogom predstavnika KPJ složiti se, istovremeno predložiti Birou da odredi druga koji će odgovarati za sakupljanje novca s time da se provede odgovarajući rad s drugovima i time utanači sve i regularno novac predaje predstavniku KPJ i IKKJ«.[108] Kao odgovorni za sakupljanje novca određeni su odlukom zemljaštva M. Kodrnja i M. Pavlov.[109]

Za ostvarenje »postojane veze emigranata sa učesnicima građanskog rata« – kako je to istaknuto u odluci sjednice – zadužen je odgovorni sekretar zemljaštva D. Georgijević.[110]

O vezama internacionalista s komunističkom emigracijom svjedoči još jedan fakat. Za pisanje i redakciju Historije građanskog rata na osnovi sakupljenih materijala postojala je specijalna redakciona komisija. Ta se komisija bavila i pitanjem prijevoda literature na jezike naroda Jugoslavije. U tu redakcionu komisiju ušli su predstavnici emigranata-komunista i zemljaštva. Od prvih su u Komisiju ušli predstavnici Kominterna – jugoslavenski komunisti Boško Bošković (on je bio sekretar CK KPJ – F. Filipović) i Gregor. Od Jugoslavenskog zemljaštva u Komisiju su ušli: D. Srdić, G. Barabaš, M. Kodrnja, J. Cvejić, J. Matuzović i N. Kovačević. Uži komitet te komisije sačinjavali su: Bošković, Gregor i Cvejić.[111]

Nema sumnje da je ova suradnja u oblasti materijalne pomoći, a također i agitacije i propagande u korist KPJ, određivala aktivni odnos bivših učesnika građanskog rata prema revolucionarnom i komunističkom pokretu u zemlji, činila ih sastavnim dijelom tog pokreta.

Jugoslavenska grupa interzemljaštva imala je i drugih briga. Jedna od njih je bila borba za poboljšanje svog materijalnog položaja. U tom smislu je svakako karakterističan rad oko primanja u društvo bivših crvenoarmejaca i crvenih partizana, tj. uručenje članovima »legitimacije bivših crvenoarmejaca i crvenih partizana«. Na sjednici od 16. marta 1934. godine primljena je u vezi s time slijedeća odluka: »Izraditi da se primi grupa crvenoarmejske i crvenopartizanske organizacije i u tom smislu pomagati svim onim drugovima koji imaju zakonsko pravo na začlanjenje u te organizacije.«[112] Treba naglasiti da primanje u spomenuto društvo (što se vršilo uručenjem legitimacije) nije bio formalan akt. Kao što je poznato, članstvo tog društva i legitimacija označavalo je ne samo političko priznanje bivših zasluga, nego je davalo članovima, kao i njihovim porodicama, velike privilegije (na primjer u oblasti poljoprivrede, stambenoj – pravo dobiti stan izvan reda i većeg razmjera, medicinsku pomoć, obuku djece itd.). Rad u ovoj oblasti dao je rezultate – mnogi internacionalisti dobili su to počasno zvanje.[113]

[107] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 165, л. 2.
[108] Ibidem.
[109] *Ibidem*, l. 6.
[110] Ibidem, l. 8.
[111] Ibidem, l. 6.
[112] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 2, д. 166, л. 6.
[113] Cvejić J. je postao član te organizacije i dobio je legitimaciju br. 4366 od 9. IX 1935. god.

Rad jugoslavenskog zemljaštva bio je podređen velikom cilju. Internacionalisti su nastojali da se spreme za izvršenje velikog političkog zadatka u domovini. Tom cilju je bio podređen sav rad Jugoslavenske grupe. Ali Jugoslavenskoj grupi nije bilo suđeno da izvrši taj zadatak, jer je uskoro – 1935. godine – morala da završi svoj rad. Ona je obustavila svoj rad kao i druga internacionalna zemljaštva.

Evo što je rečeno u dokumentima o obustavljanju rada inozemnih zemljaštava.

U dokumentu koji je potpisao načelnik Političke uprave Radničkoseljačke crvene armije (RSCA) Gamarnik, načelnik Centralnog doma Crvene Armije (CDCA), muzeja i Kultodjela Političke uprave Radničkoseljačke crvene armije u vezi sa završetkom rada zemljaštva rečeno je: »Predlažem da se likvidiraju sva zemljaštva koja postoje kod muzeja RSCA. Sva imovina, arhivi, novčana sredstva likvidiranog zemljaštva treba da se daju muzeju RSCA . . .«[114]

Na bazi tog naređenja u toku prve polovine 1935. godine bila su likvidirana sva zemljaštva. Internacionalno zemljaštvo još je neko vrijeme radilo. U jednom izvještaju u vezi s time rečeno je: »Internacionalno (zemljaštvo) (na osnovi podataka koje posjedujemo) sakuplja se još u Internacionalnom klubu – Leontjevski pereulok. Njime rukovode Gabro i Ivani. Njemačka grupa Štillera sastaje se kod njega kod kuće – sekretar je tog zemljaštva Hrist. Sva djela su zapečaćena i nalaze se u muzeju. Vjerovatno arhivi postoje i u stanovima.«[115]

U izvještaju koji je bio napisan u vezi s likvidacijom zemljaštva daje se ovom visoka ocjena za njegov rad. Tu su i navedeni neki motivi zbog kojih je zemljaštvo bilo rasformirano. Kao uzrok se navode politički razlozi. Između ostalog fakat protivurječja između bivših učesnika građanskog rata i emigranata u vezi s veoma važnim pitanjem: gdje mora da djeluju komunisti – u emigraciji, tj. u SSSR-u, ili kod sebe kod kuće.[116] O tom, kao i mnogim drugim pitanjima, postojala su dva gledišta. Iz dokumenata se ne može uloviti u čemu su glavne razlike u njihovu gledištu. Na kraju potrebno je da se kaže da je dalja djelatnost zemljaštva kao i interzemljaštva bila onemogućena i metodama kulta, koje su se sve više i više u praksi osjećale. Najbolji dokaz tome je i to da je velika većina članova zemljaštva bila u toku 1936–1939. godine represirana.

Jugoslavensko interzemljaštvo bilo je posljednja organizaciona forma djelovanja Jugoslavena – bivših učesnika građanskog rata u Rusiji – kao nacionalne organizacije. Nema sumnje da je ta organizacija odigrala pozitivnu ulogu u smislu teoretskog rasta njenih članova i da je kao nacionalna organizacija pridonijela svoj obol u razvitku revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji.

[114] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 1, д. 5, л. 53.

[115] Ibidem, l. 142.

[116] Ibidem, оп. 1, д. 27, л. 36.

U zaključku značajno je osvrnuti se još na jednu borbenu stranicu života jugoslavenskih internacionalista koji su ostali u SSSR-u – na njihovo učešće u borbi protiv fašizma braneći još jednom na bojnom polju prvu zemlju socijalizma SSSR.

Krajem tridesetih godina fašistička Njemačka i Italija ohrabrene »neutralnim« držanjem velikih imperijalističkih zemalja pomogle su u Španiji dočepati se vlasti fašistima generala Franka. U građanskom ratu u Španiji, koji je trajao od 1936. do 1939. godine, na strani republikanaca učestvovali su mnogi inozemni radnici i seljaci. Međunarodnom fašizmu bila je ovdje suprostavljena međunarodna solidarnost komunista i progresivnih ljudi raznih zemalja.

U pomoć španskim republikancima bili su poslani i jugoslavenski dobrovoljci. Među Jugoslavenima koji su pošli da se bore protiv fašizma krenula je iz SSSR-a grupa od 70 emigranata Jugoslavena. U toj su grupi po direktivi Kominterna bili poslani u Španiju i mnogi internacionalisti, a među njima: Vladimir Čopić, Dimitrije Georgijević, Roman Filipović, Nikola Kovačević i drugi. Svi su oni bili upućeni u Španiju krajem 1936. ili početkom 1937. godine. Vladimir Čopić je u Španiji postao čuveni komandant XV Internacionalne brigade. Brigada je bila sastavljena od Engleza, Amerikanaca i Jugoslavena.

Na odgovornoj dužnosti u rukovodstvu obavještajne službe interbrigadista bio je Filipović Roman. I drugi internacionalisti – Nikola Kovačević i Dimitrije Georgijević – također su bili na odgovornim i vojnim i partijskim dužnostima. Pomoć internacionalista španskim borcima bila je dragocjena. Oni su donijeli svoje veliko iskustvo još iz vremena građanskog rata u Rusiji i s partijskog ili sovjetskog rada u Sovjetskom Savezu.

Poslije završetka građanskog rata većina internacionalista koji su otišli u Španiju iz Sovjetskog Saveza vratila se natrag u SSSR. Prvi od njih je stigao u SSSR Vladimir Čopić, koji je već početkom 1939. godine ištčeznuo kao žrtva »kulta ličnosti«. Ostali internacionalisti su se ubrzo opet uključili u partiju i sovjetski rad. Nikola Kovačević nije uspio da se vrati u SSSR, nego je poslije Španije bio u logoru u Francuskoj, otkud je bježao u partizane, borio se kao francuski frontijer i na završetku rata uspio učestvovati i u narodno-oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji.

Kada je u 1941. godini bio napadnut Sovjetski Savez od njemačkih fašističkih horda i kad je započeo otadžbinski rat naroda SSSR – među njegovim prvim borcima i braniocima bili su mnogi jugoslavenski internacionalisti, isti oni koji su u godinama građanskog rata branili tekovine oktobarske revolucije.

Mnogi od internacionalista nisu dočekali te teške dane za sovjetsku zemlju. Ali oni koji su ostali, smatrali su da im je opet mjesto u redovima zaštitnika sovjetske zemlje i već prvih su se dana prijavljivali na front.

Roman Filipović, iako teško bolestan, bio je jedan od tih koji je prvih dana otišao dobrovoljno u narodnu vojsku – tzv. opolčence. Kako se vidi iz dokumenta potvrđenog od bivšeg načelnika Politodjela 5. frunzenske

divizije, Roman Filipović se prijavio dobrovoljno u Narodnu vojsku u julu 1941. godine. Ratovao je kao komesar izvidničkog bataljona.[117] Na dužnosti komesara bataljona poginuo je u novembru 1941. godine herojski braneći u žestokoj bici Moskvu.

Slična je bila sudbina drugog internacionaliste – Radoslava Batagelja. On se isto odmah u početku rata prijavio u Sovjetsku armiju. Odmah je bio imenovan za načelnika štaba bataljona. Batagelj nije imao sreću da dočeka pobjedu. On je herojski poginuo u novembru 1942. godine kao kapetan Sovjetske armije.

Dimitrije Georgijević bio je isto u Sovjetskoj armiji. Ali kada je 1943. godine započela organizacija 1-e Jugoslavenske brigade u SSSR-u, on je bio imenovan za njena komesara. S tom brigadom vratili su se u Jugoslaviju 1944. godine mnogi internacionalisti. D. Georgijević je sretno završio rat i umro 1963. g. u Beogradu kao general-potpukovnik Jugoslavenske narodne armije.[118]

U redovima Sovjetske armije štitili su sovjetsku državu mnogi internacionalisti. Navest ćemo još samo nekoliko imena. Genadij Marković, iako teški invalid, prijavio se 1943. godine na front. Bio je imenovan za načelnika ešalona dobrovoljaca. Ali je poslije prvog bombardiranja bio ponovno izbačen iz stroja.[119] Mihajlo Pavlov (Rodionović) kao komesar bataljona – kapetan Sovjetske armije došao je u Jugoslaviju 1944. godine. Završio je rat u jedinicama Narodnooslobodilačke armije Jugoslavije.

Od prvog dana otadžbinskog rata u redovima Sovjetske armije bila je jugoslavenka Jelisava Berković. Kao vojni liječnik major Sovjetske armije J. Berković je bila ranjena 1943. godine, izgubila je oko. Ali je poslije liječenja opet produžila rat. Na kraju rata bila je poslana kao predstavnik Sovjetske armije u Jugoslavensku narodnooslobodilačku armiju.

Prema tome jugoslavenski internacionalisti koji su ostali u SSSR-u, ostali su dosljedni borci za mir, za socijalizam, potvrdivši ne jedamput u borbi i ratu svoju vjernost tim idejama za koje su se borili u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu.

[117] Vidi: „Справка" Архив жены - О. Е. Губаревой.

[118] Sin Georgijevića je poginuo 1944. godine kao oficir Sovjetske armije.

[119] Sva porodica G. Markovića bila je na frontu – žena Raisa bila je bolničarka do kraja rata, a stariji sin Aleksej poginuo je 1943. godine nedaleko Voronježa kao stariji lajtnant Sovjetske armije.

VINKO IVANČEVIĆ

DUBROVČANI NA SAJMU U SENIGALLIJI U 18. st.

Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika sa Senigallijom, lukom na sjeverozapadnoj obali Jadrana, postojale su od davnine. U ono rano doba dubrovačke pomorske trgovine kad je Dubrovnik sklapao ugovore s Pisom (1169), Ravennom (1188), Anconom (1199) i drugim gradovima sklopio je g. 1231. ugovor i s lukom Senigallijom.[1] Oblast Marche, zaleđe Ancone i Senigallije, bila je odvajkada žitorodan kraj iz kojeg se vjekovima izvozilo žito morem u razne države, prvotno u druge krajeve Italije. njezine zapadne luke, zatim u Španjolsku. A i Dubrovnik je otamo uvozio žito za svoje potrebe. U spomenutom prijevozu žita vrlo često nalazimo zaposlene dubrovačke brodove, osobito u kasnije doba. Već iz 1556. imamo vijest da je ankonsko vijeće odobrilo dubrovačkim brodovima koji uđu u luku Anconu sa žitom koje su krcali u Senigalliji za Dubrovnik da ne moraju platiti trećinu ni četvrtinu, kako to plaćaju drugi brodovi.[2] Veze Dubrovnika sa Senigallijom već je proučavao Vekarić,[3] a Luetić je iznio nekoliko podataka za 17. st.[4] Ovdje ću se ograničiti samo na veze koje su postojale između ta dva grada u 18. st.

U Senigalliji se redovito svake godine održavao sajam. Glavni dan sajma bio je 22. srpnja, tj. dan sv. Magdalene, pa se sajam zvao *Fiera di Santa Maria Maddalena*. Ali kako bi se privukli trgovci da na vrijeme dovezu robu i da je lakše mogu prodati, povlastice koje je pružala vlast vrijedile bi određeno dulje razdoblje. Gonfalonijeri sajma slali su vladi u Dubrovniku oglase *(notificazione)* s molbom da ih objavi i izlijepi. Takve tiskane objave sačuvale su se u Historijskom arhivu u Dubrovniku za neke godine od 1705. pa do 1803. u ukupnom broju od 42 primjerka

[1] *V. Foretić*, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, Zbornik Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik 1952, str. 120.
[2] *M. Natalucci*, Ancona attraverso i secoli, Vol. II, Città di Castello 1960, str. 133.
[3] *S. Vekarić*, Pelješki jedrenjaci, Split 1960, na više mjesta.
[4] *J. Luetić*, Brodovlje Dubrovačke Republike XVII stoljeća, Dubrovnik 1964, str. 93, 97–99, 156.

različitog sadržaja (komada ima više, jer za neke godine ima dva, a i tri komada). Za pet godina sačuvano je samo pismo spomenutih gonfalonijera da šalju objave, ali se one nisu sačuvale. Posljednje je takvo pismo bez sačuvane tiskane objave iz g. 1806. U početku 18. st. povlastice za sajam trajale su 13 dana, tj. od ponoći 13. VII do uključivo 26. VII, a kasnije je to produljeno na 18 dana (od ponoći 13. VII do 31. VII). Godine 1784. osim od ponoći 13. VII do 31. VII sajam je trajao daljih 19 dana u mjesecu rujnu, tj. od 9. IX do 27. IX. Roba koja je te godine stizala morem, i to iz zabranjenih mjesta (to su ona mjesta za koja je proglašen kontumac), nije mogla biti primljena u luci Senigalliji, nego nakon obavljenog kontumaca u Anconi. Godine 1787. sajam je trajao 40 dana, tj. od 1. VII do 9. VIII, i za trajanja sajma bile su oslobođene uvozne i izvozne carine lanene i svilene tkanine i kalanke. Nije bilo oslobođeno carine olovo i željezo, neobrađeno i obrađeno. Spomenute godine bili su oslobođeni pristojbe i putnici koji su morskim putem dolazili u Senigalliju. Godine 1796. rok od uobičajenih 19 dana bio je produljen za još 20 dana, tj. do 20. VIII. Iduće godine 1797, produljen je rok trajanja na neodređeno vrijeme, tj. do potrebe.[5] Spomenutim objavama gonfalonijeri su pozivali strane i domaće trgovce, i to – kako kažu – one na kopnu i one na moru, da sudjeluju s robom na tom slavnom i starom sajmu. Uvjeravali su ih da će biti dobro primljeni, da će se s njima dobro postupati, da će biti zaštićeni zakonima i da će uživati uobičajene usluge, povlastice i oslobođenja.[6]

U želji da sajam ima što bolji uspjeh vlada je davala povlastice ne samo *trgovcima – domaćim i stranim – nego i domaćem pučanstvu.* Tako je vlada kasnijih godina dala Senigalliji neke povlastice za potrošnju robe u gradu za cijelu godinu, a ne samo za trajanja sajma, dakle isto onako kako su to već uživali gradovi Ancona i Civitavecchia, dvije važne luke u Papinskoj Državi. Jedino je carinsko oslobođenje za tkanine, svilu, kalanku i slične tiskane tkanine, bilo vremenski ograničeno, tj. samo na dan sajma. Okolni stanovnici Senigallije mogli su se u ograničenim količinama, do vrijednosti od tri škude, opskrbljivati bez plaćanja carine *salaccom* (vrsta posoljene haringe koja se uvozila iz sjeverne Evrope), tunom, srdelom, bakalarom, haringom, sirom i rižom. Po tom malom popisu vidimo da je riba, i to posoljena, tada bila važna živežna namirnica za to pučanstvo.[7]

Da bi se sporovi u trgovačkim poslovima što prije svršavali, u drugoj polovici 18. st. ustanovljen je u Senigalliji poseban sajamski sud *(Consolato di fiera).* Taj sud je u mjesecu srpnju g. 1786. raspravljao preko

[5] *Prep. 18. st.* 3205, 65–107; isto 3112, 38, 51. Ako nije drugačije naznačeno, sve su signature iz Historijskog arhiva u Dubrovniku.

[6] Priliv ljudi na sajam bio je toliki da se broj od oko 6.000 stanovnika, koliko ih je Senigalija imala prema popisu iz g. 1708, u danima sajma povisio na 12.000. Dakle, stanovništvo bi se podvostručilo. *M. Mazzanti Bonvini,* Il consolato di fiera a Senigallia 1716–1861, Poseban otisak iz Fasc. n. 9 dei Quaderni storici delle Marche, Urbino 1968, str. 5.

[7] *Prep. 18. st.* 3112, 38 prilog. *Avvisi ... 19. st.* 625/XXII, 1–5.

200 sporova.[8] S obzirom na podrijetlo trgovaca koji se spominju u tim parnicama tu je osim Senigalijaca bilo Ankonaca, Židova, Venecijanaca (Novljana iz Boke kotorske), Čozota, Milanaca, Firentinaca, Torinjana, Levantinaca, Nijemaca, Turaka, Tršćana, Napolitanaca, zatim Senjana, Albanaca, Riječana, Rimljana i dr. Zanimljivo je da u tom dugom nizu nema Dubrovčana. Moguće je da se izostavljanje Dubrovčana može pripisati brzini kojom su radili sudski pisari.[9] Jer kako ćemo dalje vidjeti, i između Dubrovčana su u Senigalliji izbijali sporovi. Ali to su bili sporovi manjeg značenja i vrijednosti i između njih samih. A takve sporove ostavljali su da na povratku riješe kod kuće, već i stoga što vlada nije dopuštala da Dubrovčani sporove između sebe rješavaju pred stranim sudovima.[10] Stoga je vlast optužene pozivala u Dubrovnik da budu prisutni raspravi na kojoj će se raspravljati o njihovoj krivici.[11]

Kad se patrun Antun Kazilar Vinkov u drugoj polovici 1707. nalazio s brodom na putu u Senigalliju, zaustavio ga je venecijanski general Dalmacije i prisilio da plati 43½ cekina za desetinu vrijednosti robe koju je prevozio i 10 dukata kao pristojbu za tranzit gulfa. Kazilar je iz Dubrovnika prevozio za Senigalliju slanu ribu, kožu i vunu. General je spomenute pristojbe naplatio i od venecijanskog trabakula iz Herceg-Novog (zapovjednik je bio nećak Sladoja iz Herceg-Novog) koji je plovio skupa s Kazilarovim brodom, i to za robu koju je taj trabakul ukrcao u Dubrovniku. Dubrovački konzul u Anconi odmah piše dubrovačkom diplomatskom agentu u Rimu Ruggieriju da se pridruži protestu koji će uputiti grad Ancona protiv takvih zapreka slobodnoj plovidbi.[12] Ured za zdravstvo u Veneciji izdao je g. 1739. naredbu da se uvodi kontumac za Dubrovnik, Boku kotorsku i Dalmaciju, što je istodobno vrijedilo za Anconu i Senigalliju, jer se Papinska Država u tom pogledu strogo pridržavala venecijanskih naredaba. Navodno da je tri milje daleko od Kotora iznenada umro glasnik koji je dolazio iz Carigrada. Pri pregledu leša utvrđeno je da ima bubonskih prišteva i drugih opasnih znakova. Konzul u Anconi izvještavajući o tome vladu u Dubrovniku kaže da se vjeruje da je taj kontumac uveden zbog sajma u Senigalliji koji Venecijanci ne žele, ali unatoč njihovim nastojanjima sajam u Senigalliji ipak će se održati.[13] G. 1750. dubrovački konzul u Anconi piše vladi u Du-

[8] *M. Mazzanti Bonvini*, n. dj., str. 7, 17.

[9] »... *forse perchè la celerità della procedura induceva spesso i cancellieri del Consolato a non annotare la provenienza delle parti.*« *M. Mazzanti Bonvini*, n. dj., str. 18.

[10] Iz pisma od 4. VIII 1720. koje ankonitanski konzul piše vladi u Dubrovnik saznajemo ovo: »... *mi comandano come console notificare per parte publica alli nobili signori Bosdari figli del qm signor Francesco Michele di Bosdari il tenore della legge di cotesta Ecc. ma Republica, con cui vien proibito al Nazionale convenir avvanti giudici forastieri altro Nazionale, perchè sentenzino sopra le differenze che fossero o potessero nascere fra di loro.*« *(Prep. 18. st.* 3109/I, 127).

[11] G. 1770. Ured za pomorstvo piše konzulu da obavijesti Orsata Miha Đorđija, nastanjenog u Anconi, da se u roku od 30 dana on ili njegov zamjenik javi spomenutom uredu zbog tužbe koju je protiv njega podiglo 9 Dubrovčana (Pom. 56–12/3, 101).

[12] *Prep. 18. st.* 3109, 74; *isto*, 3294, 128.

[13] *Isto*, 3110, 159.

brovnik da pristojbe za tranzit – koje katkada dubrovački kapetani plaćaju kapetanu gulfa – tamošnji trgovci unajmitelji brodova neće da plate. Da bi se to ubuduće izbjeglo, konzul preporučuje da kapetani već u prijevoznim ugovorima utanače: ako se bude morala platiti pristojba za tranzit, da pada na teret unajmitelja broda. Neki domišljati kapetani tako već rade.[14] Uopće je Venecija najrazličitijim djelima smetala razvoju lukâ Papinske Države na Jadranu, što je bilo i na štetu Dubrovčana, koji su u tim lukama stjecali sve veći trgovački utjecaj. Osim presretanja dubrovačkih brodova pred samim papinskim lukama tu možemo ubrojiti i propise o karanteni koje je izdavala Venecija za putnike, životinje i robu podrijetlom iz Dubrovačke Republike. Te je propise Venecija prerevnosno objavljivala na svaki najmanji znak sumnje o pojavi pošasti i s vrlo dugim vremenskim trajanjem. Za Dubrovnik je bilo štetno i to što su u pomorsko-zdravstvenim mjerama papinske luke – kako je već spomenuto – isključivo ovisile o propisima Venecije, jer je tako Rim htio.

Dubrovačke probitke u Senigalliji štitio je konzul iz Ancone. Senat je g. 1710. Dominika Storanija iz Ancone izabrao i za konzula u Senigalliji.[15] Patruni Resović i Burloković, oba iz Lastova, i Luka Lale iz Dubrovnika, koji su g. 1712. bili u Senigalliji, nisu htjeli platiti konzulsku pristojbu. Dominikov sin Ivan, koji je naslijedio oca u konzulatu, žali se g. 1751. vladi u Dubrovniku da patrun Ivan Rossi iz Lastova njegovom zamjeniku u Senigalliji nije platio konzulske pristojbe. Vlada je pozvala Rossija, koji se ispričao da tu pristojbu nije od njega nitko tražio, ali je istodobno platio u to ime 5 paola, koje vlada šalje Storaniju po patrunu Luki Markoviću.[16]

Pomorsko-zdravstveni ured u Senigalliji u svibnju 1713, misleći da feluka patruna Petra Ilijina dolazi iz zaraženog mjesta, nije joj dopustio pristajanje u luku, već joj je naredio, da se udalji. Budući da je puhao jaki levant, *bacio je brod na kraj i tu ga potpuno razbio. Spasili su samo* njegov teret.[17]

Dubrovački brodovi, vraćajući se sa sajma u Senigalliji u Dubrovnik, doticali su Anconu i konzul bi to iskoristio da iz raznih strana prispjelu poštu za vladu proslijedi u Dubrovnik. Ali se događalo da su revnosni kapetani iz Senigallije obavještavali konzula o svom skorom izravnom odlasku u Dubrovnik, pa bi im on tamo slao poštu. Kad je g. 1800. Dubrovčanin Orsat Đorđi, tadašnji konzul u Anconi, primio od Josipa Branke, dubrovačkog konzula u Livornu, svežanj pisama s preporukom da ga zbog važnih vijesti žurno proslijedi vladi u Dubrovnik, nije mogao u Anconi naći brod za manje od 100 kolonarija, što je, naravno, bilo vrlo skupo. Stoga se obratio u Senigalliju, i budući da je bilo doba sajma, tamo je našao dubrovački brod patruna Marka Mratovića, koji je taj svežaj prenio u Dubrovnik za samih 16 kolonarija.[18]

[14] *Isto*, 3111, 44.
[15] *Cons. r.* 3/142, 205v.
[16] *Prep. 18. st.* 3109/2, 30 prilog; *Pom.* 56–12/1, 39v.
[17] *Prep. 18. st.* 3109, 40.
[18] *Prep. 19. st.* 602/4, 10.

U početku 18. st. moralo je biti u rukama berberijskih pirata dosta robova koji su bili pripadnici Crkvene Države. Naime, g. 1707. kardinal D'Aste obraća se dubrovačkom konzulu u Anconi da zamoli dubrovačku vladu da bi se njezini konzuli u Tunisu, Tripoliju, Alžiru i Carigradu zauzeli za otkup robova pripadnika Crkvene Države. Dubrovačka vlada je to učinila, pa joj se njezin ankonski konzul Scipion Patati srdačno zahvaljuje. I g. 1712. bili su oslobođeni neki robovi Ankonci iz Ulcinja. O takvom oslobođenju robova imamo vijest i iz mjeseca veljače g. 1718. Naime, te godine ulcinjskim brodom dolazi u Dubrovnik 20 oslobođenih robova iz Ulcinja, 8 iz Drača, a 1 je došao kopnom. Oslobođenje je isposlovao dubrovački kapetan Luka Šodrnja, ali je morao ostati u Albaniji kao talac dok ne stigne otkupnina. Osim otkupnine u spisima se spominju i troškovi od 128 cekina, u koje su uključena po svakom robu i 2 cekina koje je trebalo platiti paši i jeminu. Zabilježena su neka imena tih Senigalijaca: Andrija Di Giuliano, Toma Tavoletta, Bastian Di Pasquale, Josip Gallina, Lovro Buchietti, Petar Sbugna Antunov, Frano Spaventa. Saslušani su u Dubrovniku izjavili da je Šodrnja tamo već sedam mjeseci, a da je nadbiskup bio poslao novac na vrijeme bili bi došli svi i već bi davno bili kod svojih kuća, a kapetan Luka ne bi morao tamo ostati. Kasnije, u mjesecu travnju iste godine 1718, na traženje kardinala Bussija, ankonskog biskupa, vlada šalje u Drač Jakova Skapića s novcima koje je poslao spomenuti biskup da oslobodi u prvom redu 11 robova Ankonaca iz njegove biskupije, a nakon toga i druge.[19]

Dubrovačku plovidbu često su ometali pirati, poglavito berberski, koji su se često zalijetali u Jadransko more i tu plijenili brodove. Čim bi dubrovačka vlada bila obaviještena o njihovu dolasku, odmah bi o tome obavještavala konzule moleći ih da narede dubrovačkim kapetanima da zbog sigurnosti pred piratima moraju ploviti u konzervi, tj. u konvoju, odnosno postroju. Tako je u mjesecu srpnju g. 1725. pisala konzulu u Anconu Dominiku Storaniju da naredi brodovima da pri povratku u domovinu sa sajma u Senigalliji moraju ploviti u postroju. Kapetani su imali čekati jedan drugoga sve do 2. kolovoza, pa onda skupa odjedriti. Prekršitelji tog vladina naredenja izlagali su se kazni od 100 dukata i zatvoru u trajanju od dva mjeseca. Prema vladinu nalogu trebalo je da kapetani pismeno potvrde da ih je o tome obavijestio. Tada se na sajmu u Senigalliji nalazilo s brodovima ovih 12 dubrovačkih kapetana: Antun Kazilar Lukin, Jako Kazilar Matov, Vinko Kazilar Antunov, Ivan Posić, Mato Franović, Frano Bruni, Petar Kristić Kristofor, Marin Grego Nikolin; dalje iz Lastova Ivan Antica i Marin Frano Fantela, a iz Trpnja Frano Mirković i Petar Franović. Taj popis nam služi kao mali dokaz u kolikom su broju samo u danima sajma dubrovački brodovi posjećivali senigalsku luku. Iste takve naloge o plovljenju u postroju zbog prisutnosti pirata vlada je izdala i g. 1726, 1727, 1731. i 1738. No kapetanima nije bilo milo jedriti u konvoju, pa su se izvlačili na najrazličitije načine.

[19] *Prep. 18. st.* 3109, 72; *Div. not.* 26/142, 15 naopačke; *Levante* 27. 1/70, 108.

Zanimljivo je da im je konzul uvažavao njihove razloge i dopuštao da se pojedinačno vraćaju u domovinu.[20]

Kad se g. 1734. dubrovačka tartanela patruna Trifuna Milića zvanog Fiamingović nalazila na putu u Senigalliju s teretom robe koju je ukrcala u Dubrovniku, zaustavili su je napuljski brodovi i odveli u Pescaru. Zbog toga što je teret pripadao Turcima (zapravo turskim podanicima) bio je zaplijenjen, a s njime su zarobljena i 24 trgovca od ukupno 29 koliko ih je bilo na brodu. Zarobljeni trgovci bili su muslimani i robu su donijeli iz Albanije u Dubrovnik, gdje je redovito izvršen kontumac. Nema podataka koju su robu Albanci preko Dubrovnika tim brodom slali u Senigalliju. Ali u onoj općoj pometnji kad je brod bio zaplijenjen korsari nisu uzeli nešto mačjih koža, zatim koža čagalja i druge robe koja nije podrobnije opisana, a koja je pripadala zarobljenim Albancima. Čim se u Skadru saznalo za tu zapljenu, odmah su u Dubrovnik došli Skadrani noseći pisma kadije i begova, a posredovao je i trebinjski mirimiran. Budući da je dubrovačka vlada bila obaviještena da će se Skadrani žaliti Carigradu, odmah o svemu podrobno piše svome tamošnjem dragomanu Andriji Magriniju. Ona je obavijestila i svog dragomana u Travniku, a smatrala je da bi u tome kod Porte najbolje mogao pomoći tamošnji ambasador Francuske, pa ga je Magrini imao o svemu obavijestiti.[21]

Jako ribarsko središte na Pelješcu bio je od davnine kraj od Dube preko Vrućice i župskih sela do Janjine, a s Trpnjem kao izlaznom lukom. Tu se razvio lov, osobito na srdele i tune. Od 1755. do 1804. ribari su raspolagali s 12 do 25 mreža za srdele u pojedinoj godini. Stoga je bio velik izvoz posoljene ribe iz Trpnja u Senigalliju. Posoljena riba izvozila se i u druge luke susjedne Italije (Barletta, Bari, Manfredonia), Albanije, Grčke, Turske, pa i u Levant.[22] Malo vijeće g. 1741. zaključuje da se patrunu Šimunu Simonetiju, za njegov brod koji je sagrađen na korčulanskom brodogradilištu, izda zdravstveni list za put u Senigalliju s teretom srdela koje je ukrcao u Trpnju.[23] Tog Šimuna Simonetija često sretamo u vezi s poslovima oko ribe. Njemu je g. 1754. Sigmund Mato Sigmund Gondola dopustio da na žalu u Trpnju može sagraditi baraku i da mora za nju plaćati najam od šest dinarića na godinu. Ali s obzirom na to da je Šimun bio njegov vjerni sluga, oslobodio ga je plaćanja najma za čitavog svog života. Međutim, poslije Gondoline smrti posjedniku Trpnja *(al possessore di Tarpagn*, a za Gondolu imamo naziv *possessore e padrone di Tarpagn)* Šimun i njegovi nasljednici dužni su plaćati utanačeni najam od 6 dinarića.[24] U svibnju 1749. ugovorio je Splićanin Frano Argovac da će u Trpnju kupiti 323 bačvice srdela i prevesti ih u Senigalliju.[25]

Kako su tekle pripreme oko zajmova, kupovine i otpreme ribe na sajam u Senigalliju, možemo pratiti iz nekoliko sačuvanih isprava. Antun

[20] *Prep. 18. st.* 3109, 196/1, 203, 214.
[21] *Levante* 27. 1/73, 187a.
[22] Podaci prema *S. Vekariću*, n. dj., str. 20–21, 30.
[23] *Min. cons.* 5/95, 6.
[24] *Div. not.* 26/145, 278v.
[25] *S. Vekarić*, n. dj., str. 30.

Ferri je g. 1751. za pozajmljenih mu 208 venecijanskih cekina založio u korist patruna Ivana Barbarića čitav teret posoljenih srdela. Ferri se obvezao da će 20. srpnja na sajmu u Senigalliji vratiti taj novac. Osim toga su utanačili da će Barbarić u Senigalliji iskrcati samo polovicu tereta, a drugu će polovicu za svaku sigurnost zadržati u feluci dok mu ne bude u cijelosti isplaćeno spomenutih 208 cekina.[26] Ugovor iz g. 1759 koji je dubrovački vlastelin Nikola Pasko Gozze sklopio sa 49 prodavalaca o kupnji 102 bačvice posoljene ribe sadrži različite uvjete na koje su se prodavači obvezali. Tu se utanačuje veličina bačvice, veličina srdela, njihova dobra pripremljenost; kao mjesto predaje označena je obala u Trpnju; prodavalac je morao svaku bačvu označiti svojom oznakom; kupcu su prodavaoci morali nadoknaditi štetu koju pretrpi zbog pokvarene ili slabije vrste ribe. Za nas je najzanimljivije da je za predaju ribe ovdje izrijekom naglašeno da ima biti izvršena prije idućeg sajma u Senigalliji g. 1759. kako bi kupac imao vremena da je ukrca i da pravodobno stigne s njom na sajam. Onaj prodavalac koji ne preda ribu u spomenuto vrijeme, platit će za svoju količinu onu cijenu uz koju je ostala riba prodana ili u Trpnju ili u Senigalliji. Gozze je svim prodavačima isplatio ribu unaprijed. Stoga su s posebnom izjavom pristupili tom ugovoru kao jamci dva brata: pop Antun Simoneti i Šimun Simoneti (ovaj posljednji bio je nepismen), koji preuzimaju potpuno jamstvo za sve isplaćene iznose gornjim prodavaocima, založivši sva svoja pokretna i nepokretna imanja. Najviše je prodavalaca predalo po 1 bačvicu, trojica su predala po 7, a ostali po 2, 3, 4 i 5 bačvica.[27] Događalo se da se između pošiljaka katkada nalazilo i nešto pokvarene ribe. Tako su spomenutom Šimunu Simonetiju g. 1758. vraćene iz Senigallije 2 bačvice pokvarenih srdela koje je bio prodao nekim trgovcima iz Splita.[28] Međutim, vladi je bilo mnogo stalo do dobrog glasa njezine ribe na sajmu u Senigalliji. G. 1775. na sajmu u Senigalliji bile su otkrivene različite neurednosti u pošiljkama ribe iz Trpnja. Stoga iduće godine 1776. vlada naređuje kapetanu u Janjini da provede najstroži postupak kako bi se kaznili krivci. Kapetan je morao dati javnim uzvikivanjem proglasiti da će biti kažnjen sa 4 mjeseca zatvora onaj koji bi se ubuduće usudio praviti takve prijevare.[29]

G. 1766. Carlo Pullini iz Ancone, praveći obračun s Markom Cattafijem iz Dubrovnika za raznu robu koju je prodao za njegov račun, obračunava mu i 1 bačvu duhana koju je prodao na sajmu u Senigalliji. Tu je obračunata i različita druga roba koju je Pullini iz Ancone slao Cattafiju u Dubrovnik, pa je taj obračun zanimljiv jer saznajemo za robu koju su Dubrovčani dobavljali iz Ancone. Cattafi je tada od Pullinija bio naručio dva miljara riže, 500 libara suhog bakalara i jednog kanarinca. Ali, na žalost, u tom času ništa mu od svega toga nije mogao kupiti, pa je kupnju trebalo odložiti za kasnije.[30]

[26] *Div. de Jagn.* 65. 2/37.
[27] *S. Vekarić*, n. dj., str. 29; *Div. de Jagn.* 65.2/121v, 124.
[28] *Div. de Jagn.* 65.2/85.
[29] *Isto* 65.5/65.
[30] *Div. de for.* 34/181, 181–182.

Židov Rafael Janni, poznati trgovac iz Dubrovnika, potpisao je g. 1763. u Senigalliji obveznicu na 452 rimske škude, 92 bajola i 3 dinara u korist tvrtke Giacomo Margaroli e compagni iz Milana za raznu prodatu mu i preuzetu robu. S tom obveznicom Janni se obvezao spomenuti dug platiti prvog dana idućeg sajma u Senigalliji, tj. 13. VII 1764. Zanimljivo je da je za mjesto plaćanja duga u prvom redu naznačen Rim, a zatim Senigallija, Napulj, Venecija i njezin dominij, Firenca i sajmovi u Senigalliji, Foligno, Romagna, Farfa, Viterbo i bilo koji sajam u Papinskoj Državi, u dominiju Venecije i Napuljskom Kraljevstvu.[31]

Na brod patruna Josipa Colone ukrcali su g. 1764. ribu za Senigalliju: Mato Barač 142, Antun Ferri 85, Đuro Senko 48, Petar Agustinović 70 i Antun Senko 40 bačvica. Dakle ukupno 385 bačvica slane ribe.[32] Iako nije naznačeno gdje je ukrcana ta roba, ipak se može sa sigurnošću pretpostaviti da je roba ukrcana u Trpnju, jer su podaci iz *Diversa de Jagnina*, a i imena nam pokazuju da su to Trpanjci.

Andrija Cotani iz Senigallije izdao je g. 1765. mjenicu na Marka Cattafija u Dubrovniku na 150 cekina u korist Moisea Koena Rafaelova s dospijećem mjesec dana a vista. Mjenica je bila žirirana u korist Rafaela Constantinija, također jednog od židovskih trgovaca u Dubrovniku. Ali Cattafi nije htio prihvatiti mjenicu »iz svojih razloga koje će pismeno javiti izdatniku mjenice«.[33]

Mato Lucijan Pozza nalazeći se g. 1769. u Senigalliji po kapetanu Jakovu Radiću obavještava vladu u Dubrovniku o novostima koje je saznao u vezi s ruskim grofom Orlovom. U svom pismu javlja da dubrovačkim probicima mnogo štete prave *mal'affetti Greci* (misli na Bokelje pravoslavce), koji bi htjeli iskoristiti ovu priliku da se osvete Dubrovčanima. Prema Pozzinu izvještaju mnogo su zabrinuti i Venecijanci. Naime, *mnoga njihova vlastela, a osobito kapetan gulfa, zamjeraju svojem Senatu* kako se vlada u tim prilikama. Kapetan gulfa je nedavno dugo razgovarao s Orsatom Đorđijem, koji je njegov veliki prijatelj, o ruskom brodovlju, i prema Đordijevim riječima Venecijanci mnogo žale što su neki Bokelji otišli u Genovu da se ukrcaju na ruske brodove. Da bi spriječili dalji odlazak tim zločincima *(malviventi)*, dopremili su dvije fuste u Rose.[34]

Zanimljiv je prijevozni ugovor koji su g. 1796. Pavao Ašić i njegovi drugovi Petar i Mato Kulišić i Pavao Dabović sklopili u Dubrovniku s patrunom Franom Kerničićem, mletačkim podanikom. Kerničić im je dao u najam svoj pelig *Madonna del Rosario e S. Antonio* za jedno putovanje u Anconu i otuda u Senigalliju, pa da se zatim izravno vrati u Dubrovnik i preda onu robu koju će Ašić i drugovi ukrcati u njegov brod. Osim toga su unajmitelji utanačili s Kerničićem da nakon odlaska iz Dubrovnika

[31] *Isto* 34/179, 264.
[32] *Div. de Jagn.* 65.3/132.
[33] *Div. de for.* 34/180, 283.
[34] *Prep. 18. st.* 3336, 8. O rusko-dubrovačkom sporu vidi: *V. Ivančević*, Dubrovački brodovi za rusko-turskog rata (1768–1774), Pomorski zbornik, II, Zagreb 1962, 1725–1732.

mogu s brodom poći u Senjsku Rijeku i odmah, pošto im bude dopušten slobodan prolaz, da otputuju za Senigalliju. U tom prijevoznom ugovoru još se na jednom mjestu spominje Senigallija, odnosno njezin sajam. G. 1796. je godina Napoleonovih ratnih operacija u sjevernoj Italiji, pa Senigalliji prijeti francuska okupacija, do koje je i došlo u početku iduće 1797. godine. Bilo je stoga dvojbeno da li će se uopće održati sajam u Senigalliji, a kako smo već vidjeli, zbog slabog uspjeha bio je g. 1796. produljen za još 20 dana. Stoga oprezni unajmitelji ugovaraju s patrunom spomenutog peliga: ako se za vrijeme krcanja robe u Dubrovniku sazna da se sajam u Senigalliji neće održati, tada se poništava gornji prijevozni ugovor i preinačuje u ugovor o mjesečnom najmu broda, i to sigurno za dva mjeseca, a po volji unajmiteljâ za još jedan mjesec.[35]

Prema obavijesti koju g. 1759. carinici dubrovačke Velike carinarnice daju kapetanu Janjine domaća posoljena riba ako je kupi stranac slobodna je od carine pri izvozu. Međutim, ako stranac uveze stranu posoljenu ribu da je poslije toga izveze, treba da plati carinu od 10 dinarića za svaku bačvicu. Tu se za bačvicu kaže *barile giusto*, misleći da ima biti uobičajene veličine (ni prevelika ni premalena). Za malene bačvice carinici upućuju kapetana da procijeni kolika je ukupna količina uvezene ribe, pa da prema tome utvrdi koliko ta količina odgovara uobičajenim bačvicama i da na toliku količinu naplati carinu. Takvo tumačenje dali su spomenuti carinici kapetanu na njegov upit kad je u njegovo područje stigao strani brod i doveo nekoliko bačvica strane posoljene ribe, koju je on htio ukrcati na dubrovačke brodove skupa s domaćom posoljenom ribom kupljenom na domaćem području. Carinici Velike carinarnice dali su janjinskom kapetanu još jednu uputu kako se ima vladati u vezi sa stranim brodovima. Naime, g. 1763. žalio se Nikola Radović, koji je imao brod nosivosti 400 bačvica ribe, da Trpanjci domaću ribu radije krcaju na strane negoli na domaće brodove. Carinici su javili kapetanu da se soljena riba ne smije krcati na strane brodove, nego samo na domaće, ako ih ima, inače prekršitelji plaćaju globu od 50 cekina, koji idu u korist gradnje ceste u Gružu.[36]

Kad su 23. travnja 1779. bile smanjene carinske pristojbe za mrežice i mreže za srdele, to nije važilo za Malo more, jer – kako se kaže u toj naredbi – tamo je uvijek obilan lov ribe.[37]

Čini se da su Trpanjci u Senigalliji kupovali posoljenu ribu i uvozili je u domovinu. Tu se po svoj prilici radilo o nekoj posebnoj vrsti od onih koje su se uvozile u Senigalliju iz sjeverne Evrope i u manjim količinama za kućnu potrošnju. Jer carinici Velike carinarnice g. 1783. daju nalog kančelistu u Trpnju da naloži svima onima koji su s prošlog sajma u Senigalliji uvezli stranu posoljenu ribu da im se odmah jave u Dubrovniku da plate carinu od 10 dinarića za bačvicu. Moglo bi se zaključiti da su spomenutu carinu tada morali platiti Antun Nesanović i Toma Andri-

[35] *Pom.* 56–8/2, 205.
[36] *Div. de Jagn.* 65.2/141, 65.2/3, 59.
[37] *Dogana* 35/41 b, 45v.

čić, koje je kančelist imao obavijestiti da se jave carinicima u Dubrovniku. Ali Trpanjci su plaćali carinu i na veće količine uvezene ribe. Tako je koncem g. 1799. Grgur Jerić uvezao 50 bačvica ribe i početkom g. 1800. njegov nasljednik trebao je platiti carinu.[38] Moguće da se tu radilo o ribi uvezenoj iz obližnjeg otoka Hvara (Sućuraj pod mletačkom vlašću), ali opet za izvoz iz Trpnja.

Živi izvoz ribe iz Trpnja uvjetovao je i odlazak domaćih ribara i trgovaca u Senigalliju. Tako su se g. 1761. barkom patruna Petra Milanovića vratili u Trpanj iz Senigallije Antun Ferri, Pero Zimić, Ivan Jerić i Mato Barač Matov. Protiv njih je poveden postupak jer su odmah po dolasku otišli svojim kućama prenoćiti, prije negoli je brod dobio slobodan ulaz. G. 1763. Malo vijeće je odobrilo Petru Agustinoviću, kančelistu janjinskog kapetana, da može prisustvovati sajmu u Senigalliji, ali je kapetan morao naći nekoga tko će ga zamijeniti do njegova povratka. I g. 1766. taj je Agustinović skupa s Antunom Senkom bio u Senigalliji i pri povratku u Trpanj ponovio se slučaj da su prije negoli je brod predao zdravstveni list i dobio slobodan ulaz oba otišla svojim kućama, pa se o tome vodila istraga.[39]

Među trgovcima koji su slali ribu na sajam u Senigalliju dolazilo je i do sporova. Tako je g. 1763. Dubrovčanin Maksim Jakšić za zajednički račun sa Stjepanom Nikolićem prodao u Senigalliji zečje kože i za to dobio 395 cekina i različite robe. Prigodom diobe utrška došlo je do spora, jer se Jakšiću u Senigalliji žurilo, pa je kože prodao još dok su se nalazile u lazaretima, a konačan obračun povjerio je svom tamošnjem prijatelju. Međutim, Nikolić tvrdi da su se bili sporazumjeli da predaju robe Jakšić mora osobno izvršiti, utanačiti cijenu i obaviti konačan obračun. Taj Nikolić je bio negdje iz unutrašnjosti, jer se u spisima nazivlje *Morlacco*.[40] Petar Jerković iz Vrućice imao je spor s Matom Baračom, koji mu, vrativši se g. 1767. iz Senigallije, nije htio platiti za 16 bačvica srdela onu cijenu koju je Jerković smatrao pravednom.[41] G. 1781. Kristo je Longo vodio spor s Antunom Ferrijem zbog 6 bačvica ribe koje je Ferri izgubio na sajmu u Senigalliji. Tu saznajemo da su tada bili u Senigalliji zbog prodaje ribe: Antun Senko, Ivo Klarić, Antun Keko, Toma Andrić, Nikola Certić, Toma Vlahan i već spomenuti Antun Ferri. Njihovu ribu iz Trpnja vozila su dva broda: patruna Tome Lipovca iz Boke kotorske i Josipa Colonne. Iz izjava gornjih svjedoka koje su dali pred vlašću moglo bi se zaključiti da su Trpanjci u Senigalliji ili imali svoje vlastite barake za smještaj ribe ili su te barake iznajmljivali od mještana, što je vjerojatnije.[42] Još je bilo sporova u vezi s robom koju su slali u Senigalliju. Tako je Antun Rizzi g. 1799. vodio spor protiv Miha Bergande Ivanova. Naime, Rizzi je bio u Senigalliji osim s Bergandom još i s Antu-

[38] *Div. de Jagn.* 65.6/6, 117; 65.8, ispred 1.
[39] *Isto*, 65.2/3, 13, 61v, 153.
[40] *Div. de for.* 34/178, 234v.
[41] *Div. de Jagn.* 65.4/19v.
[42] *S. Vekarić*, n. dj., str. 31; *Div. de Jagn.* 65.6/35–46.

nom Krešićem i Matom Butrićem. Ponio je tamo nešto srdela i 3 bačve pečenog vina. Putem su popili oko pola bačve vina, ali je Berganda u tu bačvu ulio dva bukara bevande. Stoga Rizzi tuži Bergandu za svu štetu koja bi iz toga mogla nastati ako kupac vrati vino koje je on prodao za dobro i zdravo. Kao svjedoke Rizzi je naveo Iliju Arambasika iz Korčule i Gašpara Starčića iz Lošinja.[43]

Ivan Mornić utanačio je g. 1748. s patrunom Jakovom Priskićem da će ga prevesti do Senigallije za 5½ venecijanskih cekina. Ali došavši do Rude, otočića između Lopuda i Šipana, Mornić je uzeo svoju robu i prekrcao se na neki strani brod plativši Priskiću samo 2 cekina. Na Priskićevu tužbu carinici Velike carinarnice osudili su Mornića da plati i preostala 3½ cekina.[44] Tu se započeto putovanje smatra kao dovršeno.

Zbog čestog upravljanja ugovarača prema vremenu kada se održavao sajam u Senigalliji Vekarić tačno zapaža da je »vrijeme sajma u Senigalliji postao pojam«. Naime, ugovarači utanačuju: da do predaje kupljene robe treba da dođe prije sajma u Senigalliji, kupoprodajne cijene određuju se u doba sajma, za neke dugove *(aptai di misericordia)* utanačuje se da će se platiti poslije sajma, za određivanje sezone lova ribe uzima se vrijeme prije i poslije sajma u Senigalliji itd.[45] Neki dug koji su Mirko Nesanović, njegov otac Šimun i drugi sin Grgur trebali platiti Petru Nesanoviću obvezali su se platiti dijelom u doba sajma u Senigalliji g. 1787, a dijelom u doba idućeg sajma g. 1788.[46] Nema sumnje da je razlog tom roku plaćanja za vrijeme sajma u Senigalliji i uopće isticanju sajma u takvim prilikama bio taj što su tada dužnici prodajom ribe i druge robe ili naplatom vozarine dolazili do novca. To jasno izlazi iz nekoliko zajmova za koje su dužnici potpisali mjenice, a u kojima se za njihovo dospijeće veli: *Al salvo ritorno della felucca ... della prossima ventura Fiera di Sinigaglia* ... ili *Per tutto Agosto prossimo dell'anno 1742 o tanto prima, che farà il ritorno delli bastimenti della Fiera di Sinigaglia del sudetto anno* ... Isto je tako za Dubrovčane imalo neko značenje kad su brodovi natovareni robom odlazili na sajam u Senigalliju, jer su tako znali odrediti vrijeme ... *venti giorni prima di quello fossero partite le barche per Sinigaglia.*[47] Zanimljiv je i ovaj primjer: posoljena riba, vlasništvo Ivana Jerića, bila je g. 1758. zaplijenjena u korist Pavla Hurlovića i predana na čuvanje Antunu Butigaru iz Trpnja. Budući da se nije mogla prodati u Trpnju, suci za civilne parnice dopuštaju da se ta riba pošalje na sajam u Senigalliju i tamo proda. Rizik je trebao snositi Hurlović bez ikakvog Jerićeva učešća.[48]

Dubrovački trgovci osigurali su u Dubrovniku robu koju su slali u Senigalliju, a i onu koju će u Senigalliji krcati za Dubrovnik. Za teret srde-

[43] *Div. de Jagn.* 65.8/12v.
[44] *Dogana* 35/41 a, 139v–140.
[45] *S. Vekarić*, n. dj., str. 28–30.
[46] *Div. de Jagn.* 65.6/166.
[47] *Div. cancel.* 25/221, 38; *Div. not.* 26/142, 56v; *Dogana* 35/41, 169.
[48] *Div. de for.* 34/147, 208 v.

'a koji se g. 1693. u Dubrovniku krcao za Senigalliju na fregadonu patruna Antuna Kazilara Vinkova znamo da je bio osiguran pod ovim uvjetima: osiguravatelj je osiguravao robu – ali ne kontraband – sve do časa dok se u cijelosti ne iskrca u Senigalliji, i to protiv rizika vode, vatre, bacanja u more, represalija od prijatelja i neprijatelja, zadržavanja od strane nava, galija, fusta i drugih naoružanih brodova, od bilo kojeg slučaja, opasnosti i nezgode božje i ljudske, moguće i nemoguće, zamišljive i nezamišljive. Kad se teret sastojao od slanih srdela, u osiguranje nije bilo uključeno ako se roba putem pokvari.[49] Zanimljivo je da je i kod zajmova – koji su bili pokriveni mjenicama – bio uobičajen uvjet da rizik protiv vatre, mora i pirata snosi vjerovnik, i to ne samo za teret na pruzi Dubrovnik-Senigallija nego i za novac na povratku iz Senigallije u Dubrovnik. Tako su Vojin Đurović i Vlaho Gagliardelli g. 1757. posudili od Antuna Boža Alettija 309 venecijanskih cekina i potpisavši mjenicu obvezali se taj novac vratiti po povratku s idućeg sajma u Senigalliji. Đuroviću je novac bio potreban za robu koju će krcati pod palubom na tartanu Šimuna Božovića, jer vidimo da se Đurović istodobno obvezao Gagliardelliju vratiti taj novac prigodom idućeg sajma u Senigalliji. Aletti je snosio uobičajeni rizik protiv vatre, mora i pirata za robu iz Dubrovnika do Senigallije i za gotov novac koji će oni sobom nositi iz Senigallije do Dubrovnika.[50]

Roba koja se izvozila iz Dubrovnika u Senigalliju u prvom je redu ona koja je dolazila iz zaleđa. To je bila vuna, kože najrazličitijih vrsta, vosak, paklina, sir, duhan i dr. U izvozu je prevladavala posoljena riba, koja se proizvodila poglavito na trpanjskom području. U spisima sam naišao da su solili srdele, gere i škombre (skuše), za koje upotrebljavaju i naziv lokarde. Za izvoz u Senigalliju redovito dolazi naziv *sardelle salate* ili općeniti naziv *salume*, a samo jednom sam naišao na naziv *scombri*. Robu bi često pratili njezini vlasnici, tj. trgovci, pa su tako osim Dubrovčana dubrovačkim brodovima u Senigalliju putovali Bosanci, Hercegovci, Albanci i drugi.

Petar Tomašević Tomov iz Slanoga bio je g. 1706. kupio od Ivana Baptiste Skapića 8 bačvica slanih sardela i predao ih Damjanu Betondiju da ih proda na sajmu u Senigalliji. Betondi je doveo u Senigalliju i svojih 114 bačvica. Međutim, jedna bačvica između Tomaševićevih osam – koja je bila označena s markom T.C. (što je značilo da je kupljena od Trojana Colendicha) – bila je pokvarena. Budući da je ta bačvica bila prva otvorena i pokazana kao uzorak kupcu iz Modene, on je odustao od namjeravane kupovine od 50 do 60 bačvica. Bačvica je bila vraćena Skapiću, pa je nastao spor i Tomašević je tražio odštetu. Kao svjedoci bili su ispitani Vinko Ilica i Marin Polović, koji su također bili tada na sajmu u Senigalliji.[51] Za god. 1742. imamo podatak da je Ivan Borić predao patrunu Matu Bratiću Franovu 32 bačvice slanih srdela s obvezom da ih u Seni-

[49] *Pom.* 56–1/63 – 5. VII 1693.

[50] *Div. not.* 26/143, 80–80v.

galliji preda Marinu Murattiju. Ali je Bratić predao samo 30 bačvica. dakle 2 bačvice manje, pa Borić traži da mu Bratić plati 3 cekina i 14 dinarića.[52]

Iz spora koji je g. 1751. Ivan Vlaho Cerva imao s Markom Cattafijom saznajemo da su Dubrovčani na sajam u Senigalliju slali i koralj. Čini se da je ta trgovina u Dubrovniku bila najvećim dijelom u rukama domaćih Židova, jer se u tom sporu kao svjedoci navode: Hajo Tolentino, Samuel Abonetti, Salamun Pardo, Izak Kampos, Rafael Costantini, Izak Pardo, Salamun Luzena, od kojih su neki tada bili u Senigalliji i tamo prodavali koralj. U Dubrovniku se također obrađivao koralj, pa se tu spominje obrtnik Pasko Marić, koji se tim poslom bavio. Spomenute godine našli su se u Senigalliji i ovi Dubrovčani: Đuro Bratić, patrun Antun Vukota i svećenik Vinko Lapačina.[53]

Rafael David Maestro g. 1751. predao je Jakovu Izraelu Barafaelu u dvije bale 628 levantinskih obojenih (prerađenih) koža da ih proda za njegov račun u Senigalliji. Iz toga je nastao spor, jer su Barafaelu u Senigalliji ukrali jednu balu, a drugu je vratio u Dubrovnik jer je nije mogao prodati ni uz kakvu cijenu. Zanimljivo je da je tu opisano kako se iskrcavala roba koja je morskim putem dolazila u Senigalliju. Naime, robu bi smještali u lučka skladišta koja su sagrađena uz cestu što vodi u carinarnicu, a blizu je kanala, i tu se čekaju kupci. Ali prije nego što se roba uskladišti u spomenuta skladišta, prevozi se ručnim kolicima i slaže se u stogove ispred skladišta, odakle se rukama prebacuje u skladišta. Tu je Lazar Fermi bio rekao Haju Tolentinu na hrvatskom jeziku: *Neka stoju tu te bale, ja ću ih stavit u magazin kad stavimo i naše robe*, i tu je bila nestala ta jedna bala.[54]

Dana 1. VII 1769. patrun Marko Duhović krcao je u Dubrovniku za Dalmaciju 50, a za Senigalliju 30 venecijanskih miljara pakline i redovito prošao carinarnicu.[55] Dubrovački trgovac Marko Logorezzi bio je dao sinu Franu 150 zlatnih venecijanskih cekina da na sajmu u Senigalliji kupi robe za očev dućan. Također mu je predao 20 bala albanskog duhana da ga za njegov račun proda na spomenutom sajmu. Osim toga mu je tom prigodom majka Ana dala više od 100 venecijanskih cekina, također da tamo kupi robe za spomenuti dućan. Ali Frano, kad je otišao na sajam u Senigalliju, niti se vratio u Dubrovnik, niti je vratio novac koji su mu dali otac i majka, a niti je poslao utržak duhana. Te činjenice g. 1799. hoće drugi sin Antun da utvrdi pred knezom i Malim vijećem.[56]

[51] *Dogana* 35/46, 88v; *Isto* 70v naopačke.

[52] *Isto* 35/41 a, 4 naopačke.

[53] *Dogana* 35/41, 166–173. Osim u ranijim stoljećima Dubrovčani su lovili i obrađivali koralje i trgovali njima i kroz čitavo 18. st. Vidi: *Z. Šundrica*, O lovu i obradi koralja u Dubrovniku, Dubrovački vjesnik, 1953, br. 130; *J. Perić*, Iz povijesti našeg koraljnog obrta, Naše more, 1956, br. 1; *F. Kesterčanek*, Prinosi pomorskoj privredi starog Dubrovnika, Koraljarstvo. Zbornik zagrebačke klasične gimnazije 1607–1957, Zagreb 1957.

[54] *Dogana* 35/42, 1v–6v.

[55] Podaci iz posebnog listića u knjizi *Pom.* 56–7/1 – 1. VII 1769.

[56] *Prep. 18. st.* 3177/II, 559.

Nikola je Maskarić g. 1769. želio otpremiti na sajam u Senigalliju 52 bale kordovana, 35 bala bravljih koža i 4 bale *gialetta* jednim ankonskim brodom koji se tada nalazio u dubrovačkoj luci. Ali budući da je tu bila i dubrovačka tartana koje je vlasnik bio Maksim Jakšić Morlak, a njezin patrun Ivan Ljoko, to su spomenuta dvojica isposlovala od carinikâ Velike carinarnice da Maskarić mora robu ukrcati na njihov brod, jer tako propisuju vladine odredbe. U času odlaska broda utvrdilo se da patrun Ljoko nema ni patent, ni ferman, niti je bio registrirao posadu kod Ureda za pomorstvo, pa je bio zatvoren. No budući da je roba već bila ukrcana, a Maskariću se žurilo, on je isposlovao da Ljoko bude pušten iz zatvora i da mu se predaju potrebne isprave. Zanimljivo je da ga je u zatvoru morao zamijeniti brodovlasnik Jakšić. Tako je patrun Ljoko mogao započeti svoje putovanje u Senigalliju. Međutim, već je prvog dana primijećeno da brod pušta vodu, pa je teret oštećen. Osim toga, brod je kod nenaseljenog otoka Šila u sjevernoj Dalmaciji pretrpio pomorsku nezgodu, pa su robu morali spašavati iz broda na obalu i kasnije je prevesti u Anconu drugim brodom, koji je Ljoko pronašao u Zadru. Mokru robu Maskarić nije mogao prodati po dobroj cijeni, već je pretrpio gubitak. Stoga je tužio brodovlasnika i patruna tražeći odštetu od 552 rimske škude. U svojoj odbrani Jakšić i Ljoko navode da su korčulanski brodograditelji Paskić Filipaki i Vinko Foretić propisno uredili tartanu. Dalje navode da brodovi kad poslije čišćenja izađu iz brodogradilišta propuštaju vodu sve dok čavli ne zarđaju. Međutim, Ljoko protutužbom traži od Maskarića da mu nadoknadi štetu koju je imao što mu se razbio brod dok je spašavao teret. Zanimljivo je da je tartana imala samo 4 člana posade, uključiv tu patruna i još jednog *malog* od oko 8 godina, što Maskarić smatra nedovoljnim i tom nedostatku pripisuje da je brod stradao. Osim toga je na brodu bilo nekoliko putnika, između njih i vlasnik robe Maskarić. Čini se da je ukupno mornara i putnika bilo oko petnaest. Evo imena nekih putnika: Mato Bottegero, Nikola Marinović, Mato Vicenzionović, Mato Besručiak, Nikola Arbanas, Nikola Dabović iz Bara, Antun Stefani iz Skadra, a kao mornari se spominju: Miho Klaić, Stjepan Račić i Tomo Cossierina, Venecijanac nastanjen u Dubrovniku.[57]

Iz ubilježene teretnice od 10. VII 1715. saznajemo da je Sigismund Gondola ukrcao u Dubrovniku pod palubu tartane koje je zapovjednik bio patrun Jakov Kazilar Matov 178 komada slanog sira iz Morlakije u težini od 1347 libara. Robu je trebalo predati u Senigalliji Marinu Poloviću, koji će Kazilaru platiti vozarinu od 10 paola za venecijanski miljar. Začudo, Kazilar – ne znamo iz kojeg razloga – tu robu nije predao Poloviću, pa ga Gondola tuži i traži odštetu od 35 filipa za svaki miljar sira.[58] Patrun Pavao Radulić g. 1808. ukrcao je u Dubrovniku na svoj pe-

[57] *Dogana* 35/42, 159v – 193v; *Isto* 58v, 70 naopačke.

[58] *Isto* 35/46, 126 i naopačke bez paginacije – 17. VIII 1715.
Filipi je stari španjolski kovani novac. Miljar je tisuću libara (libra=oko 0,38 kg).

lig *San Niccolò e Maria* 129 bačvice i još 222 bačvice, dakle ukupno 351 bačvicu slanih srdela za Senigalliju. Brod je imao posadu od 4 člana, uključiv patruna, i 4 putnika.[59]

Dubrovnik nije samo izvozio robu u Senigalliju nego su brodovi vraćajući se u domovinu ukrcavali tamo robu i donosili je u Dubrovnik. G. 1743. tartanom patruna Ilije Bratića stiže u Dubrovnik 8 bala nečiste konoplje, koje je Ivan Bogeta, Dubrovčanin nastanjen u Anconi, bio poslao sa sajma u Senigalliji. U jednoj bali trećina je bila loše vrste, od koje se nije moglo praviti predivo, pa Marin Martelli, pisar Carinarnice, želi da to utvrdi pred carinicima Velike carinarnice.[60] Mehmed Ibrahim i Petar Toma Radovan, trgovci iz Skadra, prodali su g. 1746. Samuelu Ambonettiju, trgovcu iz Dubrovnika, vunu koja se nalazila u dubrovačkim lazaretima. Za tu vunu Ambonetti je spomenutim prodavaocima trebao dati obične crvene tkanine *(scarletto)* i svilene tkanine *(taffettà).* Pri predaji robe koju je Ambonetti nabavio na sajmu u Senigalliji nastao je spor jer je Mehmedu Ibrahimu zaračunao skupe cijene.[61] Koju je još robu Dubrovnik uvozio iz Senigallije, možemo saznati iz tereta koji je Izak Kampos poslao iz Senigallije g. 1763. u Dubrovnik bratu Samuelu – koji je ujedno bio njegov družinar u trgovini – i to tartanom Ankonca Dominika Buranellija. Tu je najviše bilo bala i sanduka tkanine, obične, svilene i konopljine, zatim kišobrana, svilenih čarapa, pinjola, njemačkog ječma, sumpora u šipkama i druge robe. Od tereta ukrcanog prema teretnici kapetan nije predao Samuelu Kamposu jedan kovčeg koji je sadržavao robe u vrijednosti od 10.550 venecijanskih lira, pa je Samuel u Dubrovačkoj kancelariji kapetana tužio za štetu.[62] Patrun Miho Bregando, Dubrovčanin, isplovio je g. 1801. iz Ancone u Senigalliju da tamo krca teret kupa za Dubrovnik.[63]

Zbog pošasti koja je g. 1784. vladala u Splitu bilo je u Rimu odlučeno da se u Senigalliji neće održati uobičajeni sajam. Umjesto toga dopušteno je da se održi u Anconi, ali ne pod nazivom sajam, nego sastanak i natječaj trgovaca, i to bez isticanja znakova kako se to običavalo u Senigalliji u svakom dućanu. Prema mišljenju Dominika Storanija, dubrovačkog konzula u Anconi, sajam u Senigalliji g. 1786. oskudijevao je mnogom robom.[64]

U srpnju g. 1791, dakle u mjesecu kad se održava sajam u Senigalliji, Ured za pomorstvo na temelju odluke Malog vijeća izdao je patrunu Jeriću patent za plovidbu u gulfu, ali pod uvjetom da u roku od jednog mjeseca od dana povratka sa svog tadašnjeg putovanja u Senigalliju treba da donese izvornu potvrdu korčulanskog prota koji mu je sagradio pelig da mu ga je Jerić zaista platio.[65] Korčula je bila pod mletačkom

[59] *Pom.* 56–18/1, 87.
[60] *Dogana* 35/41 a, 8.
[61] *Isto,* 132–132v.
[62] *Div. de for.* 34/178, 213.
[63] *Prep. 19. st.* 602/4, 18.
[64] *Prep. 18. st.* 3112, 201, 239.
[65] *Pom.* 56–11/2, bez pag. naopačke.

vlašću, dakle inozemstvo, a za brodove kupljene ili sagrađene u inozemstvu prema dubrovačkim propisima trebalo je dokazati da je brod redovito kupljen i isplaćen.

Iako je najveći dio dubrovačkog brodovlja bio sagrađen na domaćim brodogradilištima, što je bilo u duhu vladine politike koju je uporno provodila, ipak su Dubrovčani dosta brodova kupili i izgradili u inozemstvu. Dovoljno je spomenuti gradnju brodova na brodogradilištima tadašnje mletačke Korčule, od čega sam u vezi sa Senigallijom jedan mali primjer već gore naveo. G. 1796. Marko Tomašević kupio je trabakul u Senigalliji i Senat mu dopušta da može na njemu vijati dubrovačku zastavu, ali ploviti samo unutar gulfa, što je značilo po Jadranu.[66] Ispred Luja Ricottija, dubrovačkog konzula u Anconi, g. 1806. sklopljen je ugovor kojim Frano Candelara pok. Aleksandra iz Ancone prodaje, a patrun Šimun Strigaci pok. Andrije iz Dubrovnika kupuje trabakul koji se prije zvao *S. Ciriaco*, a sada *S. Antonio di Padova*. Trabakul je bio nosivosti od oko 400 rubija, a sagradio ga je g. 1794. proto Inocencije Donati na brodogradilištu u Senigalliji. Strigaciju je bilo važno da se utvrdi da je brod uvijek vijao papinsku zastavu, jer u ono doba čestih ratnih sukoba dubrovačka vlada nije dopuštala svojim podanicima da brodove kupuju od nacija koje su u ratu.[67] Kako vidimo, kupljeni trabakul bio je rabljen i sagrađen pred 12 godina, što uostalom nije visoka starost za jedrenjake, koji – ako su dobro održavani – mogu preći i pedesetu. Ali su Dubrovčani znali kupiti u inozemstvu mnogo brodova potpuno novih, koji su se tek imali graditi na inozemnim brodogradilištima. O tome je sačuvano mnogo ugovora s opširnim opisom i s mnogo podrobnih podataka o brodu.

Poneki mornar iz Senigallije bio je ukrcan na dubrovačkim brodovima, i to poglavito u prvim godinama 19. st.

Na maloj udaljenosti od Senigallije nalazi se Ancona, koja je kao prometna luka u ono doba privlačila mnogobrojne dubrovačke putnike, trgovce, kapetane i izaslanike koje je vlada slala u razne zapadne države. Mnogo je robe iz Dubrovnika išlo u Anconu, a u manjem omjeru i obratno, pa bi bilo potrebno taj promet posebno proučiti. Međutim, brodovi kojima su spomenuti Dubrovčani putovali nisu uvijek išli u željeno mjesto, pa su se ti putnici koristili brodovima koji su plovili u obližnje luke. Tako g. 1725. brodom patruna Kazilara isusovac Ivo Marija Matijašević, poznati dubrovački pisac i propovjednik, putuje iz Šipana preko Senigallije u Anconu.[68] Brodom Nikole Radovića g. 1777. kapetan Stjepan Fisković odlazi preko Senigallije u Anconu da kupi dio opreme za pulaku *San-*

[66] *Cons. rog.* 3/203, 112.

[67] *Pom.* 56–8/4, 257.

[68] O životu i radu Matijaševića vidi: *M. Deanović*, Talijansko-hrvatsko-ruski rječnik iz godine 1751, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zbornik radova, I. 1951, 567–610; – *isti* – Dnevnik Iva M. Matijaševića, Anali Hist. instituta, Dubrovnik 1952, 279–330.

tissima Annonciata, koju gradi u Gružu u zajednici s Josipom Đivovićem.[69] Dubrovački su kapetani često iz Ancone dobavljali najrazličitiju opremu za brodove koje su gradili na dubrovačkim brodogradilištima.

Stalan napredak sajma u Senigalliji bio je trn u oku obližnjoj Anconi, u kojoj se također održavao sajam. Da bi se to stanje poboljšalo, vlast je ponajprije odlagala sajam u Anconi, a kasnije je odredila da se održava u drugom razdoblju negoli onaj u Senigalliji. Senigalski sajam privlačio je i ankonske trgovce, koji su sačinjavali jezgro senigalskog sajma. Na sajam u Senigalliju dolazili su i Dubrovčani koji su kao trgovci bili stalno nastanjeni u Anconi. Ancona je imala velik utjecaj na senigalski sajam, tim više što je za brodarski promet u doba sajma luka Senigallije bila tijesna, pa su brodovi koji su dovozili teret morali pristajati u Anconi. Ancona je imala i tu prednost da je imala lazaret gdje su brodovi lakše izdržavali karantenu.[70] No unatoč svemu tome bilo je slučajeva da su se novčani poslovi mogli lakše obavljati u Senigalliji negoli u Anconi. Tako kad g. 1802. Dubrovčanin Baldasar Drašković ide preko Ancone u Pariz, ne mogavši mijenjati novac u Anconi unatoč različitim zalaganjima, polazi u Senigalliju da tamo potraži sigurne mjenice.[71]

Tradicionalne pomorsko-trgovačke veze između Dubrovnika i Senigallije nastavljaju se i kasnije, tj. za francuske i austrijske vladavine nad Dubrovnikom. I tada se u Dubrovniku objavljuju oglasi o održavanju sajma i uglavnom se izvozi slana riba i koža u Senigalliju.

[69] *S. Vekarić*, n. dj., str. 84. Iz arhivske zbirke dra C. Fiskovića u Orebićima.
[70] *Podaci prema M. Natalucci, n. dj., na više mjesta.*
[71] *Prep. 19. st.* 621/XXII, 7.

SADRŽAJ

FERDO ČULINOVIĆ

Državnopravni razvitak Vojne krajine (s naročitim osvrtom na Slavoniju) 5

VASO BOGDANOV

Problem rješenja hrvatskog pitanja izvan okvira Habsburške Monarhije na početku prvog svjetskog rata 51

IVAN OČAK

Jugoslavenski internacionalisti u SSSR-u poslije građanskog rata . . . 75

VINKO IVANČEVIĆ

Dubrovčani na sajmu u Senigalliji u 18. st. 109